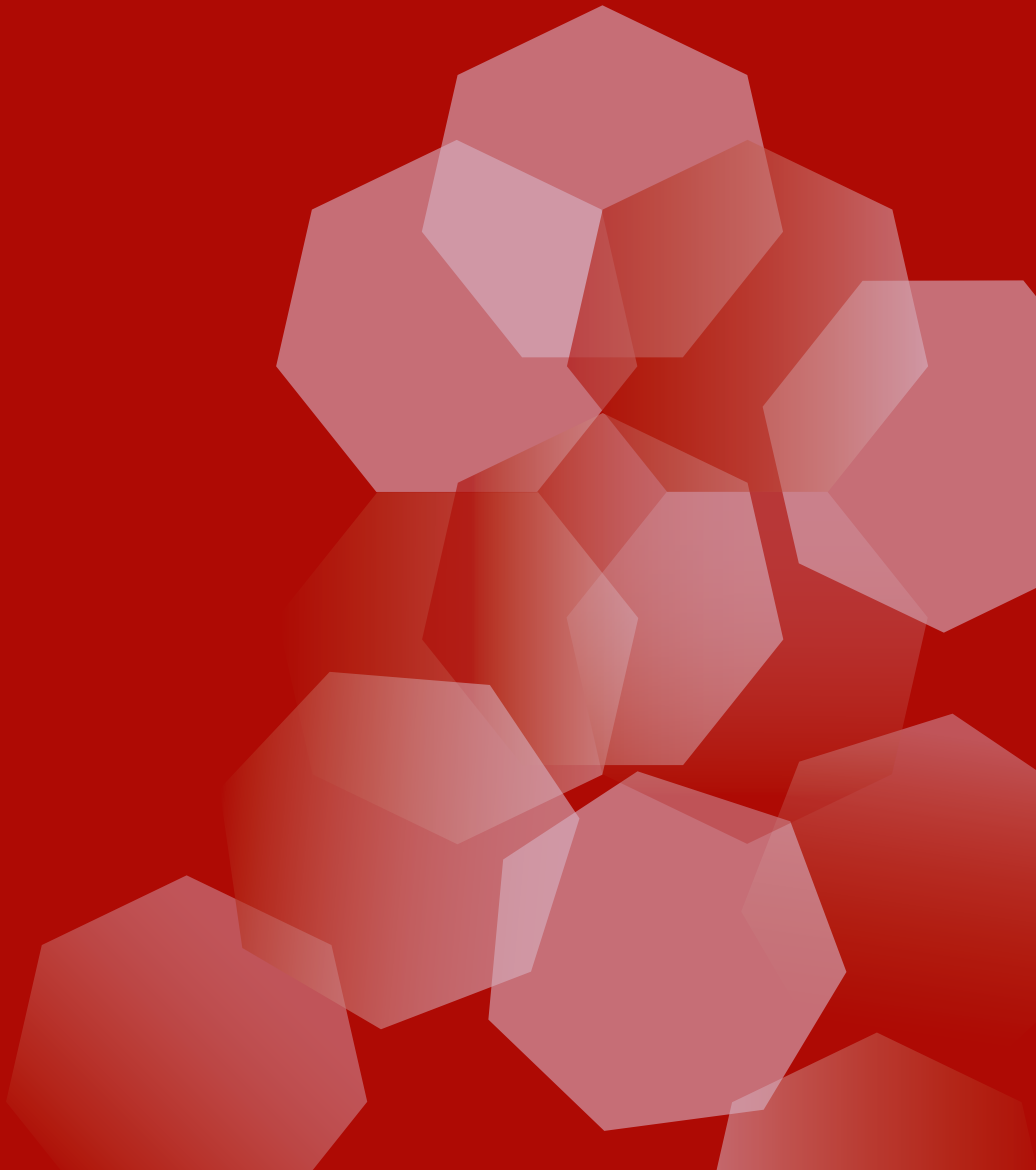

UPPSALA
UNIVERSITET

NCK
NATIONELLT CENTRUM
FÖR KVINNOFRID

ANTOLOGI
Sju perspektiv på våldtäkt

ANTOLOGI

Sju perspektiv på våldtäkt

Nationellt centrum för kvinnofrid, NCK
Uppsala universitet
Akademiska sjukhuset
751 85 Uppsala
www.nck.uu.se
NCK-rapport 2010:2
ISSN 1654-7195
Första upplagan
Grafisk form: Matador Kommunikation
Tryck: Kph Trycksaksbolaget AB, maj 2010

Förord

I antologin *Sju perspektiv på våldtäkt* har Nationellt centrum för kvinnofrid (NCK) samlat några av Sveriges ledande experter för att belysa och analysera frågan om våldtäkt. Här förenas teoretiska och praktiska perspektiv genom de medverkandes olika yrkesbakgrunder och erfarenheter från sju vetenskapliga discipliner. Såväl yrkeskompetensen som forskningen inom varje område har skilda syften och därför skilda perspektiv. Vetenskapen undersöker också frågan om sexuella övergrepp på olika nivåer. En sådan nivå är individens utsatthet och behov, en annan är samhällets åtgärder och syn på våldtäkt. Därmed skapas skilda förståelser och olika resultat, vilket fyller ett syfte, nämligen att kunskapsutvecklingen blir specifik och särskild. Det finns dock mycket att vinna på att syna mellanrummen. Tanken är att samband och glapp mellan olika vetenskapsfält blir tydliga när de presenteras jämte varandra. Frågans komplexa karaktär blir då synlig, samtidigt som en integrerad kunskap möjliggörs.

Idén till antologin *Sju perspektiv på våldtäkt* uppkom i samband med att NCK, på uppdrag av regeringen, skapade ett nationellt handlingsprogram för hälso- och sjukvårdens omhändertagande av offer för sexuella övergrepp. Sjukvården är ofta den första samhälleliga instans en våldtagen person möter efter övergreppet, vilket gör hälso- och sjukvårdens insatser centrala och många gånger avgörande för om och hur fallet utreds. För att sexualbrottsoffer ska få ett kvalificerat och korrekt omhändertagande i samhällets alla instanser krävs att samtliga myndigheter och organisationer utifrån sina uppdrag har kunskap, kompetens och tydliga rutiner för att hantera och utreda fall av sexuella övergrepp. I arbetet med handlingsprogrammet blev behovet av interdisciplinär kunskap och kunskapsutbyte mellan olika vetenskapsgrenar och samhällsinstanser uppenbart.

En grundläggande utgångspunkt är att våldtäkt och andra sexuella övergrepp måste studeras i ett brett och strukturellt sammanhang. Sexuella övergrepp sker på många olika sätt, på olika platser och vid olika tidpunkter och vem som helst kan drabbas – barn, kvinnor och män i alla åldrar. Brottsstatistiken visar dock att det framför allt är kvinnor som blir utsatta för sexuella övergrepp av män som de känner eller är bekanta med, inte sällan en man som kvinnan har en nära relation med. Våldtäkter där gärningspersonen är obekant för offret – så kallade överfallsvåldtäkter – utgör drygt en tiondel av de polisanmälda våldtäkterna enligt en kartläggning av Brottsförebyggande rådet från 2008. Enligt samma undersökning har våldtäkter med flera gärningspersoner – så kallade gruppvåldtäkter – ökat kraftigt sedan mitten av 1990-talet och utgör nästan tjugo procent av fallen. Manliga våldtäktsoffer – både hetero- och homosexuella – är en mindre men utsatt grupp som sällan diskuteras i samhällsdebatten och vars möjlighet att få stöd och hjälp är eftersatt. Detta gäller även lesbiska kvinnor som riskerar att drabbas av stereotypa föreställningar om kön, som exempelvis att kvinnor inte kan utöva sexuellt våld i en relation. Spektrumet av sexuella övergrepp är alltså brett och en rad varierande faktorer bidrar till att komplicera frågan.

Syftet med denna antologi är att skapa en samlad förståelse för problemet och visa hur olika perspektiv kan berika varandra. En idéhistorisk förankring och analys av hur synen på våldtäkt har förändrats, samtidigt som vissa myter reproduceras genom historien, kan till exempel ge en förståelse för hur frågan behandlas i nutida politik och debatt. Detta illustreras av professor Åsa Bergenheim som i antologin ger en idéhistorisk inramning av samhällsdebatten om våldtäkt från 1950-talet till i dag. Hon visar att diskurserna som omgärdar våldtäktsbrottet är föränderliga, men samtidigt oroväckande statiska i vissa avseenden. Detta bekräftas av Maria Wendt, fil. dr. i statsvetenskap, som i sitt kapitel diskuterar förändring och stabilitet i dagens politik och debatt. Hon pekar på att rättigheten till ett liv fritt från våld är en synnerligen aktuell demokratifråga. Ytterligare ett exempel är de medicinska fakta som förklarar varför många våldtäktsoffer blir paralyserade och oförmögna att göra motstånd under övergreppet. Denna kunskap är viktig för rättsväsendet eftersom den förklarar varför utsatta personer inte alltid uppvisar någon skadebild. De medicinska och psykosociala konsekvenserna av sexuellt våld presenteras i antologin av professor Gun Heimer, med. dr. Steven Lucas och doktor Mariella Öberg. De åskådliggör även vikten av ett insiktsfullt bemötande av sexualbrottsoffer samt hälso- och sjukvårdens roll i rättskedjan. För det rättsliga perspektivet står Petter Asp, professor i straffrätt, som ger en översikt av våldtäktsbrottets juridiska utveckling. Han redogör också för de olika rekvisit som ingår i den komplexa sexualbrottslagstiftningen och ger en rättslig bakgrund till debatten om våldtäktsbrott som förts i medierna. En bild av problemets omfattning och samhälleliga konsekvenser tecknas dels av nationalekonomen Stefan de Vylder, dels av kanslirådet Gerd Johnsson-Latham. de Vylder visar i sitt kapitel att våldtäkt medför stora kostnader för samhället, medan Johnsson-Latham beskriver våldtäkter i ett globalt perspektiv.

De båda bidragen förstärker varandra och lyfter fram vikten av preventivt arbete. Leg. psykolog Bengt Jarl, med mångårig erfarenhet av praktisk behandling av sexualbrottslingar, och Eleonora Stolt, utredare på NCK, bidrar i antologin med en kartläggning av forskning om sexualförövare och framväxten av praktisk behandling. De menar att en analys av hela spektrumet av sexuella övergrepp ger en ytterst heterogen bild av sexualförövaren och efterlyser en kombination av förklaringsperspektiv i framtida forskning och utveckling av behandling. Redaktör för antologin är utredare Ulrika Helldén, NCK.

Det är vår övertygelse att grunden till förändring och utveckling är ökade kunskaper och insikter. Ett utökat samarbete mellan olika discipliner är nödvändigt för att till fullo ta vara på den sammantagna kunskapen. Vi anser, i likhet med många andra, att ett interdisciplinärt synsätt bidrar till att skapa nya lärdomar. Regeringens handlingsplan för att bekämpa våldet, och de omfattande satsningar som nu görs inom myndigheter och frivilligorganisationer, syftar till att höja medvetenheten, kompetensen och ambitionsnivån på området. Vår ambition är att antologin *Sju perspektiv på våldtäkt* ska bidra till att öka kunskapen ytterligare. Det är också vår förhoppning att kunskapen ska omsättas i praktisk handling och konkret stöd för de kvinnor, män och barn vars liv, hälsa och mänskliga rättigheter hotas av sexuellt våld.

Gun Heimer
Professor och föreståndare

Ann-Marie Tung Hermelin
Enhetschef

Innehållsförteckning

Författarpresentation	9
Gränsen för det otillåtna: Om synen på våldtäkt i Sverige 1950–2010	10
"Sextiotalet" och drömmen om frihet – perioden 1955–1975	10
Polariserad debatt och gränsöverskridande sexologi – perioden 1975–2000	16
Nytt millennium – den nya lagstiftningen och verkligheten	24
Våldtäkt – ett globalt perspektiv	31
Problemets omfattning.....	32
Orsaker till våldet.....	33
Globala regelverk.....	33
Sexuellt våld i väpnade konflikter.....	35
Hedersrelaterat våld och våld mot hbt-personer.....	36
Världsomspännande åtgärder mot mäns våld mot kvinnor.....	38
Våldtäkt – ett rättsligt perspektiv	43
Inledning.....	43
Sexualbrotten i dagens lagstiftning.....	43
Rättsutvecklingen från brottsbalken och framåt.....	56
Debatt och kritik	60
Brottet som urholkar hälsan: Sexuella övergrepp som orsak till fysiskt och psykiskt lidande	66
Inledning.....	66
Bemötande.....	67
Övergreppens omedelbara effekter.....	70
Sexuellt överförbara infektioner.....	73
Oönskad graviditet.....	74
Sociala effekter.....	74
Psykiska effekter av sexuella övergrepp	75
Lågsiktiga fysiska effekter.....	77
Nationellt centrum för kvinnofrids arbete med offer för sexuella övergrepp.....	78
Sammanfattning.....	80

Mellan normalitet och avvikelse: Forskning om sexualförövare och framväxten av praktisk behandling	84
Inledning.....	84
Ett fragmenterat forskningsfält	85
Sexualitet och maskulinitet – en fråga om mäns strukturella överordning.....	87
Förövarpsykologi och teorier om perversionens dynamik	89
Sexuella övergrepp – omförhandlingsbara brott?	92
Biomedicinska faktorer och farmakologisk behandling.....	94
Riskbedömning och klassificering av sexuella avvikelser	96
Behandlingsprogram för sexualbrottsförövare	99
Olika representationer av förövare	101
Ett teoretiskt spänningsfält mellan konkurrerande synsätt	102
Vad kostar våldtäkter? Samhällsekonomiska kostnader för sexuellt våld	107
Otillförlitlig statistik.....	108
Långsiktiga effekter	109
Kostnader för våld: begreppsdefinition, metodik och brister.....	109
Metodik från hälsoekonomi: QALY-ansatsen	112
Internationella studier: ett nedslag.....	116
Sverige: Försök till skattning av kostnader	119
Våldtäkt som demokratiproblem: Förändring och stabilitet i politik och debatt	132
Kampen om "våldtäktsproblemet"	134
Våldtäkt som individ- och samhällsproblem.....	134
Våldtäkt som demokratifråga.....	135
Förändrade idéer och förändrad politik	138
Stabilitet i föreställningar och politik.....	140
Våldtäkt som "invandrarproblem"	142
Konflikter i samtida debatt.....	144
Glapp mellan problem och åtgärder.....	146

Författarpresentation

Petter Asp är professor i straffrätt vid Stockholms universitet. Hans forskning har de senaste åren framför allt fokuserat på sexualbrott och på relationen mellan begrepp som tvång, utnyttjande och samtycke.

Åsa Bergenheim är professor i idéhistoria vid Umeå universitet, med kön, sexualitet och makt som huvudsakligt forskningsområde.

Gun Heimer är professor i kvinnomedicin med särskild inriktning på våld mot kvinnor samt överläkare, specialist i obstetrik och gynekologi. Föreståndare för Nationellt centrum för kvinnofrid (NCK) vid Uppsala universitet.

Bengt Jarl är legitimerad psykolog och verksam vid Rättspsykiatriska regionkliniken i Sundsvall. Han har mångårig behandlingserfarenhet av förövare inom rättspsykiatri och kriminalvård.

Gerd Johnsson-Latham är kansliråd på Utrikesdepartementet. Hon var tidigare delegat och svensk representant i FN i utvecklings- och jämställdhetsfrågor.

Steven Lucas är medicine doktor vid Uppsala universitet och överläkare i barn- och ungdomsmedicin samt medicinskt ansvarig för resursgruppen för utsatta barn och ungdomar vid Akademiska sjukhuset.

Eleonora Stolt har en masterexamen i statsvetenskap och är utredare på Nationellt centrum för kvinnofrid vid Uppsala universitet.

Stefan de Vylder är docent och nationalekonom. Han har tidigare bland annat arbetat som lärare och forskare på Handelshögskolan i Stockholm och är i dag verksam som fristående forskare, konsult och författare.

Maria Wendt är filosofie doktor och lektor i statsvetenskap vid Stockholms universitet. Hennes nuvarande forskningsintresse rör relationen mellan kön och nation samt kopplingen mellan medier, kön och demokrati.

Mariella Öberg är doktorand vid Uppsala universitet och st-läkare vid kvinnokliniken vid Akademiska sjukhuset.

Gränsen för det otillåtna

Om synen på våldtäkt i Sverige 1950–2010

Åsa Bergenheim

Låt mig berätta om Lisa, en ung kvinna i en medelstor svensk stad.¹ En kväll i mitten av 1960-talet blir hon indragen i en bil, framför ögonen på sin väninna. Tre unga värnpliktiga män våldtar henne i baksätet, medan en fjärde man kör bilen. Lisa skriker och gråter och bönfaller chauffören om hjälp, men inget hjälper. När hon väl blir avsläppt är hon sargad till kropp och själ. Männerna ställs inför rätta. Två av dem fälls för våldtäkt och får två års fängelse, en tredje döms för våldtäktsförsök till femton månaders fängelse och chauffören får sex månaders fängelse för medhjälp till våldtäkt. De överklagar domen. I hovrätten hävdar en av männen att flickan varit berusad och att hon sannerligen inte verkade ha något emot deras inviter. Själv har han varit ute med henne flera gånger, och hon är minsann inte den som har svårt för att släppa till. Nya vittnen dyker upp, tre män som vittnar om att flickan är "lätt på foten". Hon har haft samlag i bilar förut. Flickan försvarar sig; hon är inte alls lätt på foten och det som sägs om henne är lögn. Men hovrätten tror henne inte. Förvisso är hon lösaktig, menar man, och förvisso har hon en moral som lämnar mycket i övrigt att önska. Våldtäkt kan det inte vara fråga om – med en sådan flicka – möjligen frihetskränkande otukt. Och domarna mildras: två år blir åtta månader – femton månader blir fyra – sex månader blir böter. Och chauffören... ja, han går fri. Berättelsen om Lisa är inte ovanlig; att en våldtagen kvinnas sexualmoral och sexuella erfarenheter är i fokus för rättens intresse och får betydelse för domen. Hur kommer detta sig?

"Sextioalet" och drömmen om frihet – perioden 1955–1975

Efterkrigstidens Sverige präglades av ekonomisk tillväxt och ökad levnadsstandard. Massmedier ökade både i antal och i betydelse, och de frågor som behandlades i press, radio och tv blev också allmänna diskussionsämnen. Påträngande och råa rapporter från världen utanför trängde in i det svenska folkhemmets vardagsrum, från Ungern, Kongo och Vietnam. Det gick inte att blunda för verkligheten, det krävdes solidaritet och engagemang. Detta kom att karaktärisera "sextioalet". Uttrycket "sextioalet" får ofta stå för vissa händelser och idéströmningar från

mitten av femtiotalet till mitten av sjuttiotalet. Bärare av de nya idéerna var olika rörelser som alla var kritiska mot det rådande samhället och delade visionen om att befria människan från förtryck och alienation. Många anhängare var studenter och universiteten blev arenor för kampen om den "sanna kunskapen" i mänsklighetens tjänst. Gemensamt för sextiotalets rörelser var att de strävade efter frigörelse, såväl yttre som inre. En central aspekt var sexualiteten. Att få leva ut sin lust utan andra regler och förpliktelser än solidaritet och kamratskap blev en del av visionen om en bättre värld. Kraven var fri tillgång till preventivmedel, fri abort och rätten till ett fördomsfritt sexualliv. Nya samlevnadsformer utmanade kärnfamiljen, gayrörelsen växte fram och sexuell utlevelse upphöjdes till något frigörande i sig. Tidens frigjorda livsideal brukar ibland symboliseras med hippierörelsen, som väckte stort uppseende i media med budskapet "Make love, not war". Men allt kunde knappast vara tillåtet, ens i den fria sexualitetens namn.

Lagen 1962

En statlig utredning hade tillsatts 1945 med uppgift att undersöka behovet av lagändring för sedlighetsbrott. Utredningen lämnar sitt betänkande 1953 och här föreslås en rad förändringar som gäller våldtäkt.² Våldtäkt ska föras från "Brott mot annans frihet"³ till "Sedlighetsbrott"⁴ som nu ska definieras som brott mot person, inte mot allmän moral som tidigare. Våldtäkt är, menar utredarna, ett angrepp mot kvinnans självbestämmande och en kränkning av henne som person. Man föreslår också att fokus flyttas från det våld som utövats till själva kränkningen, samt att våldtäktsbegreppet snävas in så att det bara gäller samlag, eftersom inga andra övergrepp är lika kränkande. För våldtäkt krävs också att förövaren brukat "våld å person" som innebär "trängande fara", så kallat "rånsvång", vilket är ett lägre krav än tidigare.⁵ En särskild diskussion gäller hur man ska se på våldtäkt inom äktenskapet. Ett problem är, menar utredarna, att ett sådant brott sällan skulle anmälas och dessutom vara ytterst svårt att bevisa. Förslaget blev att åtal bara ska kunna väckas om det är *påkallat ur allmän synpunkt*,⁶ till exempel om förövaren är farlig eller om våldtäkten varit särskilt grov. Dessutom ska en intim relation mellan parterna uppfattas som förmildrande. Förmildrande är det också om kvinnan inte kallat på hjälp eller om hon "föranlett eller tillåtit vissa närmanden". Vid synnerligen förmildrande omständigheter föreslås ett lägre minimistraff än de två år som gäller.

Utredningen gick ut på remiss och remissvaren speglade tydligt de olika instansernas strävanden. Advokatsamfundet förordade en så snäv definition av våldtäktsbegreppet som möjligt. Riksförbundet för sexuell upplysning (RFSU) med Elise Ottesen-Jensen i spetsen motsatte sig kraftigt att man skulle se en tidigare intim relation mellan mannen och kvinnan som en förmildrande omständighet.⁷ Frågan om våldtäkt inom äktenskapet var mycket kontroversiell och ledde till en affekterad debatt i riksdagen. Risken var stor, menade vissa, att kvinnor skulle utnyttja en sådan lag för att av olika skäl skada sin make. Våldtäkt är alltid en allvarlig kränkning av

kvinnan, menade andra, oavsett parternas relation. I första kammaren bifölls förslaget, men med ytterst knapp majoritet. I andra kammaren röstade en överväldigande majoritet mot förslaget. Ett nej behöver inte betyda ett nej, hävdade vissa ledamöter, utan kan lika gärna vara ett utslag av kvinnans sexuella hämningar.⁸

Resonemanget finner vi redan kring sekelskiftet: Ett visst mått av tvång och våld mot kvinnan kan vara acceptabelt, rent av välgörande, i det sexuella samlivet. Då, kring sekelskiftet, hade sexualvetenskapen börjat växa fram. Sexologins nestor var neurologen Richard von Krafft-Ebing. Krafft-Ebing jämförde mannens könsdrift med en naturkraft; får den inte utlopp normal väg kan den anta perversa uttryck. Mannen är därför "exponerad för faran att överträda lagens och moralens gränser".⁹ En annan mycket tongivande sexualforskare kring sekelskiftet var Havelock Ellis. Ellis menade att båda könen har lika stark drift, men kvinnans är slumrande och dold för henne själv. Hon har av naturen en blyghet som gör att hon är avvisande till samlag trots att hon innerst inne vill. Hon säger nej men menar ja, och detta verkar sexuellt stimulerande på män. Det är precis som i djurvärlden, menar Ellis och talar om hannens jakt på honan. Mannens uppgift är att övervinna kvinnans motstånd, och ett visst mått av våld och tvång kan då vara nödvändigt. Det hör till det sexuella spelet och är både nödvändigt och önskvärt. Det är en fråga om över- och underordning, som en del av sexualitetens innersta väsen.¹⁰ Krafft-Ebings och Ellis teorier om manlig och kvinnlig sexualitet hade stort inflytande på så väl sexualvetenskap som sexualdebatt under mycket lång tid. I de uppfattningar som kom till uttryck i remissomgången och riksdagsdebatten kring 1953 års betänkande är detta inflytande tydligt.

När den nya lagen gick igenom såg den dock i stort sett ut som utredarna föreslagit. Våldtäkt fördes till kapitlet om sedlighetsbrott och straffskalorna ändrades. På en punkt valde man en hårdare väg än utredningen. Medan utredarna ansåg att åtal skulle kunna väckas för våldtäkt inom äktenskapet endast om det kunde anses påkallat ut allmän synpunkt gjorde den nya lagen ingen principiell skillnad mellan våldtäkt inom och utanför äktenskap. Dock kunde en nära relation mellan offer och förövare fortfarande ses som en förmildrande omständighet. Istället för "våldtäkt" kunde brottet då ses som "våldförande", vilket gav ett betydligt lägre straff.¹¹ I praktiken var det därför nära nog omöjligt att fälla en man för att han våldtagit sin hustru.

I sin studie av rättsapparatusens hantering av våldtäktsbrott i slutet på 1940-talet finner etnologen Simon Ekström att det avgörande för om det blev en fällande dom eller inte var hur rätten uppfattade den man och den kvinna som uppträdde inför rätten som svarande och käre. För att en man i praktiken skulle fällas för våldtäkt krävdes att rätten uppfattade honom som *straffvärd*, vilket i praktiken innebar att man såg honom som en sannolik förövare. Mannen måste därför under rättegången visa att han inte var en straffvärd förövare genom att inte låta sig sammanbindas med sådant som enligt stereotypa föreställningar hörde förövare till. Kvinnan å sin sida måste kvalificera sig som skyddsvärd, det vill säga ett sannolikt offer, genom att

uppvisa en sådan identitet inför rättens ögon. Mannens straffvärde var främst kopplat till hans manliga identitet och sociala status, menar Ekström, medan kvinnans skyddsvärde hängde samman med hennes ärbarhet och sexuella tillgänglighet. Olika aspekter av mannens och kvinnans genusidentitet betonades således; mannens sociala status var i fokus, medan kvinnans identitet tolkades i termer av ärbarhet och sexuell status. Det var av förklarliga skäl betydligt svårare att kvalificera sig som ett oskuldfullt offer än att skilja sig från stereotypen för en våldtäktsman. Straffvärdet och skyddsvärdet bedömdes efter en glidande skala; kvinnan framstod som mer eller mindre skyddsvärd, mannen som mer eller mindre straffvärd. Avgörande tycktes vara hur dessa värden förhöll sig i relation till varandra. Ju lägre skyddsvärde kvinnan ansågs ha, desto lägre straffvärde tilldelades mannen. Kvinnans skyddsvärde var i realiteten den måttstock efter vilken mannens straffvärde mättes. Mannens berättelser var därför fyllda av påståenden och insinuationer om kvinnans dåliga moral och sexuella erfarenheter. Man kan säga att under rättsprocessen bytte kvinnan och mannen positioner – hon var kändande men måste bevisa sin oskuld; han var svarande men den som anklagade sin motpart. Faktum är att rättens huvudsakliga intresse efterhand kom att riktas mot kvinnans agerande, inte mannens. Mot offret, inte förövaren. Så är många gånger fortfarande fallet, vilket vi strax ska se.

Sexologi ur ett zoologiskt perspektiv

Under perioden 1950–1980 präglades sexualvetenskapen av ett zoologiskt perspektiv. Banbrytande var de så kallade Kinsey-rapporterna.¹³ Huvudförfattare var den amerikanske forskaren Alfred C. Kinsey, som var professor i zoologi och hade blivit känd för sin forskning om variabiliteten hos olika insektsarter. Av en slump hade Kinsey börjat ägna sig åt forskning kring människans könsliv och 1947 grundade han Institute for Sex Research. Kinsey var van att arbeta med stora statistiska material, och rapporterna byggde på en mängd observationer i institutets laboratorium samt intervjuer med 12 000 amerikanska kvinnor och män. Målet var att en gång för alla kartlägga det mänskliga könslivet – med kvantifierbara data, helt utan moraliska värderingar och känslomässiga hinder. Till det kvantifierbara hörde orgasmerna, som därför kom att utgöra stommen i undersökningen.

Det visade sig att det mänskliga könslivet var betydligt mer varierat än vad man hade trott. Det som är statistiskt vanligt kan inte betraktas som abnormt eller perverst, menar Kinsey, utan det som "normala" människor gör är helt enkelt normalt. Den amerikanska lagstiftningen bygger dock, hävdar Kinsey, på en ovetenskaplig och förlegad bild av det mänskliga könslivet, vilket får till följd att människorna inte kan följa lagen. Undersökningen visade att hela 95 procent av amerikanska män någon gång hade brutit mot dåtidens sexuallagstiftning. Det var därför nödvändigt med en avsevärd liberalisering; sexualiteten måste släppas fri. Att den ena individens frihet kan inskränka på den andras var inget som Kinsey tog med i beräkningen. Kinseys metoder har blivit starkt kritiserade, och det finns skäl till det.

I materialet ingår bland annat observationer av 317 barn från 2 månader till 15 års ålder, som masturberade – eller masturberades – för att man skulle kunna studera orgasmer hos barn. Vissa barn användes som experimentpersoner i åratal.¹⁴ Dessutom tonar Kinsey ner sexuella övergrepp och menar att sexuella relationer mellan barn och vuxna inte alls är skadligt. De psykiska men som barnen kan få beror helt på omgivningens hysteriska reaktioner. Våldtäkt diskuterar Kinsey överhuvudtaget inte, och frågan är varför. Menar han att våldtäkt inte är ett problem? Anser han att det är så ovanligt att det inte förtjänar någon uppmärksamhet? Ser han det som en av många varianter av normalt sexualbeteende?

En av de organisationer som sponsrade Kinseys forskning var The Committee for Research in Problems of Sex, som bland annat höll forskarkonferenser i början av 1960-talet. Utvalda konferensbidrag publicerades 1965 i *Sex and Behavior*, och här är det zoologiska perspektivet tydligt. De allra flesta texterna handlar om djur, men syftet är att med ett mångvetenskapligt perspektiv öka kunskapen om det sexuella beteendet hos människan. Flera texter tar upp den aggressivitet som särskilt återfinns hos hannar. Den kände etologen Nikolaas Tinberger skriver:

Hos de flesta arter är hannen den som mest sannolikt visar aggression såväl i mötet mellan hannar som i mötet mellan hane och hona. Honan är istället den som mest sannolikt visar flykttendenser. Det kan mycket väl vara så att de aggressiva elementen i hannens frieri är positivt förstärkta eftersom honor föredrar de hannar som visar en hög nivå av aggressivt beteende.¹⁵

Alla var inte av samma uppfattning. Psykologen Robert R. Sears menade att förklaringen till att aggressivitet är vanligare hos män än hos kvinnor inte är biologisk utan social. Män förväntas vara dominanta och aktiva, kvinnor passiva och underordnade.¹⁶ Men det var inte denna ståndpunkt som kom att dominera tidens sexualvetenskap.

Sexualliberalism

I Sverige var Kinseys inflytande mycket stort under flera decennier, och i RFSU:s tidskrift *Ottar* framhölls att rapporterna borde vara vägledande för en liberalisering av både lagstiftning och moral. För det tidiga 1960-talets unga sexliberaler blev Kinsey en förgrundsgestalt. En av de mest tongivande var läkaren och debattören Lars Ullerstam. Med stöd av Kinsey fastslår Ullerstam i *De sexuella minoriteterna* (1964) att mycket av det som ofta kallas "sexuella perversioner" i själva verket är normala fenomen och att de därför måste accepteras i samhället. Hit räknar han även sexualitet mellan barn och vuxna. Däremot tar han starkt avstånd från sexuellt våld, även om han liksom Kinsey bedömer att detta är ovanligt. Det finns två typer av våldtäkt, menar han, dels när kvinnan inte vill ha samlag men mannen struntar i det, dels när våldet i sig är en källa till njutning. Båda former är oacceptabla. Våldtäkt

är dock inte biologiskt betingat, menar Ullerstam, utan till stor del en produkt av den repressiva syn på sexualitet som präglar vår kultur. Den felaktiga föreställningen att mannens sexualitet av naturen är aggressiv medan kvinnans är underkastande får till följd att vålds- och tvångsinslag accepteras som en del av en normal hetero-sexualitet. I grunden är män och kvinnor dock lika, fastslår han och propagerar för jämlikhet mellan könen. Samtidigt är det manliga perspektivet ändå tydligt hos Ullerstam, inte minst när han anser att kvinnor utnyttjar situationen:

Raffinemanget att bli tagna med våld, som många kvinnor kostar på sig, försätter mannen i ett svårt dilemma. Man fordrar att han skall vara en god observatör samtidigt som han är upphetsad. Många kvinnor roar sig med att gå igenom samtiliga preludier till könsakten med mannen men säger sedan oförmodat stopp. I detta läge begär man av mannen att han skall kunna skilja ett verkligt motstånd från ett låtsat. Detta problem kommer att skärpas när lagen om våldtäkt i äktenskapet träder i kraft nästa år.¹⁷

Idén om den fria sexualiteten kom också till uttryck på filmduken. Stor uppmärksamhet i Sverige fick regissören Vilgot Sjöman, som 1964 med filmatiseringen av Lars Görlings roman *491* sprängde gränserna för vad som tidigare kunnat visas på film. *491* handlar om ett ungdomsgång i samhällets sociala utkant och skildrar sexualitet på ett närgånget, öppet och för tiden chockerande sätt. I flera avsnitt beskrivs eller antyds sexuellt tvång mot både män och kvinnor, till exempel då den kvinnliga huvudpersonen Stella tvingas till sex med en schäferhund. Filmen *491* fick visas på svenska biografer först när flera vågade scener klippts bort. Sjöman fortsatte i samma spår med *Jag är nyfiken gul* (1967) och *Jag är nyfiken blå* (1968), som båda innehåller närgångna sexscener. Debattens vågor gick höga; vad kunde egentligen skildras i text och bild? Regleringen i lagen var otydlig. Förbudet i lag var det som kunde anses "sårande av tukt och sedlighet", men gränsen för det otillåtna var otydlig och varje fall skulle bedömas för sig.

Många debattartiklar och debattböcker rörde pornografi och huruvida den skulle släppas fri eller inte. Samtidigt blev pornografin allt vanligare och allt mer vågad – tidlag, sex med minderåriga, våldtäkter och sadomasochism – inget tycktes längre vara tabu. Stora upplagor såldes av antologiserien *Kärlek*, med pornografiska noveller av erkända författare.¹⁸ På porrklubbarna visades det mesta live. Till slut hade censurans vallar sprängts och år 1971 släpptes pornografin fri. Lagen mot "sårande av tukt och sedlighet" slopades och det blev lagligt att köpa, sälja och inneha alla typer av pornografi, även barn-, djur- och våldsporr. Tre år senare kom lagen om fri abort och p-pillren, som introducerats redan 1964, blev en självklarhet för varje kvinna som inte ville bli gravid. Det blev allt vanligare att leva tillsammans utan att vara gifta och föräktenskapliga förbindelser blev snarare norm än normbrott. Man talade om "den sexuella revolutionen". Vad denna innebar för kvinnor är omdisku-

terat. Vissa pekar på att sexuell utlevelse inte längre var en manlig rättighet, medan andra menar att rätten till njutning i praktiken innebar ett krav på att "ställa upp".¹⁹

Den nya kvinnorörelsen

I början av 1970-talet formerades en ny feministisk kvinnorörelse, nära knuten till universitetsvärlden och baserad på den kvinnoforskning som hade börjat växa fram. Rörelsen började i USA men spreds snabbt över västvärlden och i Sverige bildades 1970 "Grupp 8". I centrum för den nya kvinnorörelsen stod frågor kring kön, makt och sexualitet, såsom abort, pornografi och sexualiserat våld. Den sexualitet som sexologerna beskriver är i grunden manlig till sin karaktär, hävdade feministerna, och bygger på kvinnors underordning och mäns makt. Sexualiteten har därmed en politisk dimension. Radikalfeminister som Shulamith Firestone och Kate Millett menade att heterosexualiteten är genomsyrad av patriarkala maktstrukturer. Den utgör i själva verket grunden för kvinnoförtrycket, tydligast uttryckt i våldtäkt.²⁰ Maktförhållandet mellan könen är ingjutet i heterosexualiteten, menade de, och gränsen mellan accepterade sexuella beteenden och våldtäkter är flytande. Feministernas uppmärksamhet riktades nu mot våldtäkt. Våldtäkt är ett gigantiskt problem, menade man. Undersökningar visade att nästan hälften av alla amerikanska män någon gång hade tilltvingat sig sex av kvinnor, men i de flesta fall utan att de hade uppfattat detta som våldtäkt. Våldtäktsbegreppet måste alltså vidgas. Nya begrepp, som "date rape" och "marital rape" utmanade den traditionella bilden av såväl våldtäkt som sexuella normer. Det sexualiserade våldets teori är pornografi, menade radikalfeministerna, och våldtäkt är dess praktik. Pornografi är kvinnoförnedrande och uppmuntrar dessutom män att använda våld och måste därför förbjudas.²¹

Polariserad debatt och gränsöverskridande sexologi – perioden 1975–2000

Vid mitten av sjuttioalet publicerades Susan Brownmillers bok *Våldtäkt*, som väckte stor uppmärksamhet också utanför kvinnorörelsen.²² Brownmiller menar att våldtäkt i grunden handlar om maktutövande, inte sexualitet. Det är inte bara en makthandling mot en enskild kvinna, utan också mot kvinnor som grupp. Brownmiller framhåller att det inte bara är "onda" män som våldtar och ger flera samtida exempel på män med hög status inom vänstern som betraktar våldtäkt som en användbar politisk handling.²³ Risken att bli våldtagen och förövarens chanser att gå fri fungerar som ett effektivt medel för kvinnlig underordning.²⁴ Våld är en del av den kollektiva manskulturen, menar Brownmiller, och kvinnors underordning blir helt enkelt en överlevnadsstrategi. Brownmiller ansluter sig till den sociologiska kriminologin, enligt vilken sociala förhållanden skapar brott. Unga mäns identitet och grupptillhörighet är beroende av den status som erövrats

med beteenden som betraktas som särskilt manliga. Vilka dessa beteenden är varierar mellan olika sociala grupper. Underklassens ynglingar kan inte hävda sin manlighet genom sportbilar, dyra kläder eller "klättringar uppför Mount Everest".²⁵ Däremot kan de visa sin manlighet genom att med våld och tvång utnyttja en kvinnas kropp.

Brownmiller framhåller att våldtäktsmännen inte skiljer sig från "vanliga" män. Genom att utmåla sexualförbrytare som perversa går andra män fria från misstankar, vilket får ödesdigra konsekvenser både för enskilda kvinnor och för rättsprocessen. Det är omöjligt att på förhand veta vem som våldtar och vem som inte gör det. Inte heller är det en särskild sorts kvinnor som blir våldtagna. Alla män är i själva verket möjliga sexualförbrytare, hävdar Brownmiller, och alla kvinnor möjliga offer. Detta var ett ytterst provocerande uttalande, som utmanade hela den dominerande manlighetskulturen. Ståndpunkten blev grundläggande för radikalfeministiska delar av kvinnorörelsen under 1980- och 1990-talen och väckte upprörda känslor även i Sverige. Insikten om att våldsutsatta kvinnor inte hade någonstans att vända sig gjorde att de första kvinnojourerna startade 1978, och rörelsen växte sig stark under 1980-talet.²⁶

Sexologi med feministiska förtecken

År 1976 kom *Hiterapporten*. Författare var den amerikanska feministen och sexologen Shere Hite. Liksom radikalfeministerna med Susan Brownmiller i spetsen riktade Hite skarp kritik mot den samtida bilden av sexualitet som i grunden bygger på en manlig norm. Föreställningen om den okontrollerbara manliga sexualdriften är felaktig, menar Hite. Den får män att tro att de har rätt att tilltvinga sig samlag och kvinnor att tro att de måste gå med på mäns sexuella krav.

Hite ställde sig också mycket kritisk till den så kallade sexuella revolutionen, som hon menade skett helt på männens villkor. Drömmen om "den fria sexualiteten" fungerar i realiteten som ett krav på kvinnor att ställa sina kroppar till männens förfogande. I *Hiterapporten om män* (1981) visar Hite att många män sammanbinder manlighet med heterosexuellt samlag, dominans, ägande och makt. De flesta män har förvisso aldrig våldtagit, men det har däremot hänt att de har haft lust att göra det då de förvägrats samlag. En vanlig föreställning bland de män Hite intervjuat är att våldtäkt kan vara berättigat, till exempel om kvinnan genom sitt beteende förespeglar mannen sexuellt umgänge men drar sig ur i sista stund. Vanligt var också att inte uppfatta en kvinnas "nej" som ett nekande, utan snarare som en del av det sexuella spelet. Uppfattningen är densamma som vi mötte hos Havelock Ellis, vid sekelskiftet. Många män i Hites intervjumaterial ser våldtäkt som en manifestation av styrka och manlighet. Hos dem som hade våldtagit var ofta makten och dominansen viktigare än sexualiteten. Att män fostras till att kräva – och tilltvinga sig – samlag är uppenbart, menar Hite. Kvinnor fostras till att underordna sig mäns sexuella krav – till att bli våldtagna – och bär därför också del i det sexualiserade

våldet. Shere Hites kritiska granskning av sexologins bild av det mänskliga könslivet gav ett stöd för den radikalfeministiska analysen av sexualitet, makt och kön.

Utredningar och lagändring

År 1971 tillsattes ännu en utredning för att undersöka behovet av en lagändring när det gällde sexualbrott. Sexualbrottsutredningens betänkande kom 1976 och präglades av en strävan efter "viss mildring i synen på sexuella övergrepp".²⁷ Våldtäkt är ett relativt ovanligt brott, menar utredarna, men ändå betydelsefullt eftersom det innebär en svår kränkning. Att som i 1962 års lag kräva penetrerande samlag för att det ska gå att tala om våldtäkt är orimligt. Kränkningen kan vara väl så allvarlig vid andra övergrepp, som till exempel oralt samlag, och det är övergreppet i sig som ska vara i centrum. Övergreppen bör delas in i tre svårighetsgrader och rubriceringen våldtäkt bör reserveras för riktigt grava övergrepp. Varje fall måste bedömas för sig och när det gäller de mindre allvarliga övergreppen bör kvinnans beteende få betydelse för bedömningen. Än en gång möter vi samma föreställning som hos Havelock Ellis, att det finns en gråzon mellan erotiskt närmande och tvång/våld.

Utredningen väckte kritik från flera håll. Brottsförebyggande rådet och RFSU riktade stark kritik mot att utredarna tycktes kunna acceptera ett visst mått av tvång och våld. Mest kritisk var kvinnorörelsen, som uppfattade utredningen som rent misogyn. 13 kvinnoorganisationer enades om en gemensam protest mot att kvinnors beteende skulle ges rättslig betydelse, och man krävde en ny utredning. Året därpå tillsattes Sexualbrottskommittén, och på dess uppdrag genomfördes två vetenskapliga utredningar som skulle ligga till grund för arbetet. Utredningarna fick stor betydelse för Sexualbrottskommittén, och det betänkande som kom 1982 såg helt annorlunda ut än det tidigare. Man ville skärpa lagen istället för att mildra den. Resonemangen om kvinnans beteende var borta, det avgörande skulle vara huruvida mannen inte accepterar kvinnans nej. Men – man öppnade för möjligheten att omständigheterna runt brottet och mannens sinnestillstånd vid brottstillfället skulle kunna ge ett lägre straff.

Den nya lagen (1984) blev en kompromiss mellan de båda utredningsförslagen.²⁸ Den största förändringen var det vidgade våldtäktsbegreppet, som nu inkluderade sexuella övergrepp i en samkönad kontext och alla sexuella övergrepp som är "jämförliga" med samlag. Alla skrivningar om relationen mellan parterna samt om offrets beteende ströks, men man behöll en passus om mindre allvarliga våldtäkter med lägre straffsats. Begreppet "frihetskränkande otukt" ändrades till "sexuellt tvång" och "sexuellt utnyttjande" beroende på svårighetsgrad. Begreppet "grov våldtäkt" infördes och gavs en särskild straffskala. 1984 sänktes maximistraffet för våldtäkt från tio till sex år.

Sexuella övergrepp på agendan

Sommaren 1981 publicerades i svenska medier amerikanska larmrapporter om incest och andra sexuella övergrepp mot barn. Enligt uppgifter hade hela 10 till 25 procent av alla vuxna kvinnor blivit sexuellt utnyttjade som barn. En i det närmaste kampanjartad medial uppmärksamhet riktades mot dessa brott och en affekterad debatt satte igång. Antalet anmälda fall flerdubblades på kort tid. Den amerikanske psykologen Roland Summit beskrev ett syndrom, med tecken och symtom, som kunde användas för att för att upptäcka övergrepp. Teorin mötte kritik från Summits kollegor, men fick efter hand ändå ett avsevärt inflytande. Även i Sverige kom teorierna att få stort genomslag och Socialstyrelsen gick 1993 ut med Summits råd om hur man kunde se om ett barn blivit utsatt.²⁹

Frågan om sexuella övergrepp fick allt större medial uppmärksamhet och på 1990-talet präglades debatten av polarisering och öppen konfrontation.³⁰ Allt fler rättsfall kom att handla om övergrepp som ägt rum många år innan anmälan gjorts. Unga kvinnor och ibland unga män vittnade om de övergrepp som de erinrat sig, ofta i samband med psykoterapi. Inte sällan ledde sådana anklagelser till fällande dom, i vissa fall enbart på basis av de anklagandes retrospektiva uppgifter. Stark kritik riktades mot tillförlitligheten i dessa återerinringar, såväl i Sverige som internationellt.³¹ Fokus för debatten var frågan om falska anklagelser och risken för justitiemord. I skottgluggen fanns psykologer och terapeuter som hade varit länkar mellan barnen och rättsväsendet. Vissa menade att berättelser om övergrepp hade inplanterats i barnens medvetande av oseriösa terapeuter. Andra hävdade att de terapeutiska metoderna gjorde det möjligt för barnen att minnas och berätta om det som varit traumatiskt.

Under samma period skedde också en markant ökning av anmälda våldtäkter och allt fler sexualbrottsmål överklagades till hovrätterna, där de flesta gällde övergrepp mot vuxna kvinnor. Flera våldtäktsmål uppmärksammades särskilt i pressen. Kändisadvokater uttryckte sin skepsis i media och menade att ett nej från kvinnans sida inte alltid kan tas bokstavligt utan lika väl kan vara en del av det erotiska spelet. Många – sannolikt de allra flesta – är inget annat än falska anklagelser. Advokaten Leif Silbersky hade tidigare uttryckt kritik mot den nya synen på våldtäkt. I sin självbiografi skrev han:

Det sägs ju att ett kriterium på en gentleman är att han alltid respekterar vad en annan säger. Ett ja är ett absolut ja och ett nej ett absolut nej. Men i sexual-avseende är den normalt funtade mannen ingen gentleman. Han accepterar inte ett nej – och de flesta flickor vill inte heller att han gör det. Om han omedelbart lydde ett nej – hur många samlag skulle det då bli i Sverige? Sannerligen inte många och det skulle vara till stor missräkning för båda parter.³²

Fallet Billy Butt

Ett uppmärksammat fall är den kände skivproducenten Billy Butt som 1993 dömdes mot sitt nekande för våldtäkt mot nio unga kvinnor. Advokat Kerstin Sandels-Sjöström kommenterade målet i tv och gav då luft åt den seglivade uppfattningen att ett nej inte alltid behöver betyda ett nej. Alla vet att det kan vara en del av det erotiska spelet, menade hon, och det är just detta som Butt råkat ut för. Sedan 1994 har Billy Butt ansökt om resning vid nio tillfällen, men samtliga ansökningar har avslagits.³³ Media har hela tiden bevakat fallet, och Butt har på olika sätt fått utrymme för sin version av vad som hänt. Ett av de forum som Butt regelbundet använt är *Sourze*, en webbtidning som helt bygger på läsarnas texter. Här kan Butt fritt uttrycka sina åsikter om samhällets enligt honom förvridna syn på sexualitet och våldtäkt. "Riktiga" feminister hyser han den största respekt för, menar han, men han har inget till övers för de "halvkokta" feminister som försöker få kvinnor att tro att de blivit våldtagna när de i själva verket bara blivit övertalade:

*Och nu kommer min poäng i det hela. Många feministiskribenter har fört en debatt om att en kvinnas "nej" alltid är ett "nej". Men herregud tjejer hur många gånger har ni varit hos en kille, sagt nej och ändrat er efter att ni druckit lite vin, lyssnat på lite musik, blivit förförd eller övertalad? Har ni aldrig ändrat er när man låg på sängen eller soffan? Nittionio procent av svenska tjejer skulle aldrig drömma om att anmäla en kille under sådana omständigheter, men det finns en procent som gör det och det är en procent för mycket!*³⁴

Debatten kring fallet Billy Butt rymmer flera intressanta aspekter. Uppfattningen att ett nej inte alltid är ett nej fann vi redan hos sekelskiftets manliga sexologer, främst Havelock Ellis som menade att ett visst motstånd från kvinnans sida är en naturlig del av det sexuella spelet.

Det är samma resonemang som vi fann hos Leif Silbersky år 1974. Denna seglivade föreställning utgör i själva verket grunden för försvaret av Billy Butt som själv talar om "det vardagliga sexuella samspelet mellan män och kvinnor i det moderna samhället".³⁵ Av offren målas upp en bild av unga kvinnor som använder sin kropp för att nå sitt mål, men som hämnas genom att anmäla för våldtäkt när de misslyckas. Männerna framställs som de verkliga offren. Flera av Butts kollegor uppträder till hans försvar och vittnar om att han är en bra person och därför inte kan vara en våldtäktsman. Skivproducenten Bert Karlsson skriver i *Dagens Nyheter*:

*Jag har känt Billy Butt sedan mitten av 70-talet. Det är en hygglig person med stor empati för sina medmänniskor. Även om man kan ifrågasätta en del av hans metoder är han ändå en driftig typ. Någon våldtäktsman är han definitivt inte.*³⁶

Enligt Karlsson kan alltså inte en våldtäktsman vara "hygglig person" som har "stor empati för sina medmänniskor". Resonemanget bygger på en stereotyp föreställning om våldtäktsmannen som har sina rötter i 1800-talet, då bilden av den missanpassade, asociala, sexuellt frustrerade, obildade och brutala våldtäktsmannen tecknades i den tidiga tyska rättspsykiatrin. Denna föreställning är minst lika seglivad som Ellis teorier om den flytande gränsen mellan kärlek och våld. Den stereotypa bilden av våldtäktsmannen återfinns också i vissa av de rättsliga argument som framläggs mot Billy Butt. I tingsrättens dom diskuteras hans utseende:

Hans särpräglade utseende är inte precis ägnat åt att väcka sinnesro hos en ensam, ung, säkerligen ganska oerfaren flicka hemma hos honom.

I domen kommenterar Svea hovrätt Butts ålder:

[...] även om flickornas kontakter varit föranledda av hans yrkesverksamhet och av deras förhoppningar om att genom honom få arbete i musik- eller reklam-sammanhang, så framstår tanken att en ung flicka frivilligt skulle vilja inlåta sig i ett tillfälligt förhållande med en så avsevärt äldre, i det närmaste obekant man inte som näralliggande.

Man tycks alltså mena att Butts ålder och utseende tyder på att det varit fråga om våldtäkt. Är det så att Butts person överensstämmer med gängse föreställningar om våldtäktsmannen, vilket gör att han uppfattas som straffvärd och därigenom löper större risk att fällas? Har detta betydelse? Innebär i så fall detta att en ung och "vacker" man har lättare att komma undan med våldtäkt? Möjligen är det så. Det finns också en etnisk aspekt värd att notera; Butt är inte etniskt svensk utan född i Kenya med indiska rötter. Det är inte osannolikt att också detta har haft inverkan på rättsens bedömning.

Gränsöverskridande sexologi

Under 1900-talets senare del kännetecknades sexualvetenskapen av en utmanande men också trevande hållning. Gränsen för normalitet förtydligades och vidgades. Det mesta är normalt i den meningen att det förekommer som tendenser hos normala människor, menade sexologerna. Detta innebär dock inte att allt kan accepteras. Som fantasi är våldtäkt normalt, men som handling oacceptabelt. Detsamma gäller sex med barn. Endast frivilliga handlingar mellan jämbördiga människor kan accepteras. Definitionen av sexuella övergrepp blev därmed skarpare. Samtidigt accepterades våld och aggressivitet som en del av ett hämningsfritt, lekfullt och varierat sexliv. I den sexuella leken kan den inneboende aggressiviteten kanaliseras utan att någon kommer till skada. Den som verkligen vill ha ett fullödigt sexliv måste våga utmana tabun och överskrida gränser. I *Kärlekens nöjen* beskriver den

amerikanske läkaren och sexologen Alex Comfort ”bondage” och piskning som berikande för kärlek livet.³⁷ Comfort hänvisar intressant nog till sekelskiftessexologen Havelock Ellis, som ju hävdade att tvång förstärker den sexuella upplevelsen.³⁸ Det får dock aldrig gå till överdrift, poängterar Comfort. Verkliga övergrepp kan aldrig accepteras.³⁹ Manlig styrka är upphetsande för kvinnor, men det kvinnor önskar är en blandning av ömhet och styrka i ett jämlikt förhållande.⁴⁰ Comfort talar om ”mäns våldtäktsinstinkter” och om kvinnor som ”njuter av hjälplösheten”.⁴¹ Att leva ut dominans och underkastelse i sexuallivet minskar risken för våld i verkliga livet, menar Comfort. Icke utlevda önskningar och fantasier kan leda till övergrepp:

*En del kvinnor som omedvetet önskar våld retar sina försagda män tills de lyckas provocera fram det, utan att egentligen förstå varför.*⁴²

Uppfattningen att kvinnor till viss del själva driver fram våld finner alltså visst stöd hos sexologen Alex Comfort. Hans böcker om kärlekens nöjen blev mycket populära också i Sverige och utkom i flera svenska upplagor under ett tjugotal år, den senaste 1994.

En likartad syn på det sexuella samlivet finner vi i den populära bilderboken *Så vill jag älska* (1992).⁴³ Författare är den brittiska journalisten och sexrådgivaren Anne Hooper, som sedan 1970-talet har publicerat mer än 40 skrifter om sexterapi och sexuell njutning. *Så vill jag älska* har sålt i över en miljon exemplar över hela världen och hennes *Pocket Kama Sutra* är den bäst säljande boken om sex och samlevnad i Storbritannien. Även i Sverige har hennes böcker varit mycket populära, och *Så vill jag älska* översattes omedelbart till svenska. Anne Hooper är fortfarande en sexualrådgivare på modet och så sent som 2005 publicerades flera av hennes böcker i svensk översättning. Hooper har särskilt intresserat sig för kvinnors sexuella njutning. Liksom Comfort ser hon våld och aggressivitet som en naturlig del av mänskligt könsliv och berikande för sexlivet. Hennes bild av de aggressiva sexlekarna är dock mer könsneutral än Comforts och i *Så vill jag älska* förekommer både män och kvinnor som såväl dominanta som underkastande. I Comforts och Hoopers böcker ges detaljerade beskrivningar av sexuella lekar med rep, piskor och kedjor. Läsaren får lära sig att dominera, binda, slå, skrämja och disciplinera. Men, säger Alex Comfort, ”en lek är en lek”.⁴⁴

Våldtäkt med nya förtecken

I media möter vi under 1990-talet allt oftare uppgifter om råa gruppvåldtäkter. Hade denna typ av brott ökat i antal? De flesta är eniga om att antalet polisanmälda gruppvåldtäkter verkligen hade ökat, men det råder oenighet om hur stor ökningen var. Kriminologen Toni Demitz-Helin konstaterar att antalet gruppvåldtäkter fyrdubblades i Sverige under andra hälften av 1990-talet.⁴⁵ Denna bedömning delas

inte av Brå. Antalet anmälda gruppvåldtäkter har, menar Brå, ökat något under denna period men inte alls i den omfattning som Demitz-Helin hävdar. Som helhet hade det dessutom skett en minskning under 1990-talet.⁴⁶ Skillnaderna i slutsatserna kan bero på att Demitz-Helin utgår från fritexten i anmälningarna medan Brå baserar sin slutsats på de polisanmälningar där mer än en person befunnits skäligen misstänkt. Grova brott får vanligen stor uppmärksamhet i media, och när media rapporterar om flera likartade brott kan det verka som om det skett en snabb ökning utan att så är fallet. Klart är emellertid att gruppvåldtäkter var på medias agenda.

Ytterligare en aspekt som tas upp i den mediala debatten under 1990-talet och framåt är våldtäktsmännens etnicitet/ursprung.⁴⁷ Om våldtäktsmannen har utländsk bakgrund anges detta särskilt i domen. Den icke-svenska bakgrunden är hela tiden närvarande i resonemang och överväganden. Man talar om kulturkrock, negativ kvinnosyn och svårigheter att kommunicera på svenska. Dessutom kan det vara så att man är mindre benägen att tro på männens version av händelseförloppet än när det handlar om infödda svenskar.⁴⁸ Statistiken visar att första generationens invandrare var överrepresenterade i brottsregistret, i synnerhet när det gäller våldtäkt. Under perioden 1977–1988 var andelen utländska förövare 26–41 procent, vilket ska jämföras med att 11 procent av Sveriges befolkning var invandrare. När det gäller gruppvåldtäkter var under 1990-talet 32 procent av de misstänkta gärningsmännen födda i utlandet men folkbokförda i Sverige.⁴⁹ Dessa siffror blev givetvis ett läckert bete för rasistiska grupper, som i sin främlingsfientliga agitation i detalj rapporterade om våldtäkter och andra sexualbrott som begåtts av invandrare. De främlingsfientliga angreppen har utan tvekan underblåsts av media, som ofta har påpekat en föröwares utländska bakgrund.

Hur kan då denna statistiska överrepresentation förstås? Från myndigheternas sida har man försökt att förklara detta med aspekter som exempelvis "frustration", "upplevd diskriminering", "kulturskillnader" och "upplevelser i ursprungslandet". Våldtäkten kan framställas av media som en nästan logisk följd av den anklagades utländska bakgrund. Man har också hänvisat till att lagförda brott även av denna typ är överrepresenterade i grupper med låg socioekonomisk status, och att invandrare oftare än svenskar återfinns i dessa grupper. Just detta sista förefaller ha empiriskt stöd, men är förklaringen så enkel? Debattens vågor gick höga och i *Aftonbladet* skrev journalisten och författaren Maria-Pia Boëthius:

Det har antytts att våldtäkten i Rissne har med kultur att göra. Visst har den det. Men det är inte fråga om någon speciell "invandrarkultur". Det är fråga om en global manlig kultur som överskrider alla nationsgränser och alla folkslag.⁵⁰

Rissnemålet är intressant på flera sätt. Innan det blev känt att gärningsmännen hade invandrabakgrund sökte journalisterna psykologiska förklaringar till våldtäkterna. Bristande empatisk förmåga och dålig självkänsla var orsaker som kom

upp i diskussionen. När det senare stod klart att förövarna hade annan etnisk bakgrund än svensk ändrades problemformuleringarna, visar etnologen Anna Bredström. Skulden lades nu på ”kulturella arv med nedlåtande kvinnosyn och hederstankar”. Den svenska kulturen framställdes i stället som problemets lösning, eller som en journalist uttryckte det: ”Finns det något i den svenska kulturen som skulle kunna verka som ett vaccin mot våldtäkt?” Bredström menar att Sverige målades upp som ett jämställdhetens paradiset i diskussionen om rättsfallet, en bild som framställde merparten av svenska män som immuna (eller vaccinerade?) mot att kunna begå sexualbrott.⁵¹

Nytt millennium – den nya lagstiftningen och verkligheten

År 2005 skärptes sexualbrottslagstiftningen i flera avseenden. För det första ska förövaren dömas för våldtäkt om offret befann sig i ett hjälplöst tillstånd, oavsett orsaken till detta. För det andra ska hänsyn tas till antalet förövare vid bedömning av om våldtäkten är grov. För det tredje ska samlag eller därmed jämförbar sexuell handling med minderårig alltid klassas som våldtäkt.⁵² Kritik mot lagen har kommit från flera håll. Lagen slår mot ungdomars rätt att bestämma om sin sexualitet, menar RFSU. Förbundets undersökning visar att den nya lagen har lett till osäkerhet på landets ungdomsmottagningar om huruvida det är riktigt att skriva ut preventivmedel till minderåriga eller inte, och flickors möjligheter att få p-piller har minskat. Man kräver därför att Socialstyrelsen ska utarbeta tydliga riktlinjer för hur lagen ska tolkas.⁵³ Även representanter för hovrätten har riktat allvarlig kritik mot den nya lagen. ”Bland annat tycker jag att lagen tillkom hastigt, i stort sett utan remissförfarande. Man ville tillgodose opinionen med en ny lag”, säger en domare i Göta hovrätt. ”Såvitt jag kan se tar inte lagen bort någonting av bevisvärigheten”, säger en hovrättslagman i Svea hovrätt.⁵⁴ ”Lagen har nu, över två år sedan den infördes, visat sig näst intill verkningslös då Högsta domstolen gång på gång friar från våldtäkt och istället dömer till den mildare graden, sexuellt utnyttjande, på grund av att barnen inte kämpat emot”, skriver Rädda Barnens ungdomsförbund och kräver en revidering samt strängare rättstillämpning.⁵⁵ Kritiska röster har också höjts mot att lagen inte innehåller krav på samtycke från kvinnans sida. Vissa menar att man med ett samtyckeskrav skulle komma åt de fall som enligt dagens lagstiftning inte når fällande domar. Krav på samtycke skulle sätta mer fokus på förövaren när ord står mot ord, eftersom försvarsadvokaten då måste bevisa att kvinnan explicit samtyckte. Andra menar att problemet inte är lagstiftningen utan rättstillämpningen och kompetensen. En samtyckesklausul skulle inte få fler förövare fällda. Det behövs bland annat bättre förundersökningar, samt rättegångar med mer fokus på de åtalade och mindre på offret.⁵⁶

På uppdrag av Miljöpartiet genomförde Madeleine Leijonhufvud, professor emerita i straffrätt, år 2007 en undersökning av rättsläget och behovet av en

förändrad våldtäktslagstiftning. Undersökningen presenterades i *Samtyckesutredningen: Lagskydd för den sexuella integriteten*, och resulterade i ett konkret förslag till skärpt lagstiftning.⁵⁷ Hösten 2007 tillsatte regeringen en utredning som ska utvärdera och följa upp sexualbrottslagen från 2005. Syftet är ”att följa upp och undersöka hur bestämmelserna har fungerat i praktiken och om syftet med reformen har uppnåtts.”⁵⁸ Uppdraget ska redovisas 29 oktober 2010.

Ett uppmärksammat fall

Stor medial uppmärksamhet fick rättegångarna mot den berömde operasångaren Tito Beltran. Den första gällde sexuellt utnyttjande av en sjuårig flicka vid ett flertal tillfällen. Beltran anklagades dessutom för att ha trakasserat flickans pappa, som hade anmält brottet. På grund av bristande bevis frikändes Beltran i tingsrätten.⁵⁹ Det andra målet gällde en våldtäkt; Beltran anklagades för att under en turné ha förgripit sig på en barnflicka till en av artisterna år 1999, alltså åtta år före polis-anmälan. Kvinnan hade låtit bli att anmäla våldtäkten eftersom hon inte skulle orka med den mediala uppmärksamhet som fallet skulle få med så många kända personer inblandade. När Beltran frikändes från barnövergreppet kontaktade flickans pappa Monika Dahlström-Lannes, som sedan många år arbetat med sexuella övergrepp mot barn. Hon hade hört talas om att Beltran gjort sig skyldig till övergrepp på en turné flera år tidigare, kontaktade vittnen och lämnade till sist in en anmälan. Den våldtagna kvinnan valde nu att träda fram. Media rapporterade i detalj om fallet, och i bland annat *Aftonbladet* publicerades ordagrant hela förhöret med den våldtagna kvinnan.⁶⁰ Flera kända personer vittnade för och emot Beltran, vilket givetvis gjorde fallet till en medial godbit. Åklagaren framlade ”en omfattande bevisning” om Beltrans vidlyftiga och gränsöverskridande sexliv, men hovrätten menar att detta saknar betydelse för bedömningen. Betydelse hade däremot av allt att döma det faktum att den våldtagna kvinnan var djupt troende och vid det aktuella tillfället oskuld. Hon framställs som mycket naiv och sexuellt oerfaren, ”en hårt hållen och försiktig flicka” som är rädd att ”bli dömd” av föräldrarna. Beltran fälldes i tingsrätten och dömdes till minimistrafet för våldtäkt, två års fängelse. En särskilt kontroversiell fråga var Dahlström-Lannes inblandning i fallet, eftersom hon kritiserats och beskyllts för att ha orsakat att många oskyldiga män fällts. Tingsrätten menade dock att ”oavsett hennes avsikter, och kontakter med berörda personer, har emellertid inget framkommit som tyder på att hon till exempel förmått målsäganden att göra anmälan eller att hon i övrigt skulle ha inverkat menligt på utredningen”.⁶¹

Båda domarna överklagades, den första av målsägaren och den andra av Beltran själv. Hovrätten fann emellertid Beltran skyldig till sexuellt utnyttjande av minderårig, övergrepp i rättssak samt våldtäkt och han dömdes till 2,5 års fängelse. Inte heller hovrätten ansåg att Dahlström-Lannes på något sätt påverkat bedömningen genom sitt engagemang.⁶² Beltran överklagade till Högsta domstolen, men ansökan

avslags. Hösten 2009 överklagade Beltran till Europadomstolen. Fortsättning följer, med andra ord.

Liksom Billy Butt har Tito Beltran ett icke-svenskt etniskt ursprung. Liksom fallet var med Butt framhålls Beltrans sexuellt vidlyftiga livsstil. Hans sätt att leva får betydelse för bedömningen av hans allmänna karaktär. Bilden av honom överensstämmer, åtminstone till viss del, med stereotypen för en våldtäktsman – driftstyrd, omoralisk och liderlig. Mot Beltran ställs flickans karaktär och livsstil. Hon är djupt troende och har en strikt sexualmoral; hon är oskuldfull och sexuellt oerfaren. Sannolikheten att hon frivilligt skulle ha gått med på sexuellt umgänge med Beltran ter sig för rätten mycket osannolik. Med andra ord, hon uppfattas som i alla avseenden skyddsvärd. För att använda etnologen Simon Ekströms ord: han är straffvärd och hon är skyddsvärd – och det blir en fällande dom. Enligt Ekström är mannens straffvärde kopplat till hans manliga identitet och sociala status, medan kvinnans skyddsvärde hänger samman med hennes ärbardhet och sexuella tillgänglighet. I fallen Beltran och Butt var emellertid situationen en annan; här var de anklagade människens sexualvanor och livsstil i fokus. Möjligen har andra aspekter av stereotypen "våldtäktsman" dominerat bilden, till exempel det faktum att de båda är av annan etnisk bakgrund än svensk.

Avslutning

När det mänskliga könslivet blev vetenskap etablerades föreställningen om en manlig sexualitet som måste tillfredsställas och en kvinnlig sexualitet som döljs, väntar och ger. Först med det radikala sextioalet kom bilden att ifrågasättas på allvar och domstolarna blev allt mindre benägna att acceptera "övertalningsvåld" från mannens sida. Den nya sexologin uppfattade män och kvinnor som jämlikar, även i sexuellt avseende. Utgångspunkten var att kvinnor vill ha sex i samma utsträckning och på samma sätt som män. En konsekvens av detta var att det blev allt svårare för kvinnor att inför rätten bevisa sin oskuld, att bevisa att de verkligen inte ville ha sex just denna gång.

Under 1900-talet skedde också en ökad differentiering av sexualbrott mot kvinnor, och hur ett brott kategoriseras är beroende av kvinnans beteende. När kravet på våld minskade blev kvinnans motstånd avgörande och hon måste bevisa för rätten att hon inte givit sitt samtycke. Utrymmet för rättens fria bedömning ökade och det var snarare gestaltningen i rättsalen som avgjorde fallet, inte händelsen i sig. Bedömningen av kvinnans skyddsvärde, granskningen av kvinnans kropp, själ, livsstil och erfarenheter kunde ibland ta formen av ännu ett övergrepp, man brukar ibland tala om "judicial rape". Mannens sexuella erfarenheter och vanor var sällan föremål för samma granskning.

Vi inledde med fallet "Lisa", som blivit utsatt för gruppvåldtäkt. Lisa hade blivit våldtagen av flera män, men brottet betraktades som mindre grovt eftersom hon ansågs vara "lätt på foten". Hur hade fallet bedömts idag? Låt oss titta på ett fall från 2009.⁶³ Det är dagen före skolavslutningen och den 14-åriga "Ida" är på stan

med sina två jämnåriga kamrater. En kille, "Dimitrij", i tjugooårsåldern kommer fram och pratar. Han verkar trevlig och de beslutar sig för att följa med honom på fest och bestämmer träff framåt kvällen. När Dimitrij dyker upp har han en man med sig. Mannen, låt oss kalla honom för "Erik", är 30 år och flickorna tycker att han är en gubbe. De blir betänksamma, men Dimitrij verkar trevlig och de kan alltid följa med en liten stund. I lägenheten finns ytterligare några män, men någon fest var det inte fråga om. Flickorna bjuds på en drink, och blir omedelbart kraftigt påverkade. Idas nästa minne är att hon dansar med Erik, att han kysser henne och att hon går ifrån honom och sätter sig i en fåtölj. Hennes nästa minne är att hon ligger naken på en säng och att flera av männen har sex med henne – vaginalt och oralt. Hon känner sig drogad – klar i huvudet men kroppen hänger inte med – och orkar bara protestera svagt. När fyra män har förgripit sig på henne lyckas hon ta sig upp. Hon ser den ena väninnan ha sex med en av männen och den andra raglar omkring naken. Ingen lyssnar på henne. Erik drar in henne i duschrummet, tvingar henne till oralsex och våldtar henne därefter vaginalt. När han väl är klar lämnar han henne och hon kan ta sig ut från lägenheten. Svårt chockad träffar hon en kamrat som skjutsar hem henne på cykel. Hon vågar till en början inte berätta för sina föräldrar vad som hänt, och händelsen polisanmäls därför först två dagar senare. Erik åtalas men nekar helt till brott. Allt var frivilligt från flickans sida, hävdar han, och alla tre flickorna var mycket villiga till sex. Det var "en sexfest på allas villkor".⁶⁴

Tingsrätten konstaterar att både Ida och Erik har lämnat detaljerade vittnesmål om vad som hänt den aktuella kvällen. Trovärdigheten i Eriks vittnesmål kommenteras överhuvudtaget inte. Däremot anser man att det finns brister i Idas redogörelse, främst det faktum att hon säger sig ibland ha varit klar i huvudet och ibland så drogad att hon fått minnesluckor. Det finns också detaljer i hennes redogörelse som inte överensstämmer med de andra flickornas vittnesmål, eller som verkar osannolika av ett eller annat skäl. En sådan detalj är att hon inte uppger att Erik lyfte upp henne i duschrummet när de hade samlag mot handfatet, trots att det enligt rätten måste ha gått till på det viset eftersom hon är två decimeter kortare än han. Inte heller Erik har dock sagt något om att han lyft upp henne. Rätten påpekar samtidigt att det finns uppgifter i de andra ungdomarnas vittnesmål som stöder Idas berättelse. En av flickorna har hört henne ropa på hjälp. Kamraten som skjutsade henne hem på sin cykel uppger att hon varit rädd, chockad och drogad, samt att hon berättat att hon blivit våldtagen av flera män. Tingsrättens bedömning är trots detta att åtalet ska ogillas:

Vid en samlad bedömning av vad som förekommit finns det starka skäl som talar för att målsäganden blivit utsatt för ett sexuellt övergrepp av det slag som hon berättat om. Det förhållandet att det finns tveksamheter kring hennes uppgifter i förening med att den åberopade stödbevisningen är begränsad och svag gör att åtalet och målsägandens skadeståndstalan skall ogillas.

Två omständigheter är särskilt märkliga i rättens bedömning av fallet. Den ena rör flickans tillstånd vid det aktuella tillfället. Allt tyder på att flickan varit så berusad att hon på goda grunder kan sägas ha befunnit sig i "ett hjälplöst tillstånd", och enligt lagen borde då Erik ha fällts för våldtäkt. Detta diskuteras överhuvudtaget inte i domen. Den andra omständigheten rör flickans ålder. Flickorna hade uppgett att de var 16 och 17 år, men var i själva verket minderåriga. Tingsrätten berör dock inte detta med ett enda ord i domen, trots att sexuellt umgänge med en 14-åring enligt lagen ska betraktas som våldtäkt. Att Erik och de andra männen borde ha kontrollerat flickornas ålder tycks inte ha föresvävat rätten.

Samma sommar (2009) då händelserna kring "Ida" och "Erik" utspelade sig, utbröt en häftig debatt i media kring våldtäkt. Bakgrunden var att Högsta domstolen friat två män som i hovrätten dömts för våldtäkt. Budskapet var tydligt: När ord står mot ord räcker det inte med att målsägarens berättelse är mer trovärdig än den åtalades, det krävs klar teknisk bevisning. Man skärper därmed i praktiken beviskraven, vilket sannolikt får som konsekvens att antalet åtal minskar, liksom antalet fällande domar. En av de företrädare för rättsväsendet som kommenterar saken i *Svenska Dagbladet* är Rolf Hillergren, kammaråklagare med mångårig erfarenhet av sexualbrott:

När man säger våldtäkt tänker man mest på riktigt ruggiga våldtäkter. Men tar man en man och en kvinna som känner varandra och kvinnan säger att hon inte har lust i dag, men mannen kör ändå. Visst är det oschysst, men kanske inte värt två års fängelse. Det liknar mest en ordningsföreseelse.⁶⁵

Uttalandet väckte stor uppståndelse och Hillergren blev hårt ansatt i media. I ett försök att klargöra – och möjligen mildra – sitt uttalande publicerade han ett inlägg i *Svenska Dagbladet*. En våldtäkt utan våld är en "språklig anomali", menar han, och "dessutom en gärning som i stort sett är omöjlig att bevisa".

Jag delar uppfattningen att "ett nej är ett nej" som brukar hävdas. Däremot anser jag att man inte ska lagstifta om samtycke, då frågan ändå är central i alla våldtäktsmål. Att inte ha samlag mot någons vilja är en utmärkt umgängesregel som dock passar bättre i etikettböcker än i lagböcker. [...] Jag vågar påstå att min syn på våldtäktsbrottet inte nämnvärt skiljer sig från mina kollegers. I så fall skulle jag inte yttra mig.⁶⁶

Resonemanget är inte bara detsamma som vi mötte hos Leif Silbersky 1974, det överensstämmer också väl med den uppfattning som vi fann hos sexualforskare för 100 år sedan. Men har då inget hänt sedan dess? Jodå. Medan Silberskys ord inte kommenterades nämnvärt av landets jurister, har Hillergrens uttalande väckt starka reaktioner också inom rättsväsendet. Debattens vågor har gått höga.

Madeleine Leijonhufvud kräver att han avskedas från sin tjänst.⁶⁷ Före detta justitieministern Thomas Bodström publicerar tillsammans med sin kollega Claes Borgström, före detta JämO, ett kraftfullt angrepp mot Hillergren i *Svenska Dagbladet*. Hillergrens uttalande, hävdar Borgström och Bodström, vrider klockan flera decennier tillbaka i tiden och utgör ett hot inte bara mot våldtagna kvinnor utan mot hela jämställdhetsarbetet.⁶⁸ Per Nichols, kammarchef vid City åklagarkammare i Stockholm och Hillergrens närmaste chef, menar att Hillergrens uttalande är olämpligt och att förtroendet för Åklagarmyndigheten har skadats. Hillergren kommer inte längre att ha hand om sexualbrottsärenden, utan kommer fram till pensionen att ha andra arbetsuppgifter.⁶⁹

Kvarstår gör ändå frågan om krav på samtycke ska skrivas in i lagen eller ej. Med spänning ser vi fram emot utredningens resultat senhösten 2010. I propositionen som ligger till grund för den nya lagen 2005 skriver man:

Ett sexuellt övergrepp är ett extremt uttryck för bristande respekt för en annan människas självklara rätt till personlig och sexuell integritet och självbestämmande. Att förebygga och bekämpa dessa brott effektivt förutsätter ett väl utvecklat straffrättsligt skydd men också ett väl fungerande rättsväsende och aktörer som har förståelse för och god kunskap i frågor som rör sexualbrott.⁷⁰

Låt oss hoppas att detta äntligen kan bli verklighet.

¹ Hovrätten för Övre Norrland, "Domar i brottmål I, 1967", II B, 42/1967.

² SOU 1953:14, *Förslag till brottsbalk avgivet av Straffrättskommittén*. s. 228–250.

³ Kap. 15

⁴ Kap. 18

⁵ I Strafflagen krävdes tidigare att mannen använt "det absoluta våldet" och att kvinnan gjort "det yttersta motståndet". (SFS 1864:11)

⁶ Att åtal bara ska väckas om det är *påkallat ur allmän synpunkt* innebär att åklagaren ska göra en särskild prövning av om det är lämpligt att väcka åtal för detta brott eller inte. Enligt förarbetena till Brottsbalken ska brottsarts art, syftet med straffet och omständigheterna vid det aktuella brottet beaktas, liksom sociala hänsyn, till exempel ifråga om målsägarens situation.

⁷ Prop. 1962:10, *Kungl. Maj:ts proposition med förslag till brottsbalk*.

⁸ *Första kammarens protokoll 1962*, nr. 33, samt *Första kammarens protokoll 1962*, nr. 32.

⁹ Författarens översättning. Citatet i original: "exposed to the danger of overstepping the limits set by the law and morality". von Krafft Ebing, Richard (1886/1965) *Psychopathia Sexualis*. New York: Stein and Day.

¹⁰ Se till exempel Ellis, Havelock (1894) *Man and Woman: A Study of Secondary and Tertiary Sexual Characters*. London: Heineman.

¹¹ SFS 1962:700, Brottsbalken, kap. 6.

¹² Ekström, Simon (2002) *Trövärdighet och ovärdighet: Rättsapparaten hanterade av kvinnors anmälan om våldtäktsbrott i Stockholm 1946–1950*. Hedemora: Gidlunds förlag. s. 103–104.

¹³ Kinsey, Alfred C., Martin, Clyde E., Pomeory, Wardell B. (1948/1949) *Kinsey-rapporten: Mannens sexuella beteende*. Stockholm: Ljus; Kinsey, Alfred C. (1953/1968) *Kvinnans sexuella beteende*. Stockholm: RFSU.

¹⁴ Kinsey, Alfred C., Martin, Clyde E., Pomeory, Wardell B. (1948/1949) *Kinsey-rapporten: Mannens sexuella beteende*. Stockholm: Ljus. s. 203–211.

¹⁵ Författarens översättning. Citatet i original: "In most species it is the male who is most likely to show aggression in male-male encounters as well as in male-female encounters: The female, in contrast, is more likely to show escape tendencies. It might well be that the aggressive elements in the male's courtship are positively enhanced because females prefer those males which show a high level of agonistic behavior". Tinbergen, Nikolaas (1965) "Some recent studies of the evolution of sexual behavior", i Beach, Frank A. (red.) (1965) *Sex and Behavior*. New York: Frank Wiley and Sons. Etnologen Nikolaas Tinbergen tilldelades Nobelpriset 1973 tillsammans med Konrad Lorenz och Karl von Frisch.

¹⁶ Sears, Robert R. (1965) "Development of gender role", i Beach, Frank A. (red.) (1965) *Sex and Behavior*. New York: Frank Wiley and Sons.

¹⁷ Ullerstam, Lars (1964) *De erotiska minoriteterna*. Stockholm: Zindermans förlag. s. 77.

- ¹⁸ Anderberg, Bengt (red.) (1965–1970) *Kärlek*. Malmö: Bengt Forsberg förlag.
- ¹⁹ Bland dem som var starkt kritiska till "den sexuella revolutionen" fanns sexologen Shere Hite, författare till de så kallade Hite-rapporterna. Se vidare avsnittet "Sexologi med feministiska förtecken".
- ²⁰ Firestone, Shulamith (1970) *The Dialectic of Sex: The case for feminist revolution*. New York: Morrow; Millett, Kate (1970/1971) *Sexual-politiken*. Stockholm: Rabén och Sjögren.
- ²¹ Dworkin, Andrea (1989) *Letters from a warzone: Writings 1976–1989*. New York: EP Dutton.
- ²² Brownmiller, Susan (1975/1977) *Våldtäkt*. Stockholm: Norstedt.
- ²³ *Ibid.* s. 239.
- ²⁴ *Ibid.* s. 162–163.
- ²⁵ *Ibid.* s. 193.
- ²⁶ År 1984 bildades Riksorganisationen för kvinno- och tjejjourer i Sverige, ROKS.
- ²⁷ SOU 1976:9, *Sexuella övergrepp: Förslag till ny lydelse av brottsbalkens bestämmelser om sedlighetsbrott*. s. 61.
- ²⁸ SFS 1984:399.
- ²⁹ Allmänna råd från Socialstyrelsen, 1991:3, *Sexuella övergrepp mot barn*.
- ³⁰ Se även Carlsson, Ninni (2009) *Avslöjandets tid. Kvinnors bearbetning av sexuella övergrepp*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- ³¹ Se till exempel Loftus, Elizabeth, Ketcham, Katherine (1994) *The Myth of Repressed Memory: False Memories and Allegations of Sexual Abuse*. New York: St. Martin's Press; Öhrström, Lilian (1996) *Sex, lögn och terapi: Verkligheten bakom vår tids häxprocesser*. Stockholm: Norstedts.
- ³² Silbersky, Leif (1974) *Jag – en advokat*. Stockholm: Forum. s. 56.
- ³³ Förklaring i Högsta domstolens mål nr: Ö 4575-06; WB angående resning, 2007-10-31. Här återfinns akter från såväl tingsrätt som hovrätt.
- ³⁴ Butt, Billy, "Därför skriver jag på Sourze", http://www.sourze.se/Därför_skriver_jag_på_Sourze_10322936.asp. Kontrollerad 2010-02-17.
- ³⁵ Butt, Billy, "Mitt hemliga möte med justitieråden", <http://www.dagensjuridik.se/sv/Artiklar/2008/10/Billy-Butt-Mitt-hemliga-mote-med-justitieraden/>. Kontrollerad 2010-02-17.
- ³⁶ Carlsson, Bert, "Hon var tyst under våldtäkten av hänsyn till Butts grannar", i *Dagens Nyheter* 2006-05-19.
- ³⁷ Comfort, Alex (1992) *Nya Kärlekens nöjen*. Stockholm: Forum. *The Joy of Sex* (1972) publicerades i svensk översättning 1974 och *More Joy of Sex* (1976) i svensk översättning 1983.
- ³⁸ Comfort, Alex (1992) *Nya Kärlekens nöjen*. Stockholm: Forum. s. 186.
- ³⁹ *Ibid.* till exempel s. 11 och s. 99.
- ⁴⁰ *Ibid.* s. 41.
- ⁴¹ *Ibid.* till exempel s. 190 och s. 186.
- ⁴² *Ibid.* s. 98.
- ⁴³ Hooper, Anne (1992/1993) *Så vill jag älska: En illustrerad vägledning till skönare sex*. Stockholm: W&W.
- ⁴⁴ Comfort, Alex (1992) *Nya Kärlekens nöjen*. Stockholm: Forum. s. 195.
- ⁴⁵ *Svensk Polis* 6/00. Se vidare Bergenheim, Åsa (2000) *Brottet, offret och förövaren. Vetenskapens och det svenska rättsväsendets syn på sexuella övergrepp mot kvinnor och barn 1850–2000*. s. 384–386.
- ⁴⁶ "Trots flera uppmärksammade fall. Gruppvåldtäkterna har minskat", *Apropå* 2/2000.
- ⁴⁷ Se till exempel Bredström, Anna (2006) "Maskulinitet och kamp om nationella arenor reflektioner kring bilden av 'invandrarkillar' i svensk media" i de los Reyes, Paulina, Molina, Irene, Mulinari, Diana (red.) (2006) *Maktens (o)lika förkländnader. Kön, klass & etnicitet i det post-koloniala Sverige*. Stockholm: Atlas.
- ⁴⁸ Jämför resonemang i SOU 2006:30, *Är rättvisan rättvis? To perspektiv på diskriminering av etniska och religiösa minoriteter inom rättssystemet*. s. 111–145.
- ⁴⁹ Justitiedepartementet, Ds 1990:3, *Kartläggning av våldtäktsbrotten – analys av den aktuella situationen, förslag till åtgärder*, "Trots flera uppmärksammade fall. Gruppvåldtäkterna har minskat", *Apropå* 2/2000.
- ⁵⁰ Boëthius, Maria-Pia "En terror mot alla kvinnor: om våldtäkterna, medierna och vad regeringen bör göra", *Aftonbladet* 2002-04-07.
- ⁵¹ Bredström, Anna (2006) "Maskulinitet och kamp om nationella arenor – reflektioner kring bilden av invandrarkillar i svensk media" i de los Reyes, Paulina, Molina, Irene, Mulinari, Diana (red.) (2006) *Maktens (o)lika förkländnader. Kön, klass & etnicitet i det post-koloniala Sverige*. Stockholm: Atlas. s. 180–204.
- ⁵² SFS 2005:90, 6 kap., 1 och 4 §§.
- ⁵³ RFSU, "Sexualbrottslagen slår mot ungas sexualitet", *Ottar* 4/2 2009.
- ⁵⁴ Arndt, Hanna (2005) "Den nya sexualbrottslagen", *Advokaten*, nr. 4, årgång 71, 2005.
- ⁵⁵ Rädda Barnens ungdomsförbund, "Sexuellt utnyttjande", http://www.rbuff.se/sexuellt+utnyttjande_.html. Kontrollerad 2010-02-17.
- ⁵⁶ RFSU, "Ska samtycke skrivas in i lagen", *Ottar* 6/11 2008.
- ⁵⁷ Leijonhufvud, Madeleine (2008) *Samtyckesutredningen: Lagskydd för den sexuella integriteten*. Stockholm: Thomson förlag.
- ⁵⁸ Kommittédirektiv, Dir. 2008:94, *Utvärdering av 2005 års sexualbrottsreform, m.m.*
- ⁵⁹ Varbergs tingsrätt, dom 2007-02-27, mål nr. B 569-05.
- ⁶⁰ Tagesson, Erik, Triches, Robert, "Hela förhöret med barnflickan", *Aftonbladet* 2008-09-05, <http://www.aftonbladet.se/nyheter/article3317093.ab>. Kontrollerad 2010-02-17.
- ⁶¹ Ystads tingsrätt, dom 2008-02-12, mål nr. B 1318-08.
- ⁶² Hovrätten för Västra Sverige, dom 2008-10-10, mål nr. B 2019-07 och B 2414-08.
- ⁶³ Umeå tingsrätt, dom 2009-07-24, mål nr. B 1462-09.
- ⁶⁴ *Ibid.*
- ⁶⁵ El Mahdi, Josef, "Ny praxis för våldtäktsfall", www.svd.se/nyheter/inrikes/ny-rattpraxis-for-valdtaktsfall_3355945.svd. Kontrollerad 2010-05-03. *Svenska Dagbladet* 2009-08-14.
- ⁶⁶ Hillegren, Rolf, "Omöjligt bevisa våldtäkt utan våld", *Svenska Dagbladet* 2009-08-19. http://www.svd.se/opinion/brannpunkt/artikel_3374991.svd. Kontrollerad 2010-02-17.
- ⁶⁷ Leijonhufvud, Madeleine, "Hillegren måste bort", *Svenska Dagbladet* 2009-08-18. http://www.svd.se/opinion/brannpunkt/artikel_3365543.svd. Kontrollerad 2010-02-17.
- ⁶⁸ Bodström, Thomas, Borgström, Claes, "Oförvarligt av Hillergren", *Svenska Dagbladet* 2009-08-20. http://www.svd.se/opinion/brannpunkt/artikel_3381713.svd. Kontrollerad 2010-02-17.
- ⁶⁹ Åberg, Anna, "Hillergren får sluta jobba med sexualbrott", *Svenska Dagbladet* 2009-08-19. http://www.svd.se/nyheter/inrikes/hillegren-far-sluta-jobba-med-sexualbrott_3379089.svd. Kontrollerad 2010-02-17.
- ⁷⁰ Prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagsstiftning*. s. 19.

Våldtäkt – ett globalt perspektiv

Gerd Johnsson-Latham

Våldtäkter förekommer i alla länder, inom alla grupper, religioner och samhällsklasser och är huvudsakligen kopplat till mäns våld mot kvinnor och frågor om makt, kontroll och syn på kvinnors och mäns sexualitet. Flera studier visar att våldet är mer omfattande i samhällen där kvinnors mänskliga rättigheter är särskilt ifrågasatta eller negligerade.¹ Sexuellt våld är en del av könsrelaterat våld och gränserna mellan fysiskt, psykiskt och sexuellt våld är ofta flytande. En av WHO:s undersökningar från 2005 visar att kvinnor ofta utsätts för *både* fysiskt och sexuellt våld – vilket även kallas sexualiserat våld.² WHO öppnar för en bred definition av sexuellt våld som en del av den maktordning som diskriminerar kvinnor.³

FN:s generalsekreterare definierar i sin rapport till FN:s generalförsamling hösten 2006 våldet som det grävsta uttrycket för bristande jämställdhet mellan könen – och som grundbulen i det system som upprätthåller kvinnors underordning och mäns överordning. Rapporten konstaterar även att våldet gör redan fattiga människor än mer utsatta.⁴ Våld mot kvinnor är också den viktigaste frågan för icke-statliga kvinnoorganisationer världen över.⁵

Generalsekreteraren konstaterar att våld mot kvinnor inte är något oundvikligt utan att det kan minskas om det finns vilja och politiska resurser. Ett stort problem på många håll i världen är dock att våld och förtryck mot flickor och kvinnor kan vara statligt sanktionerat och/eller socialt accepterat. Förövare av våld mot kvinnor förblir ofta ostraffade, bland annat på grund av att anklagade förövare inte ställs inför rätta. I flera länder utsätts också våldtagna kvinnor för sexuella övergrepp av de poliser de sökt skydd hos, samtidigt som kvinnorna riskerar att förkastas av sina egna släktingar för den skam de anses ha ådragit familjen.⁶ Som WHO påpekar är det våldtäktsoffren som tvingas bära skammen – inte förövarna; en skam som har liknats vid den som länge omgärdat hiv/aids.⁷

Problemets omfattning

Det finns stora mörkertal och osäkerhet när det gäller omfattningen av våldtäkter och andra former av mäns våld mot kvinnor. Detta gäller särskilt i ett globalt perspektiv då variationerna är stora mellan länders olika definitioner av vad som utgör en våldtäkt eller ett övergrepp. FN beräknar dock att var tredje kvinna på jorden utsätts för våld någon gång under sin livstid och att var femte kvinna någon gång i sitt liv utsätts för våldtäkt eller försök till våldtäkt.⁸ Ett mer okänt och ouppmärksammat faktum är att över 100 miljoner flickor "försvunnit" genom abortering av flickfoster och mord på spädbarn under de senaste decennierna, främst i Kina och Indien.⁹ Siffrorna synliggör våldets enorma omfattning och innebär att våld mot kvinnor och flickor skördat fler offer än alla väpnade konflikter under 1900-talet, de två världskrigen inberäknade.¹⁰

FN:s barnfond Unicef betecknar våld mot kvinnor som en global pandemi, det vill säga en epidemi som sprids över en eller flera världsdelar.¹¹ Världsbankens rapport *Women and Violence* uppskattar att våld mot kvinnor leder till att cirka 3,5 miljoner kvinnor och flickor dödas varje år. I hälften av alla mord på kvinnor är förövaren deras partner.¹² Ofta utsätts kvinnor för våld redan i tidig ålder, när de är under 15 år. Utöver det faktiska våldet förekommer även hot om våld samt förtryck i en omfattning som är svår att fastställa och bevisa. WHO påpekar att våldet ofta ger upphov till depression, självförakt och rädsla hos offren. Liknande symptom drabbar barn som blir vittnen till våld.¹³

WHO beräknar att män är förövare i fråga om nästan allt våld, 90 till 95 procent, i krig såväl som i fredstid.¹⁴

En halv miljon kvinnor och tonårsflickor dör varje år i samband med (ofta önska) graviditeter. Många av offren är tonårsflickor som utsätts för våldtäkter eller tvångsäktenskap i tidig ålder och de förvägras tillgång till preventivmedel. För tonårsflickor – och alla kvinnor i fertil ålder globalt sett – är graviditeter den största dödsorsaken. WHO konstaterar i en rapport från 2009 att för fattiga kvinnor på södra halvklotet är varje graviditet förknippad med dödsfara. Bara i Afghanistan dör en av åtta gravida kvinnor.¹⁵ Miljontals flickor och kvinnor dör också i hiv/aids efter att ha blivit våldtagna eller sedan de smittats av makar som haft utomäktenskapliga relationer.¹⁶

Även i väpnade konflikter är det främst heterosexuella flickor och kvinnor som utsätts för det våld och de sexuella övergrepp som ofta ökar under konflikter.¹⁷ Situationen i Demokratiska republiken Kongo (DRK) är ett samtida och mycket aktuellt exempel på sexuellt våld i väpnade konflikter.¹⁸ WHO menar att 40 000 kvinnor våldtogs under konfliktens första fem år. FN:s säkerhetsråd uppskattar att 200 000 fall av sexuellt våld dokumenterats sedan 1996, men understryker att detta är lågt räknat.¹⁹ FN:s före detta speciella rapportör om våld mot kvinnor, Yakin Ertürk, menar att det grävsta våldet mot kvinnor i dag finns i DRK, och i en intervju beskriver hon det sexuella våldet som det värsta hon någonsin har sett.²⁰

Orsaker till våldet

”Vardagsvåldet” som bland annat inbegriper sexuellt våld drabbar främst kvinnor i nära relationer och är ofta kopplat till och syftar till att vidmakthålla den underordnade ställning kvinnor har i förhållande till män. Denna underordning och sårbarhet för kvinnor som grupp bottnar i sociala konstruktioner som innebär att kvinnor i högre utsträckning än män saknar ekonomiska resurser, och även rätt till vårdnad av barn och rätt att leva ensamstående utan män.²¹

Våld mot kvinnor har också sin grund i en dubbelmoral som begränsar kvinnors men inte mäns sexualitet. Patriarkala föreställningar om att pojkar och män är mer värda än flickor och kvinnor gör att mannen framställs som norm och rättighetsbärare bland annat i frågor om makt och sexualitet. Dessa föreställningar präglar vad som uppfattas som ”kultur”, ”tradition” och ”värderingar” i ett samhälle. Fundamentalistiska strömningar inom alla religioner har inneburit att tolkningar av religiösa traditioner använts för att sanktionera mäns överordning och tolkningsföreträde visavi kvinnor. Detta har i flera länder i Sydasien och Afrika lett till att våldet mot kvinnor ökat och att exempelvis sexualbrottsförövare bestraffats i ännu mindre utsträckning än tidigare.²² Sammantaget försvårar detta på många håll möjligheterna för kvinnor att bli trodda när de berättar om våld, hot och sexuella övergrepp och lägger även hinder i vägen för möjligheter att avsätta resurser för att åtgärda våldet.²³

Det extrema våldet består dels av kriminaliserat våld såsom människohandel för sexuella ändamål, dels av våld som är accepterat/sanktionerat i vissa samhällen, såsom mord på småflickor, könsstympning, våld i hederns namn och våld mot homo- och bisexuella samt transpersoner.²⁴ Även de tortyrliknande våldtäkter och sexuella övergrepp som förekommer i många väpnade konflikter utgör en form av extremt våld mot kvinnor.

Kvinnors underordnade ställning och brist på egendom och inkomst är i många fattiga familjer en grundorsak till att kvinnor inte kan bryta upp från våldsamma män eftersom de då riskerar att bli utstötta, vilket i sin tur kan innebära ökad fattigdom och risk för att bli tvingade till prostitution. Detta förhållande har föranlett Unicef att i en rapport om flickors villkor i Sydasien tala om att kvinnor inte har, utan ”är”, egendom.²⁵

Globala regelverk

Våld mot kvinnor, inklusive våldtäkt – som i praktiken oftast utövas av män mot kvinnor – behandlades länge som en intern familjeangelägenhet, och ibland som en fråga om kvinnors hälsa. Språkbruket visade också på en ovilja i beslutande kretsar att peka ut män som förövare, genom tal om ”våld i hemmet”, ”våld i familjen” och ibland ”våld mot kvinnor”. Könsrelaterat behandlas inte i konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter som antogs i FN år 1966²⁶ och inte heller i CEDAW, FN:s ”kvinnokonvention”, som antogs 1979.²⁷ CEDAW kompletterades

år 1992 med ett rådgivande yttrande (som i motsats till konventionen inte är juridiskt bindande) från den kommitté som övervakar konventionens efterlevnad. I yttrandet anges att det allmänna förbudet mot könsdiskriminering också ska omfatta könsrelaterat våld, oavsett om våldet utförs av privatpersoner eller personer i offentlig tjänst.²⁸

FN:s deklaration om våld mot kvinnor som antogs 1993 definierar våld mot kvinnor enligt följande: "Varje könsrelaterad våldshandling som resulterar i fysisk, sexuell eller psykisk skada eller lidande för kvinnor, samt hot om sådana handlingar, tvång eller godtyckligt frihetsberövande, vare sig det sker i det offentliga eller privata livet".²⁹ Deklarationen anger att våld mot kvinnor kan utgöra en kränkning av kvinnors mänskliga rättigheter och att stater måste motverka våldet bland annat genom de åtaganden som fastslås vad gäller "due diligence", det vill säga att staterna är skyldiga att straffrättsligt reglera samt motverka och beivra kränkningarna.³⁰ Stater anmodas också stödja offer och avsätta tillräckliga resurser för arbete mot våld mot kvinnor.³¹

Slutdokumentet från FN:s världskonferens om de mänskliga rättigheterna i Wien 1993 och inrättandet av en specialrapportör om våld mot kvinnor, dess orsaker och konsekvenser under FN:s kommission för de mänskliga rättigheterna innebar ett genombrott i frågan om våld mot kvinnor. Beslutet bekräftade att våld mot kvinnor är att betrakta som en angelägenhet för världssamfundet och kopplat till FN:s kärnområde: upprätthållandet av respekten för de mänskliga rättigheterna. Wiendokumentet definierar våld mot kvinnor som allvarliga kränkningar vilka inskränker eller helt upphäver kvinnors mänskliga rättigheter.³²

Handlingsplanen från FN:s fjärde världskonferens i Beijing 1995 bygger vidare på deklarationen mot våld mot kvinnor och anger att våld mot kvinnor under hela livscykeln omfattar mord på nyfödda flickor, sexuella övergrepp, könsstympning, fysiskt, psykiskt och sexuellt våld inom äktenskapet samt våld mot änkor och äldre kvinnor. I Beijingdokumentet markeras också att för många kvinnor förvärras utsattheten genom att de utsätts för multipel diskriminering till följd av klass, etnicitet, sexuell läggning, funktionsnedsättning med mera. Planen slår fast att våld mot kvinnor återspeglar bristande jämställdhet. I handlingsplanens inledande avsnitt markeras vidare att ingen stat har rätt att åberopa kultur eller religion som skäl för att inte säkra kvinnors mänskliga rättigheter. Handlingsplanen anger också att våld mot kvinnor "upphäver och skadar" kvinnors mänskliga rättigheter.³³

FN:s generalförsamling har vid upprepade tillfällen antagit resolutioner och andra styrdokument om avskaffande av våld mot kvinnor i hemmet. Dokumenten uppmärksammar våldet som ett samhällsproblem, och som en spegling av ojämlika maktrelationer mellan kvinnor och män.³⁴

Europarådet och Europeiska Unionen är vid sidan av FN viktiga aktörer för att värna mänskliga fri- och rättigheter. EU-samfundet uppmärksammar våldsförhållanden och mänskliga rättigheter på en rad sätt, bland annat genom Europeiska konventionen om mänskliga rättigheter, EKMR. Denna konvention är den enda som fullt ut

införlivats i svensk lagstiftning. Därmed gäller konventionens stadganden om allas rätt till livet, förbud mot tortyr, slaveri och rätten till frihet och säkerhet och förbud mot diskriminering som svensk lag.³⁵

Inom EU ankommer det annars på stater att själva utforma nationell lagstiftning och åtgärder som rör våld mot kvinnor som definierats som en del av det sociala området, där grundläggande uppfattningar ofta skiljer sig tydligt länderna emellan.

Sexuellt våld i väpnade konflikter

Humanitär rätt fokuserade länge mindre på att skydda civila i krigs- och krigsliknande situationer och mer på hur stater kunde försäkra sig om god behandling av stridande soldater som blev sårade och tillfångatagna. Tre av de fyra Genèvekonventionerna inriktas således på till exempel sårade soldater och skeppsbrutna sjömän – även om konventionerna tar upp skydd av civila.³⁶ Den konvention (från 1949) som rör civilbefolkningen betonar primärt befolkningens rättigheter i fråga om egendom, bland annat genom förbud mot plundring och förstörelse av privat-egendom. Sexuella övergrepp nämns, men främst i relation till kvinnors "ära".³⁷ Genèvekonventionerna kompletterades 1977 med två protokoll, som reglerar inom- respektive mellanstatliga konflikter; båda har ratificerats av över 160 stater. Även om våldtäkt nämns i 1949 års konvention, var det framför allt genom dessa protokoll som sexuella övergrepp blev uttalat uppmärksammade.³⁸

Det förefaller som om en ovilja bland politiker och jurister att tala om, uppmärksamma och erkänna förekomsten av sexuella övergrepp länge lämnat luckor i rättssäkerheten för våldsoffren. Avsaknaden av överenskomna, accepterade texter från tidigare förhandlingar gjorde det exempelvis svårt att säkra skyddet mot sexuellt och annat våld mot flickor och kvinnor under väpnade konflikter vid FN:s fjärde kvinnokonferens i Beijing 1995. Den text som godkändes innebar dock ett erkännande av att våldtäkt i krig under vissa omständigheter kan utgöra krigsförbrytelser och jämnställas med folkmord.³⁹

En juridisk skärpning av skyddet mot sexuella övergrepp kom genom upprättandet av ICC, den internationella brottsmålsdomstolen i Rom 1998 – vars stadga antogs bland annat som en följd av det brutala och systematiska sexuella våldet under Balkankrigen.⁴⁰ Stadgan för den internationella brottsmålsdomstolen ICC anger att våldtäkt och sexuellt våld kan utgöra krigsförbrytelser under väpnade konflikter och folkmord i fred.⁴¹ Folkmord definieras som ett omfattande och systematiskt våld mot en del av civilbefolkningen, bland annat på religiösa och etniska grunder.⁴² ICC och flera krigsförbrytartribunaler stärkte de rättsliga möjligheterna att motverka och bestraffa övergrepp på civila genom att våldtäkt under konflikter definierats som krigsförbrytelser och brott mot mänskligheten, både när det rör konflikter mellan stater och inom stater. Världssamfundet har därmed starkare verktyg för att ställa förövare inför rätta och döma dem. Hittills

har detta under ICC:s existens främst använts för att åtala rebeller i forna Jugoslavien och även ett antal afrikanska stater som Uganda, DRK, Sudan, Rwanda och Sierra Leone.⁴³ Ett flertal uppmärksammade rättsfall i FN:s olika krigstribunaler har också bidragit till att våldtäkt numer tolkas och diskuteras i analogi med tortyr, folkmord och brott mot mänskligheten. Bland annat har en rwandesisk politiker (1998) dömts till livstids fängelse för att ha uppmuntrat och bidragit till sexuell våld mot tutsikvinnor under inbördeskriget i Rwanda 1994. Våldtäkterna sägs i rättsfallet utgöra en del i folkmordsbrottet och detta var första gången våldtäkt klart och tydligt definierades som ett krigsbrott.⁴⁴ I ett liknande fall i den internationella krigstribunalen i forna Jugoslavien, senare samma år, jämfördes våldtäkt i krig med tortyr och sades utgöra ett brott mot mänskligheten.⁴⁵

Omfattningen av sexuell våld, och även våld mot civila generellt, är dock en aspekt som fortfarande får förhållandevis lite uppmärksamhet bland flertalet ledande säkerhetsanalytiker.

Sommaren 2008 antog FN:s säkerhetsråd resolution 1820 vilken utgör ytterligare ett viktigt steg mot ökad uppmärksamhet och regler mot sexuell våld i väpnade konflikter. Resolutionen slår fast att våldtäkt under krig utgör ett hot mot internationell fred och säkerhet – det vill säga, våldet hotar hela FN:s fundamentala syfte: att värna de mänskliga fri- och rättigheterna. Säkerhetsrådet ålägger därför stater att agera mot detta våld, och fastslår rådets rätt att utfärda sanktioner om åtgärderna brister.⁴⁶

Säkerhetsrådet antog år 2009 resolution 1888, som innebär att FN:s generalsekreterare inrättar en tjänst för att arbeta med frågor om sexuell våld mot kvinnor under väpnade konflikter.⁴⁷ Till denna post har den tidigare svenska EU-kommissionären Margot Wallström utsetts, på ett mandat som löper över två år. Hennes arbete inriktas bland annat på omfattande och grova våldtäkter av kvinnor i DRK, där övergreppen ofta har inneburit svår lemlästning av kvinnor i alla åldrar.⁴⁸

FN:s fredsbevarade insatser kan också bidra till att motverka sexuell våld mot civila under och efter väpnade konflikter. Ett exempel som ibland framhålls är det mandat FN utformade för sin operation i Namibia under 1990-talet, vilket uttryckligen definierade kvinnor som dialogpartner i FN-insatsen. Noteras bör dock att FN-styrkor inte alltid *skyddat* kvinnor utan att personer i FN:s tjänst också utövade sexuell våld mot kvinnor och flickor och även utnyttjat kvinnors underordning och beroendeställning för sexuella "tjänster".⁴⁹

Hedersrelaterat våld och våld mot hbt-personer

Sexuellt våld ingår också i så kallat hedersrelaterat våld och i våld mot hbt-personer (homo- och bisexuella samt transpersoner). Det hedersrelaterade våldet utövas även mot hbt-personer och förekommer i olika uttrycksformer i skilda delar av världen. Våld i hederns namn definieras som en del av det patriarkala våldet, bland annat av FN:s tidigare specialrapportör om våld mot kvinnor, Radhika Coomaraswamy. Hon

anger att ett *särdrag* för sådant våld inte är de fysiska uttrycken utan att våldet uppmuntras av kollektivet som ett led i ett strukturellt och institutionaliserat förtryck och att våldet utgör ett medel för att utöva kontroll av individer, primärt kvinnor och flickor.⁵⁰ Coomaraswamys rapport och andra FN-texter framhåller också att förutom kvinnor, flickor och hbt-personer så kan också heterosexuella pojkar och män utsättas för hedersrelaterat våld, bland annat genom att bli offer för tvångsäktenskap. Flera självmord bland heterosexuella kvinnor och hbt-personer av bägge könen betraktas som en följd av att människor inte kan ta sig ur misslyckade äktenskap.⁵¹ Pojkar riskerar dock inte på samma sätt som flickor och kvinnor att utsättas för fortlöpande våldtäkter inom äktenskapet, ofta förövade av en betydligt äldre partner.⁵²

I 76 av världens länder är homosexualitet olagligt, och i fem av dessa straffas homosexuella handlingar med döden.⁵³ Inom traditionell *Shari'a* – islamsk juridik och straffrätt – betraktas brottet "hor" som mycket allvarligt, och det bestraffas i flera länder med döden.⁵⁴ "Hor" inbegriper alla utomäktenskapliga sexuella relationer, både hetero- och homosexuella.⁵⁵ Särskilt allvarligt betraktas homosexuella relationer som per definition är kriminaliserade, då samkönade äktenskap inte är statligt sanktionerade.⁵⁶ I vissa länder är det ett brott att utöva homosexuella handlingar men däremot inte att vara homo- eller bisexuell, alternativt transperson. På många håll är fördömandena dock starka, exempelvis i Vitryssland och i flera afrikanska länder har statschefer talat om att utrota homosexuella. Samtidigt har religiösa ledare världen över gjort uttalanden som riskerar att göra hbt-personer skyddslösa i fråga om sexuella övergrepp, våldtäkter och annat våld; våld som förstärker hbt-personers isolering, osäkerhet, rädsla och utsatthet för diskriminering.

Ett ämne som uppmärksammats i fråga om lesbiska och bisexuella kvinnors utsatthet för sexuellt våld är så kallade omvändelsevåldtäkter.⁵⁷ Begreppet är relativt nytt och betecknar våldtäkter som begås i syfte att "bota" eller avvänja (framför allt) kvinnor ifrån homosexualitet. Omvändelsevåldtäkterna har beskrivits som en sorts sexualiserade hatbrott som syftar till att bestraffa dem som lever i andra samlevnadsformer än heterosexuella. Våldtäkterna utförs ofta av offrets familj och släktingar, men även av andra personer. Fenomenet började uppmärksammas i södra Afrika där omvändelsevåldtäkter är mycket vanliga, men denna typ av sexuellt våld förekommer över hela världen. En studie av lesbiska kvinnor i Sydafrika visar att tio procent av de svarta lesbiska kvinnorna och fyra procent av de vita lesbiska kvinnorna har blivit utsatta för omvändelsevåldtäkter. Studien uppskattar också att en av tre svarta lesbiska kvinnor har utsatts för våldtäkt före 25 års ålder.⁵⁸

Även transpersoner är en särskilt utsatt grupp och kunskap om dessa personers erfarenhet av sexuellt våld är eftersatt. Gruppen transpersoner är osynliggjord i både sociala och kulturella sammanhang och i instanser såsom hälso- och sjukvård, socialtjänst och rättsväsende.⁵⁹ Vidare riskerar de etablerade stödverksamheter som riktar sig till våldtäktsoffer att inte bemöta transpersoner på ett adekvat sätt.

På grund av bristande kunskap om denna grupp behandlas offer i enlighet med biologiskt, i stället för självupplevt, kön.⁶⁰

Hbt är fortfarande ett ovanligt begrepp i FN-sammanhang. I den mån hbt-aspekter förekommer i fråga om operativa insatser i FN-sammanhang är det när homosexuella män uppmärksammas i åtgärder mot hiv/aids. Unicef har dock bidragit till att bryta tystnaden i frågan genom att belysa barns sexualitet och identiteter, inklusive hbt-frågor, i en global studie om skolbarn.⁶¹

En rad organisationer inom det civila samhället i länder världen över arbetar också med att uppmärksamma och åtgärda våld i hederns namn och våld mot hbt-personer, ofta genom att söka angripa de värderingar och maktstrukturer som ligger bakom våldet.⁶²

Världsomspännande åtgärder mot mäns våld mot kvinnor

Uppmärksamhet riktad mot mäns våld mot kvinnor har sällan inneburit preventiva åtgärder för att minska våldet utan har snarare varit inriktade på att bistå och skydda offer. Oftast har extrema former av våld stått i fokus, snarare än det "vardagsvåld" – inklusive våldtäkt – som huvudsakligen drabbar kvinnor i nära relationer. Exempelvis har könsstympning och människohandel för sexuella ändamål under flera år varit särskilt uppmärksammat och frågorna har givits förhållandevis stora resurser. Detta kan delvis ses som en fråga om migration, det vill säga tolkas mot bakgrund av att välfärdsstater fäster vikt vid att kontrollera sina nationsgränser.⁶³

Betydligt färre åtgärder riktas mot de övergripande maktstrukturer och föreställningar om mäns överordning som ligger bakom de olika uttrycken för våldet.

EU-länderna och flera andra länder stödjer och uppmärksammar aktivt det arbete som bedrivs av FN:s specialrapportörer. Sverige arrangerade under en rad år särskilda konferenser och har i övrigt sökt uppmärksamma och motverka könsstympning och hedersrelaterat våld, och aktivt verkat för att sådant våld ska uppmärksammas inom FN och andra internationella fora.⁶⁴ En möjlighet att sätta ökat fokus på våldtäkter, och kopplingarna till bakomliggande strukturer och värderingar som tolererar och ibland sanktionerar sådant våld, kunde vara att få till stånd en internationell hearing eller konferens i ämnet.

Sveriges agerande ska bland annat ses mot bakgrund av de skyldigheter Sverige åtagit sig genom FN:s och Europarådets konventioner. Dessa framhåller staters skyldighet att visa tillbörlig omsorg och göra sitt yttersta för att genom lagstiftning och andra åtgärder förhindra och straffa våldsverkare samt att bistå offren. Underlåtenhet från statens sida i ovan nämnda avseenden kan innebära att staten gör sig skyldig till brott mot de mänskliga rättigheterna.

Det finns önskemål på flera håll, främst bland frivilligorganisationer, att utforma en juridiskt bindande konvention mot våld mot kvinnor, bland annat för att öka trycket på stater att ingripa mot det systematiska och omfattande våld det är fråga om.⁶⁵

Stora delar av det civila samhället och forskarvärlden (både i väst, öst och syd) – har länge varit pådrivande för att stärka regelverken mot patriarkalt våld och förtryck, ofta med fokus på mäns (och pojkars) våld mot kvinnor och flickor. Kvinnoorganisationer och nätverk har under decennier arbetat för att öka både staternas och det internationella samfundets insatser för att åtgärda mäns våld mot kvinnor och flickor. Vissa organisationer har fokuserat på våld i samband med väpnade konflikter och på att effektivt åtgärda våldet, att bistå offren samt att införliva våld mot kvinnor i den övergripande säkerhetspolitiska agendan.⁶⁶ Även religiösa samfund och grupper har framhållit behovet av tydligare regelverk mot våld mot kvinnor och flickor, bland annat Lutherska Världsförbundet, Svenska kyrkan och WLUML (Women Living Under Muslim Law).

Sammantaget har en rad åtgärder vidtagits internationellt de senaste 10 till 20 åren för att bryta tystanden kring mäns våld mot kvinnor. Som Ertürk påpekar har den ökade uppmärksamheten på mäns våld mot kvinnor hittills framför allt inriktats på handlingsplaner och riktlinjer inom organisationer och myndigheter.⁶⁷ Dessutom har insatser vidtagits för att bistå offer för våldet, främst i form av skyddat boende och andra reaktiva åtgärder. De belopp och övriga resurser som anslagits har dock ofta varit begränsade. Ertürk pekar på vikten av förebyggande insatser och varnar för att blunda för att våld och förtryck mot kvinnor är mer uttalat i vissa grupper än i andra. Hon påpekar att det faktum att våld mot kvinnor är ett problem även i västvärlden inte ska förhindra en gradering av patriarkala strukturer eller fördömanden av patriarkat i syd. Ertürk varnar också för att fokus på etnisk diskriminering ofta skymmer det faktum att könsdiskriminering och kvinnoförtryck förekommer inom etniska minoritetsgrupper. Hon pekar också på hur fundamentalistiska krafter, bland annat vid förhandlingar i FN, utnyttjat vad vissa upplever som tolerans för ”kulturella skillnader” för att få acceptans för ståndpunkter som drastiskt begränsar kvinnors rättigheter.⁶⁸

Den internationella organisationen Oxfam påpekar att förhållandevis lite görs för att straffa förövare och påverka och förändra strukturer som vidmakthåller mäns våld mot kvinnor. Oxfam anser att insatser behövs på tre områden för att motverka våldtäkter och annat våld mot kvinnor; rekommendationer som också är tillämpliga i allt arbete mot våldtäkter, oavsett kön på offer och förövare:

a) att stödja offren för våldet och öka deras kunskap om att de inte behöver acceptera våldet

b) att straffa förövarna, bland annat som en signal till andra (män) att våldet är oacceptabelt

c) att ändra ekonomiska och sociala system liksom dubbelmoral rörande kvinnors och mäns sexuella och reproduktiva rättigheter som vidmakthåller kvinnors underordning.⁶⁹

Avslutningsvis kan konstateras att graden av jämställdhet, förtryck och våld mot kvinnor skiljer sig åt världen över, liksom de satsningar som görs för att bekämpa

bristen på jämställdhet. Skillnaderna beror bland annat på de landvinningar som gjorts kring kvinnors rättigheter, bland annat i Sverige, och som skett genom ett aktivt arbete av kvinnoorganisationer och aktivister, ofta i strid med starka patriarkala motkrafter men efterhand ofta med stöd av myndigheter och kommuner. De framsteg som uppnåtts har även givit kvinnor rätt till abort och preventivmedel, möjligheter till utbildning oavsett kön, ekonomiskt oberoende, lika arvsrätt och tillträde till arbetsmarknaden. Liknande reformer eftersträvas i dag av kvinnoorganisationer världen över, även i områden med starka fundamentalistiska krafter, och ligger till grund för ett ökat säkerställande av kvinnors grundläggande mänskliga och medborgerliga rättigheter.⁷⁰

Förekomsten av sexuellt, fysiskt och psykiskt våld är ett av de största jämställdhetsproblemen i världen och något som bidrar till att vidmakthålla bristande jämställdhet. Det finns olika strategier för att motverka sexuellt våld mot kvinnor, men det bör noteras att okunskapen är stor när det gäller vilka åtgärder som är mest verkningsfulla mot våldet och förtrycket, och att det inte finns några tecken på att våldet globalt sett har minskat.⁷¹

- ¹ FN, Generalsekretariatet (2006) *Ending violence against women. From words to action. A study of the Secretary-General*. New York: FN.
- ² WHO (2005) *Multi-country Study on Women's Health and Domestic Violence against Women. Initial Results on Prevalence, Health Outcomes and Women's Responses*. Genève: WHO.
- ³ WHO (2002) *World report on violence and health*. Genève: WHO.
- ⁴ FN, Generalsekretariatet (2006) *Ending violence against women. From words to action. A study of the Secretary-General*. New York: FN.
- ⁵ AWID (2007) "Association for Women's Rights in Development" (www.awid.org). Kontrollerad 2010-05-12.
- ⁶ FN, Generalsekretariatet (2006) *Ending violence against women. From words to action. A study of the Secretary-General*. New York: FN.
- ⁷ WHO (1997) *Violence against women: a priority health issue*. Genève: WHO.
- ⁸ Ibid.
- ⁹ Sen, Amartya (1999) *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- ¹⁰ Johnsson-Latham, Gerd (2005) *Patriarkalt våld som hot mot mänsklig säkerhet – en kartläggning av åtgärder mot patriarkalt våld och förtryck, särskilt i hederns namn, mot kvinnor och homo- och bisexuella samt transpersoner*. Regeringskansliet: Justitiedepartementet.
- ¹¹ Hayward Finney, Ruth (2000) *Breaking the Earthenware Jar: Lessons from South Asia to End Violence against Women and Girls*. Kathmandu: UNICEF.
- ¹² Davies, Miranda (2000) (red.) *Women and Violence. Realities and Responses Worldwide*. London/New York: Zed Books.
- ¹³ WHO (1997) *Violence against women: a priority health issue*. Genève: WHO.
- ¹⁴ Ibid.
- ¹⁵ Huber, Douglas, Saedi, Nika, Samadi, Abdul, Khalil (2010) "Achieving success with family planning in rural Afghanistan", *Bulletin of the World Health Organization*, Volume 88, Number 3, March 2010, (161-240).
- ¹⁶ Kvinna till kvinna (2007) *Pushing the limits. Young women's voices about war, peace and power*.
- ¹⁷ WHO (2009) *Women and health. Today's evidence tomorrow's agenda*. Genève: WHO; FN, Generalsekretariatet (2002) *Women, Peace and Security. Study submitted by the Secretary-General pursuant to Security Council resolution 1325 (2000)*. New York: FN.
- ¹⁸ Lassinnatti, Gunnar (2009) "Demokratiska Republiken Kongo – en global tragedi", <http://www.palmecenter.se/Vad-tycker-vi/Artiklar/Arkiv/Afrika/Ovriga/1/Ovriga/090414-Demokratiska-Republiken-Kongo--en-global-tragedi/> Kontrollerad 2010-04-26.
- ¹⁹ FN, Säkerhetsrådet, S/2009/362, 15 juli 2009, "Report of the Secretary General pursuant to Security Council resolution 1820", s. 5, 12§.
- ²⁰ Wahldén, Christina (2009) *Du kan glömma bort ditt eget barn. Kvinna i krig*. Stockholm: Svenska Röda Korset/Carlssons förlag, s. 137.
- ²¹ Mojab, Shahrzad, Abdo, Nahla (2004) (red.) *Violence in the name of Honour: Theoretical and political challenges*. Istanbul: Bilgi University Press.
- ²² AWID (2008) "Five Myths on Religious Fundamentalism" (www.awid.org). Kontrollerad 2010-05-12.
- ²³ Mojab, Shahrzad, Abdo, Nahla (2004) (red.) *Violence in the name of Honour: Theoretical and political challenges*. Istanbul: Bilgi University Press.
- ²⁴ FN, Generalsekretariatet (2006) *Ending violence against women. From words to action. A study of the Secretary-General*. New York: FN; Johnsson-Latham, Gerd (2005) *Patriarkalt våld som hot mot mänsklig säkerhet – en kartläggning av åtgärder mot patriarkalt våld och förtryck, särskilt i hederns namn, mot kvinnor och homo- och bisexuella samt transpersoner*. Regeringskansliet: Justitiedepartementet.
- ²⁵ Hayward Finney, Ruth (2000) *Breaking the Earthenware Jar: Lessons from South Asia to End Violence against Women and Girls*. Kathmandu: UNICEF.
- ²⁶ UN Covenant on Civil and Political Rights, G.A. res. 2200A (XXI), 21 U.N. GAOR Supp. (No. 16) at 52, U.N. Doc. A/6316 (1966), 999 U.N.T.S. 171, trädde i kraft 23 mars 1976.

- ²⁷ Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, G.A. res. 34/180, 34 U.N. GAOR Supp. (No. 46) at 193, U.N. Doc. A/34/46.
- ²⁸ CEDAW (1992) General Recommendations made by the Committee, no 19, 11th session, 1992.
- ²⁹ Deklarationen om avskaffande av våld mot kvinnor (artikel 1), G.A. res. 48/104, 48 U.N. GAOR Supp. (No. 49) at 217, U.N. Doc. A/48/49 (1993).
- ³⁰ Ibid. (artikel 4 c).
- ³¹ FN, Generalförsamlingen, A/CONF.157/23, 12 juli 1993, "Vienna declaration and programme of action".
- ³² Ibid.
- ³³ FN, Beijing Platform for Action, Fourth World Conference on Women, 15 september 1995.
- ³⁴ FN, Generalförsamlingen, A/RES/58/147, 19 december 1993, "Elimination of violence against women"; Johnsson-Latham, Gerd (2005) *Patriarkalt våld som hot mot mänsklig säkerhet – en kartläggning av åtgärder mot patriarkalt våld och förtryck, särskilt i hederns namn, mot kvinnor och homo- och bisexuella samt transpersoner*. Regeringskansliet: Justitiedepartementet.
- ³⁵ Den europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms CETS No.: 005. Avd 1, artikel 2, 3, 4, 5 och 14; Johnsson-Latham, Gerd (2005) *Patriarkalt våld som hot mot mänsklig säkerhet – en kartläggning av åtgärder mot patriarkalt våld och förtryck, särskilt i hederns namn, mot kvinnor och homo- och bisexuella samt transpersoner*. Regeringskansliet: Justitiedepartementet.
- ³⁶ Genèvekonventionen den 12 augusti 1949 angående förbättrande av behandlingen av sårades och sjukas behandling vid stridskrafterna i fält (I) 75 U.N.T.S. 31; Genèvekonventionen den 12 augusti 1949 angående förbättrande av behandlingen av sårade, sjuka och skeppsbrutna tillhörande stridskrafterna till sjöss (II) 75 U.N.T.S. 85; Genèvekonventionen den 12 augusti 1949 angående krigsfångars behandling (III) 75 U.N.T.S. 135; Genèvekonventionen den 12 augusti 1949 angående skydd för civilpersoner under krigstid (IV) 75 U.N.T.S. 187. Konventionerna trädde i kraft 21 oktober 1950.
- ³⁷ Art. 27 stipulerar att kvinnor "ska särskilt skyddas mot varje handling, som kan kränka hennes ära, framför allt våldtäkt, påtvingad prostitution och varje slag av otillbörligt närmande." Genèvekonventionen den 12 augusti 1949 angående skydd för civilpersoner under krigstid (IV) 75 U.N.T.S. 187. Konventionen trädde i kraft 21 oktober 1950.
- ³⁸ Tilläggsprotokoll till Genèvekonventionerna den 12 augusti 1949 rörande skydd för offren i internationella väpnade konflikter (Protokoll I) 1125 U.N.T.S. 3; Tilläggsprotokoll till Genèvekonventionerna den 12 augusti 1949 rörande skydd för offren i icke-internationella väpnade konflikter (Protokoll II) 1125 U.N.T.S. 609. Båda tilläggsprotokollen trädde i kraft 7 december 1978.
- ³⁹ Beijing Platform for Action, Fourth World Conference on Women, 15 september 1995. 131§.
- ⁴⁰ Se Faber, Marion, Stieglmayer, Alexandra (1994) (red.) *Mass Rape: The War against Women in Bosnia Herzegovina* (Lincoln/London: University of Nebraska Press) samt *The Prosecutor v. Anto Furundzija* (Trial Judgement), IT-95-17/1-T, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), 10 december 1998.
- ⁴¹ Romstadgan för Internationella brottmålsdomstolen, Rom den 17 juli 1998 (SÖ 2002:59), ratificerades av Sverige 14 juni 2001, art. 7 (1) (g) [krigsbrott]; art. 8(2)(b)(xxii) [brott mot mänskligheten].
- ⁴² Romstadgan för Internationella brottmålsdomstolen, Rom den 17 juli 1998 (SÖ 2002:59), ratificerades av Sverige 14 juni 2001. *The Prosecutor v. Anto Furundzija* (Trial Judgement), IT-95-17/1-T, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), 10 december 1998.
- ⁴³ För diverse (pågående) rättsfall i DRK se <http://www.icc-cpi.int/Menus/ICC/Situations+and+Cases/Situations/Situation+ICC+0104/Kontrollerad> 2010-05-12.
- ⁴⁴ *The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu* (Trial Judgement), ICTR-96-4-T, International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), 2 september 1998.
- ⁴⁵ *The Prosecutor v. Anto Furundzija* (Trial Judgement), IT-95-17/1-T, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), 10 December 1998.
- ⁴⁶ FN, Säkerhetsrådet, S/RES/1820, 19 juni 2008, "Resolution 1820 (2008)".
- ⁴⁷ FN, Säkerhetsrådet, S/RES/1888, 30 september 2009, "Resolution 1888 (2009)".
- ⁴⁸ Se: Pickup, Francine, Sweetman, Caroline (2001) *Ending Violence against Women: A Challenge for Development and Humanitarian Work*. Oxfam.
- ⁴⁹ FN, Generalsekretariatet, ST/SGB/2003/13, 9 oktober 2003, "Secretary-General's Bulletin: Special measures for protection from sexual exploitation and sexual abuse"; FN, Generalförsamlingen, A/RES/62/63, 8 januari 2008, "Criminal accountability of United Nations officials and experts on mission"; Johnsson-Latham, Gerd (2005) *Patriarkalt våld som hot mot mänsklig säkerhet – en kartläggning av åtgärder mot patriarkalt våld och förtryck, särskilt i hederns namn, mot kvinnor och homo- och bisexuella samt transpersoner*. Regeringskansliet: Justitiedepartementet.
- ⁵⁰ FN, Det ekonomiska och sociala rådet, E/CN.4/2002/83, 31 januari 2002. "Cultural practices in the family that are violent towards women".
- ⁵¹ FN, Ekonomiska och sociala rådet, E/CN.4/2004/66, 3 mars 2004, "Integration of Human Rights of Women and the Gender Perspective: Violence against Women".
- ⁵² Johnsson-Latham, Gerd (2005) *Patriarkalt våld som hot mot mänsklig säkerhet – en kartläggning av åtgärder mot patriarkalt våld och förtryck, särskilt i hederns namn, mot kvinnor och homo- och bisexuella samt transpersoner*. Regeringskansliet: Justitiedepartementet.
- ⁵³ Ottoson, Daniel (2009) *State-sponsored Homophobia. A world survey of laws prohibiting same sex activity between consenting adults*, ILGA (The International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association), Report May 2010.
- ⁵⁴ Dödsstraff stipuleras i Iran, Mauretanien, Saudiarabien, Sudan och Jemen (även i vissa delar av Somalia och Nigeria), länder som alla i vissa utsträckning tillämpar *Shari'a*, se Ottoson, Daniel (2009) *State-sponsored Homophobia. A world survey of laws prohibiting same sex activity between consenting adults*, ILGA (The International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association), maj 2010. Se även Hjärpe, Jan (2005) *Shari'a. Gudomlig lag i en värld i förändring*. Stockholm; Norstedts.
- ⁵⁵ Ibid.; Amnesty International, "Hedersmord och islam", www2.amnesty.se/krig.nsf/Webbdokument/73BB737C68B9E97AC1256C94003F01DF?opendocument.. Kontrollerad 2010-05-12.
- ⁵⁶ NCK (2009) *Våld i samkönade relationer – en kunskaps- och forskningsöversikt*. Uppsala: Uppsala universitet.
- ⁵⁷ Se exempelvis Muthien, Bernedette (2007) "Queering Borders. An African Activist Perspective", *Journal of Lesbian Studies*, Vol. 11. s. 321–330.
- ⁵⁸ ILGA (2006), *Lesbian and Bisexual Women's Health: Common Concerns, Local Issues*, ILGA (The International Lesbian and Gay Association), Report, issue 121, March 2006. Se även NCK (2009) *Våld i samkönade relationer – en kunskaps- och forskningsöversikt*. Uppsala: Uppsala universitet. s. 58 f.
- ⁵⁹ Davies, Michelle (2002) "Male sexual assault victims: a selective review of the literature and implications for support services", *Aggression and Violent Behavior*, 7. (203–214). s. 209. se även Witten, Tarynn M., Eyley, Amy E. (1999) "Hate crimes and violence against the Transgendered", *Peace Review. A Journal of Social Justice*, 11:3, (461–468). s. 464.
- ⁶⁰ NCK (2009) *Våld i samkönade relationer – en kunskaps- och forskningsöversikt*. Uppsala: Uppsala universitet.
- ⁶¹ FN, Declaration on sexual orientation and gender identity; Johnsson-Latham, Gerd (2005) *Patriarkalt våld som hot mot mänsklig säkerhet – en kartläggning av åtgärder mot patriarkalt våld och förtryck, särskilt i hederns namn, mot kvinnor och homo- och bisexuella samt transpersoner*. Regeringskansliet: Justitiedepartementet.

- ⁶² Det gäller exempelvis den franska organisationen "Ni putes ni soumises" och dess svenska motsvarighet "Varken hora eller kuvad", liksom ett nätverk i den svenska riksdagen som arbetar över partigränser mot det hedersrelaterade våldet.
- ⁶³ Johnsson-Latham, Gerd (2005) *Patriarkalt våld som hot mot mänsklig säkerhet – en kartläggning av åtgärder mot patriarkalt våld och förtryck, särskilt i hederns namn, mot kvinnor och homo- och bisexuella samt transpersoner*. Regeringskansliet: Justitiedepartementet.
- ⁶⁴ Ibid.
- ⁶⁵ FN, Ekonomiska och sociala rådet, E/CN.4/2004/66, 3 mars 2004, "Integration of Human Rights of Women and the Gender Perspective: Violence against Women".
- ⁶⁶ Ibid.
- ⁶⁷ FN, Department of Economic and Social Affairs, Division for the Advancement of Women (2002/2003) Ertürk, Yakin: ""The Challenge of Governance: Ensuring the Human Rights of Women and the Respect for Cultural Diversity", Se även FN, Generalförsamlingen, A/HRC/4/34, 17 januari 2007, "Intersections between culture and violence against women".
- ⁶⁸ Ibid.
- ⁶⁹ Pickup, Francine, Sweetman, Caroline (2001) *Ending Violence against Women: A Challenge for Development and Humanitarian Work*. Oxfam.
- ⁷⁰ FN, Ekonomiska och sociala rådet, E/CN.4/2004/66, 3 mars 2004, "Integration of Human Rights of Women and the Gender Perspective: Violence against Women"; Johnsson-Latham, Gerd (2005) *Patriarkalt våld som hot mot mänsklig säkerhet – en kartläggning av åtgärder mot patriarkalt våld och förtryck, särskilt i hederns namn, mot kvinnor och homo- och bisexuella samt transpersoner*. Regeringskansliet: Justitiedepartementet.
- ⁷¹ WHO (1997) *Violence against women: a priority health issue*. Genève: WHO.

Våldtäkt

– ett rättsligt perspektiv

Petter Asp

Inledning

Ingen annan brottstyp har under de senaste årtiondena föranlett så mycket offentlig debatt som sexualbrotten. Med jämna mellanrum, oftast med anledning av någon uppmärksammas rättegång, återkommer vi i tidningar, radio och tv till frågor om hur våldtäktsbrottet är (eller bör vara) utformat, om hur domare dömer och om hur polis och åklagare hanterar anmälningar om övergrepp.

En fråga som alldeles särskilt har varit i fokus på senare tid är huruvida det i Sverige bör införas en så kallad samtyckeslagstiftning, det vill säga en reglering som mer allmänt bygger på frånvaro av samtycke som grundläggande brottsförutsättning.

Denna text syftar i första hand till att ge en rättslig bakgrund till denna återkommande debatt genom att ge svar på grundläggande frågor om:

- vad som fordras för att våldtäkt ska vara förövat
- vad som är skillnaden mellan våldtäkt och andra sexuella övergrepp
- vad som gäller beträffande bevisning, och så vidare.

Syftet är också att skapa en rättslig ram som de övriga bidragen i denna antologi kan läsas i relation till.

Texten fokuserar på bestämmelserna om våldtäkt, sexuellt tvång och sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning (se 6 kap. 1–3 §§ brottsbalken) och berör bara ytligt de särskilda bestämmelserna om sexualbrott förövade mot barn.

Texten består av tre huvudavsnitt. I ett första avsnitt behandlas de centrala sexualbrotten i dagens lagstiftning. Därpå följer en kortare översikt som tar sikte på våldtäktsbrottets utveckling från brottsbalkens ikraftträdande år 1965 fram till i dag. Mot slutet återkommer texten till debatten kring sexualbrotten och det görs där ett försök att sammanfatta och förklara den diskussion som fortsatt pågår på området.

Sexualbrotten i dagens lagstiftning

Regleringen av de centrala sexualbrotten återfinns i 6 kap. brottsbalken. Kapitlet har rubriken "Om sexualbrott" och innehåller, utöver de bestämmelser som här kommer

att behandlas, bland annat bestämmelser om förbud mot köp av sexuella tjänster samt förbud mot så kallad grooming (kontakter med barn som företas för att senare kunna föröva ett sexuellt övergrepp i någon form mot barnet) och koppleri (främjande eller otillbörligt utnyttjande av att någon säljer sexuella tjänster).

Bestämmelserna om sexuella övergrepp kan sägas vara uppbyggda kring två grundläggande element.

Å ena sidan fordras, för att brott ska vara förövat, antingen att gärningsmannen har använt ett visst *medel* (våld, hot etc) för att genomföra den sexuella handlingen eller företagit den under vissa *särskilt angivna omständigheter* (mot någon som befunnit sig i ett hjälplöst tillstånd, mot en person under viss ålder etc). Å andra sidan sker en differentiering mellan olika brott också med hänsyn till *vilken typ av sexuell handling* det varit fråga om. I lagen talas bland annat om sexuell handling, om samlag samt om sexuella handlingar som är jämförliga med samlag.

Dessa båda typer av rekvisit (brottsförutsättningar) kombineras sedan på ett ganska komplext sätt i kapitlets olika paragrafer. Eftersom rubriceringen av olika övergrepp alltså bygger på en kombination av två ganska väsensskilda gränsdragningselement, kan de bedömningar som måste göras emellanåt framstå som väl tekniska till sin karaktär. Exempelvis kan en gärning där någon genom användande av mycket grovt våld tilltvingar sig en sexuell handling vara att bedöma som sexuellt tvång (och inte som våldtäkt) därför att den sexuella handlingen inte når upp till de krav som ställs i bestämmelsen om våldtäkt. Detta kan ses som problematiskt eftersom allmänheten, och i viss utsträckning även lagstiftaren, ofta utgår ifrån att etiketten våldtäkt ska ses som en signal om att en viss gärning är särskilt allvarlig. Som kommer att framgå nedan är detta bara delvis korrekt.

Det bör vidare betonas att bestämmelserna i kapitlet måste betraktas som en helhet när man diskuterar hur skyddet för den sexuella integriteten och det sexuella självbestämmandet ser ut (eller bör se ut). Om man ensidigt fokuserar på våldtäktsbrottet och diskuterar vad som är respektive inte är att anse som en våldtäkt kommer man ofrånkomligen att få en missvisande bild av den rättsliga regleringen. Om man till exempel säger att lagstiftningen ger straffrättsligt skydd bara om gärningsmannen använder våld eller hot eller utnyttjar ett hjälplöst tillstånd, döljer man det förhållandet att andra gärningar också är kriminaliserade, men inte rubriceras som våldtäkt. Exempel på sådana gärningar är bland annat utnyttjande av att någon är i beroendeställning till någon annan.

Våldtäkt

Våld, hot och hjälplöst tillstånd

Våldtäkt kan sägas vara den mest kvalificerade typen av sexualbrott. Detta betyder, vilket förklaras närmare nedan, inte att varje enskild våldtäkt alltid och med nöd-

vändighet är allvarligare än brott med annan rubricering, men däremot att brottstypen som helhet betraktas som allvarligare än övriga brottstyper i kapitlet.

Bestämmelsen om våldtäkt återfinns i 6 kap. 1 § brottsbalken och den kan sägas vara uppdelad på två typfall som regleras i bestämmelsens första respektive andra stycke.

Det första typfallet (se 6 kap. 1 § första stycket) avser fall där gärningsmannen "genom misshandel eller annars med våld eller genom hot om brottslig gärning tvingar" en person till samlag eller vissa andra särskilt kvalificerade sexuella handlingar.

Bestämmelsen förutsätter alltså *dels* att offret tvingas till en viss typ av sexuell handling, *dels* att tvånget sker på visst sätt: genom misshandel, våld eller genom hot om brottslig gärning.

Den första typen av tvång som faller under bestämmelsen är sådant som sker genom misshandel eller annars med användande av våld. Med våld avses i princip all fysisk kraftutövning. Fråga kan alltså vara om slag och sparkar och om våld som innebär ett betvingande av någon eller av dennes kroppsliga rörelser (att hindra en persons rörelsefrihet, att sära på någons ben och så vidare), men även lindrigare former av våld, såsom att "rycka eller slita i en annan persons arm eller kläder" och att "knuffa undan eller hålla fast någon" omfattas av bestämmelsen.¹

Genom hänvisningen till bestämmelsen om misshandel i brottsbalken 3 kap. 5 § framgår också att bestämmelsen omfattar fall där gärningsmannen försätter sitt offer i vanmakt eller annat sådant tillstånd. Exempel på denna typ av gärningar är att söva någon (till exempel genom narkos) och att lura i någon alkohol eller narkotika på ett sådant sätt att personen försätts i vanmakt.² En läkare som söver en person för att kunna ha samlag med denna begår alltså våldtäkt (eller försök till våldtäkt om samlaget aldrig utförs).

Vad gäller tolkningen av våldsrekvisitet har det sedan länge varit klart att det inte fordras något fysiskt motstånd (NJA 1988 s. 40), samt att kravet på våld är begränsat och ska bedömas i relation till kontexten (se NJA 1993 s. 310 och NJA 1993 s. 616). Därefter har genom 2005 års reform kravet på våld sänkts ytterligare.³ Det har sagts att det förhållandet att våldsrekvisitet omfattar praktiskt taget all form av kraftutövning innebär att "fortsatt fysisk aktivitet från mannens sida när kvinnan har markerat att hon inte (längre) vill" i praktiken är tillräckligt för ansvar.⁴

Våldtäkt kan vidare förövas genom användande av *hot om brottslig gärning*.⁵ Ett typexempel kan vara att gärningsmannen tilltvingar sig samlag genom hot om att döda eller misshandla den utsatte. Hotet kan emellertid också avse brott mot egendom, till exempel ett hot om att förstöra offrets lägenhet. Det förutsätts heller inte, även om det torde vara vanligast, att hotet riktar sig mot offret. Ett hot kan sålunda avse annan person än den utsatte, till exempel dennes barn. Framhållas bör också att ett hot inte behöver vara uttryckligt.

En fråga som har diskuterats i mycket begränsad utsträckning (och det gäller även i fråga om ansvar för olaga tvång), är vilken typ av hot om brott som kan anses tillräckligt för ansvar. Eftersom det är brottsligt till exempel att snatta och

att köra för fort framstår det som klart att bestämmelsen inte rimligen kan anses omfatta alla situationer där någon hotar att utföra en brottslig gärning ("ha sex med mig annars går jag och snattar en chokladkaka"). Avgörande får anses vara att hotet kan sägas ha varit *tvungande*. Det är emellertid tydligt att det kriminaliserade området i detta avseende inte är särskilt skarpt avgränsat. Viss osäkerhet råder både vad gäller om det krävs en viss svårhet hos den gärning med vilken det hotas (jämför till exempel ett hot om grov misshandel med ett hot om en cykelstöld) och vad gäller relationen mellan hotet och den tvingade (jämför till exempel ett hot om att begå brott mot den utsatte eller dennes barn med ett hot om att begå brott mot staten eller mot någon helt utomstående).

Det andra typfallet regleras i bestämmelsens andra stycke och tar sikte på fall där någon:

otillbörligt utnyttja[r] att [offret] på grund av medvetlöshet, sömn, berusning eller annan drogpåverkan, sjukdom, kroppsskada eller psykisk störning eller annars med hänsyn till omständigheterna befinner sig i ett hjälplöst tillstånd.

Som framgått ovan omfattas fall där offret av gärningsmannen försätts i vanmakt eller annat liknande tillstånd redan av första stycket. De här aktuella fallen kompletterar första stycket dels på så sätt att det inte förutsätts att tillståndet kan tillskrivas gärningsmannen (offret kan till exempel själv ha berusat sig eller av gärningsmannen försätts i ett hjälplöst tillstånd vid ett tillfälle då denne saknat uppsåt att vidta en sexuell handling mot offret), dels såtillvida att det inte endast omfattar vanmakt och därmed jämförliga tillstånd, utan en vidare krets av tillstånd som kan betecknas som hjälplösa.

Karaktäristiskt för ett hjälplöst tillstånd är att offret antingen saknar *förmåga att värja sig, förmåga att kontrollera sitt beteende* eller *förmåga att uppfatta gärningens innebörd*.⁶ Fråga behöver inte vara om att offret fysiskt är (helt) satt ur spel, utan också situationer när offret psykiskt upplever att det är omöjligt att värja sig kan omfattas.⁷ Ett hjälplöst tillstånd kan exempelvis bestå i naturlig sömn eller i att någon har berusat sig i sådan utsträckning att denne saknar hämningar.⁸

För att gärningsmannen ska kunna fällas till ansvar förutsätts att denne kan sägas ha "otillbörligt utnyttjat" offrets hjälplösa tillstånd. Genom kravet på otillbörligt utnyttjande undantas fall då gärningen inte innebär ett angrepp på den andres sexuella integritet.⁹ Den som befinner sig i ett hjälplöst tillstånd – och därför löper stor risk att utnyttjas – behöver ju inte utnyttjas i det enskilda fallet. Det torde till exempel vara relativt vanligt att två påtagligt berusade personer har ömsesidig sex efter en kväll på krogen. I dylika situationer har otillbörlighetskravet en inte obetydlig roll att spela för att avgränsa det straffbara från det straffria.

Det har i förarbetena sagts att kravet på otillbörligt utnyttjande innebär att bestämmelsen sällan kan föranleda ansvar inom ramen för äktenskapsliknande

förhållanden eller att det "ligger [...] i sakens natur" att det för ansvar i dylika relationer "måste vara fråga om en mycket påtaglig kränkning".¹⁰ Dessa uttalanden torde i dag om inte helt sakna aktualitet så i vart fall behöva förses med betydande reservationer. Det kan visserligen inte uteslutas att parternas relation kan påverka otillbörlighetsbedömningen, men otillbörligt utnyttjande kan tvivelsutan förekomma också inom ramen för äktenskapsliknande förhållanden.

Samlag eller sexuell handling som är jämförlig med samlag
För att våldtäkt ska vara förövat förutsätts inte endast att gärningsmannen använt ett sådant medel eller utnyttjat en sådan situation som har beskrivits i föregående avsnitt, utan också att den sexuella handlingen utgjorts av samlag eller "annan sexuell handling som med hänsyn till kränkningens art och omständigheterna i övrigt är jämförlig med samlag".

Vad som utgör samlag är inte närmare definierat i lagtexten. Däremot finns en närmast teknisk definition av samlag som härrör både från äldre praxis och från uttalanden i förarbetena till brottsbalken:

*För att ett samlag skall anses föreligga är det tillfyllest att en mans och en kvinnas könsdelar kommit i beröring med varandra. Det krävs inte att något inträngande skall ha skett.*¹¹

Definitionen härrör från en tid när våldtäktsbrottet endast kunde begås av män, men innebörden är giltig än i dag: samlag förutsätter bara att könsdelarna hos en man och en kvinna kommit i beröring (utan något krav på varaktighet).¹² Denna definition innebär att samlag mellan två personer av samma kön är begreppsligt uteslutna (vilket emellertid inte innebär att de inte omfattas av bestämmelsen om våldtäkt; se strax nedan). Sammantaget kan sägas att det rättsliga samlagsbegreppet är både vidare (så till vida att det omfattar också ofullbordade gärningar) och snävare (det omfattar till exempel *inte* anal- och oralsex) än enligt vardagsspråket.

Som framgått ovan omfattar våldtäktsbrottet nu inte endast samlag, utan också andra sexuella handlingar *som med hänsyn till kränkningens art och omständigheterna i övrigt är jämförliga med samlag*. Den jämförelse med samlag som ska göras ska ta sikte på den sexuella kränkningens art och inte på själva sexualhandlingen som sådan.¹³

Som exempel på gärningar som ska anses som jämförliga med samlag i detta hänseende anges i förarbetena anala och orala samlag (oavsett om det är gärningsmannen eller offret som utför den orala handlingen) och att föra in föremål, fingrar eller en knytnäve i en kvinnas underliv eller i anus.¹⁴

Av Högsta domstolens avgöranden i NJA 2008 s. 482 (I och II) framgår, vilket ligger i linje med tidigare förarbetsuttalanden, att gärningen att onanera en man *inte* är att anse som jämförlig med samlag medan däremot gärningen att föra in fingrar i en kvinnas slida är en handling jämförlig med samlag.

Denna bedömning kan vid första påseende tyckas anmärkningsvärd – det skulle till exempel kunna hävdas att avgörandet innebär att mäns sexuella integritet inte skyddas i samma omfattning som kvinnors. Avgörandet kan emellertid möjligen försvaras med hänvisning till integritets- och intimitetshänsyn, det vill säga med hänvisning till att inträngande i en annans kropp är ett allvarigare integritetsintrång än ytlig beröring.¹⁵ Hur man ska se på denna fråga beror i allt väsentligt på hur man ser på frågan om likhet och skillnad: bör det avgörande vara att man i båda fallen har berört en människas könsorgan (i så fall kan avgörandena ifrågasättas) eller bör det avgörande vara att gärningsmannen i det ena fallet trängt in i en annan människas kropp, medan så inte skett i det andra fallet (i så fall kan avgörandena försvaras). Det förhållandet att det i det ena fallet var fråga om två individer av samma kön (två män) torde i sig inte ha haft någon betydelse för utgången.

Som framgått förutsätts också, för att andra gärningar än samlag ska kunna bedömas som våldtäkt, att gärningen är att betrakta som en *sexuell* handling. Detta krav torde normalt vara uppfyllt om man finner att gärningen på ovan angivet sätt är jämförlig med samlag, men kravet kan sägas innebära att man måste göra en bedömning av om handlingen har sexuell karaktär (frågan behandlas närmare nedan i avsnittet om sexuellt tvång).

Straffskalor

Straffet för våldtäkt av normalgraden är fängelse i lägst två och högst sex år. Om gärningen är att bedöma som grov används en förhöjd straffskala som sträcker sig från fängelse i fyra år till fängelse i tio år. Om en våldtäkt bedöms som mindre allvarlig är straffet fängelse i högst fyra år. Gradindelningen sker efter en samlad bedömning av gärningens svårhet, men för bedömningen av om en gärning är grov anges att vissa omständigheter ska beaktas särskilt, till exempel om våldet eller hotet varit av särskilt allvarlig art eller fler än en person förgripit sig på offret.

Sexuellt tvång

Bestämmelsen om sexuellt tvång kan sägas komplettera bestämmelsen om våldtäkt genom att kriminalisera vissa gärningar som *antingen* på grund av *det medel som använts* av gärningsmannen *eller* på grund av *den sexuella handlingens karaktär* inte uppfyller de krav som ställs för att en gärning ska vara att rubricera som våldtäkt.

Det förhållandet att brottstypen våldtäkt är kvalificerad i relation till sexuellt tvång, betyder inte att en enskild våldtäkt alltid är att anse som allvarigare än ett enskilt fall av sexuellt tvång. En gärning som inte uppfyller de krav som enligt våldtäktsbestämmelsen ställs på den sexuella handlingen kan ju exempelvis genomföras i grupp och med användande av mycket grovt våld. Omvänt kan en gärning som är att bedöma som våldtäkt naturligtvis vara sådan att den precis når upp till minimikraven för våldtäkt och därför är (relativt sett) mindre allvarlig. Detta

förhållande återspeglas i att straffskalorna för våldtäkt och sexuellt tvång i ganska stor utsträckning överlappar varandra.

Som ovan antytts (detta behandlas närmare i avsnittet om rättsutvecklingen nedan) har de krav som uppställs för att våldtäkt ska föreligga vid flera tillfällen sänkts. Detta har i motsvarande mån inneburit att betydelsen av bestämmelsen om sexuellt tvång har minskat. I dag kan sägas att bestämmelsen i första hand har sin betydelse när den sexuella handlingen inte utgörs av ett samlag och heller inte av en sexuell handling som är jämförlig med samlag. Bestämmelsen kan emellertid också, vilket utvecklas under nästa rubrik, få praktisk betydelse därigenom att den uppställer ett något mindre högt ställt krav på tvång.

Olaga tvång

För att sexuellt tvång ska föreligga fordras som huvudregel att gärningsmannen använt *olaga tvång* som ett medel för att tvinga offret till en sexuell handling. Med olaga tvång avses sådana gärningar som är kriminaliserade (just såsom olaga tvång) enligt 4 kap. 4 § brottsbalken. Detta innebär att bestämmelsen, utöver sådant tvång som omfattas också av våldtäktsbestämmelsen, inkluderar fall där tvånget sker med användande av sådant *utpressningshot* som kriminaliseras i 4 kap. 4 § första stycket andra meningen brottsbalken, det vill säga avgivande av ett hot att *åtala eller ange någon för brott* eller att *lämna menligt meddelande* om någon. Som exempel på vad som kan vara att anse som ett menligt meddelande kan nämnas ett meddelande om att någon haft viss sexuell förbindelse samt att någon tillhör eller har tillhört en extremistisk politisk organisation (i båda fallen förutsätts att uppgiften av någon anledning är besvärande för den hotade).¹⁶

Den som till exempel hotar att berätta att någon har varit otrogen eller har varit aktiv nationalsocialist och därigenom förmår denne att företa eller tåla en sexuell handling kan alltså vara att döma för sexuellt tvång.

För att nu nämnda hot ska utgöra olaga tvång i den mening som avses i 4 kap. 4 § förutsätts att det är *otillbörligt*. När ett hot syftar till att förmå en person att delta i en sexuell handling torde emellertid detta krav alltid vara uppfyllt.¹⁷ Detta kan ses som ett exempel på att självbestämmandet på det sexuella området av lagstiftaren värderas högre än självbestämmandet i allmänhet (vilket naturligtvis inte hindrar att man menar att lagstiftaren inte i alla delar lyckas skydda den sexuella autonomi tillräckligt väl).

Sådant *våld* som är tillräckligt för att olaga tvång ska föreligga uppfyller numera också kravet på våld enligt våldtäktsbestämmelsen. I denna del innebär bestämmelsen om sexuellt tvång alltså ingen utvidgning. Detsamma – det vill säga att bestämmelsen om sexuellt tvång överlappar, men inte går utöver, bestämmelsen om våldtäkt – gäller sådana fall där gärningsmannen otillbörligt utnyttjar att någon befinner sig i ett hjälplöst tillstånd. I dessa fall är bestämmelsen om sexuellt tvång

alltså av praktisk betydelse endast när den sexuella handlingen inte uppfyller de krav som ställs i bestämmelsen om våldtäkt.

Sexuell handling

Som ovan framgått fordras vid våldtäkt att den sexuella handlingen uppfyller vissa särskilda krav: för att det ska vara fråga om våldtäkt krävs samlag eller en sexuell handling som med hänsyn till kränkningens art är jämförlig med samlag. Något sådant krav uppställs inte vid sexuellt tvång. Enligt bestämmelsen i 6 kap. 2 § är det tillräckligt att handlingen kan bedömas såsom sexuell.

Utgångspunkten vid bedömning av om detta krav är uppfyllt kan sägas vara att en handling i regel är att anse som sexuell om den innebär att den ena partens könsdelar kommit i någorlunda varaktig beröring med den andra partens kropp (detta är vad som tidigare omfattades av begreppet sexuellt umgänge).¹⁸ Också andra handlingar kan emellertid omfattas av begreppet sexuell handling, och det avgörande kan sägas vara om gärningen "haft en påtaglig sexuell prägel samt varit ägnad att tydligt kränka offrets sexuella integritet". Dessa bedömningsgrunder utvecklas i motiven på följande sätt:

*För att en handling skall anses ha haft en påtaglig sexuell prägel bör det räcka att handlingen varit av sådan karaktär att den typiskt sett syftar till att väcka eller tillfredsställa bådars eller enderas sexuella drift. Frågan om den sexuella handlingen medfört en direkt tillfredsställelse av könsdriften eller inte bör dock lika lite som i dag vara av betydelse vid den rättsliga bedömningen. Vad därefter gäller kravet på att handlingen skall ha varit ägnad att tydligt kränka den andra personens sexuella integritet skall en objektiv bedömning av de faktiska omständigheterna ge vid handen att handlingen typiskt sett innebär en sådan kränkning.*¹⁹

Gränsdragningsvårigheter kan uppstå både i relation till gärningar som visserligen berör integritetskänsliga kroppsdelar, men där gärningen ändå kan anses sakna sexuell karaktär (ett exempel kan vara pennalism där en pojke gör en annan illa genom att vrida om dennes könsorgan) och i relation till gärningar som visserligen innefattar ett fysiskt närmande men som inte når upp till den gräns där den kan kvalificeras som sexuell (jämför till exempel ett fall där någon tvingar till sig en kram med påtagligt smeksamma inslag).

Straffskalor

Straffskalan för sexuellt tvång sträcker sig från fängelse i 14 dagar till fängelse i två år. Om brottet bedöms som grovt är straffskalan fängelse i sex månader till fängelse i sex år. Om dessa skalor jämförs med dem som gäller för de olika grader av våldtäkt framgår att det föreligger en mycket stor överlappning. Som

ovan antyts innebär detta bland annat att ett fall av grovt sexuellt tvång mycket väl kan vara allvarligare än en våldtäkt av normalgraden, liksom ett fall av sexuellt tvång av normalgraden kan vara allvarligare än en mindre allvarlig våldtäkt.

Sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning

I 6 kap. 3 § brottsbalken vidgas skyddet för den sexuella integriteten så till vida att också utnyttjande av beroendeställning kriminaliseras.

Bestämmelsen kan sägas ta sikte på fall där offrets relation till gärningsmannen är sådan att den förres möjligheter att själv välja huruvida den vill medverka till en sexuell handling påverkas av relationen.

Allvarligt missbruk av beroendeställning

För ansvar enligt 6 kap. 3 § brottsbalken fordras att gärningsmannen förmår den utsatte att företa eller tåla en sexuell handling genom att allvarligt missbruka att den utsatte befinner sig i beroendeställning till gärningsmannen.

Kravet på beroendeställning innebär att det måste föreligga någon form av *avhängighetsförhållande* mellan den utsatte och gärningsmannen. Beroendeställningen kan exempelvis bygga på en ekonomisk relation, på ett anställningsförhållande eller på sådana lydnadsförhållanden som finns till exempel inom det militära eller på en kriminalvårdsanstalt. Fråga kan emellertid också vara om avhängighet till följd av narkotikaberoende (till exempel mellan en person som är beroende av heroin och dennes langare). För ansvar fordras att den utsatte står under "ett tryck som är av allvarlig betydelse för honom eller henne".²⁰

Brott kan vara förövat även om den utsatte tagit initiativ till den sexuella handlingen, men det fordras i så fall att gärningsmannen kan sägas ha förmått den utsatte att ta initiativ till den sexuella handlingen.²¹

Vidare kan initiativet till handlingen, liksom den utsattes egen vilja, beaktas vid bedömningen av huruvida handlingen inneburit ett allvarligt missbruk av beroendeställningen. Man kan uttrycka det så att bestämmelsen *inte* innebär en generell kriminalisering av sexuella relationer mellan personer där den ene står i avhängighetsförhållande till den andre, utan förutsätter att beroendeställningen allvarligt har missbrukats.

Sexuell handling

Vad gäller 6 kap. 3 § omfattas alla typer av sexuella handlingar. I denna del hänvisas till vad som sagts ovan i avsnittet om sexuellt tvång.

Straffskalor

Straffet för brott enligt 6 kap. 3 § brottsbalken är fängelse i högst två år. Om brottet är att bedöma som grovt är straffskalan fängelse i lägst sex månader och högst fyra år.

Något om brott mot barn och ungdomar

Vad gäller brott mot unga är lagstiftningens utgångspunkt att personer under 15 år saknar förmåga att samtycka till sexuella handlingar och att det därför utgör ett övergrepp att vidta en sexuell handling mot en person som inte fyllt 15 år.²² För ansvar fordras därför inte att gärningsmannen använt något särskilt medel eller utnyttjat någon speciell situation; tillräckligt är i princip att den utsatte är under 15 år.

Lagstiftningen är uppbyggd på så sätt att sexuella handlingar riktade mot personer som är under 15 år i sig är kriminaliserade antingen enligt 6 kap. 4 § såsom våldtäkt mot barn (under förutsättning att den sexuella handlingen är samlag eller jämförlig med samlag; se ovan i avsnittet om våldtäkt) eller enligt 6 kap. 6 § såsom sexuell övergrepp mot barn (om det är fråga om en annan sexuell handling; se ovan i avsnittet om sexuell tvång).

I kapitlet finns sedan två bestämmelser som möjliggör en mildare bedömning. Först och främst finns i 6 kap. 5 § en bestämmelse som möjliggör en mildare bedömning om en gärning som uppfyller kraven för våldtäkt mot barn ändå, med hänsyn till omständigheterna vid brottet, är att bedöma såsom mindre allvarlig. Av relevans vid bedömningen är bland annat målsägandens ålder, ålderskillnaden mellan parterna, deras relation i övrigt samt gärningens karaktär.²³ Om gärningen är att anse som mindre allvarlig ska enligt 6 kap. 5 § dömas för sexuell utnyttjande av barn, varvid en lindrigare straffskala blir tillämplig.

Härutöver finns en undantagsbestämmelse i 6 kap. 14 § som innebär att ansvar inte ska utdömas om ”det är uppenbart att gärningen inte inneburit något övergrepp mot barnet med hänsyn till den ringa skillnaden i ålder och utveckling mellan den som har begått gärningen och barnet samt omständigheterna i övrigt”.²⁴ Den senare bestämmelsen är tillämplig både i relation till bestämmelsen om våldtäkt mot barn (6 kap. 4 § brottsbalken) – men gången är då sådan att man först måste bedöma gärningen som mindre allvarlig enligt 6 kap. 5 § brottsbalken – och i relation till bestämmelsen om sexuell övergrepp mot barn (6 kap. 6 § brottsbalken). Bestämmelsen tar i första rummet sikte på fall av helt frivilliga sexuella kontakter mellan två tonåringar vilka inte står långt ifrån varandra i ålder och utveckling.

Det sagda innebär att en bedömning av ett samlag mellan en 15-åring och en 14-åring i grunden är att bedöma såsom våldtäkt mot barn enligt 6 kap. 4 §. Sedan finns emellertid dels en möjlighet att bedöma gärningen såsom mindre allvarlig (6 kap. 5 §), dels – om man bedömer gärningen som mindre allvarlig – en möjlighet att överhuvudtaget inte döma till ansvar (6 kap. 14 §). Det sistnämnda förutsätter inte bara att skillnaden i ålder varit liten, utan också att gärningen företagits helt frivilligt, det vill säga utan tvång eller påtryckningar i någon form.

Straffskalorna motsvarar i princip dem som gäller för brott förövade mot vuxna. Exempelvis gäller att våldtäkt mot barn bestraffas med fängelse lägst två och högst sex år och att det för grovt brott gäller en förhöjd straffskala som sträcker sig från fängelse i fyra år upp till fängelse i tio år.

Avslutningsvis bör också nämnas att det, vad gäller personer mellan 15 och 18 år, finns ett (i relation till vuxna) utvidgat skydd mot sexuella handlingar om den unge

- är avkomling till gärningsmannen
- står under fostran av gärningsmannen eller har ett liknande förhållande till denne eller
- står under vård eller tillsyn av gärningsmannen enligt myndighetsbeslut.

Dessa regler, som återfinns i 6 kap. 4 § andra stycket och 6 kap. 6 § brottsbalken, behandlas emellertid inte närmare i denna text.

Särskilt om relationen mellan tvång, utnyttjande och samtycke

Såsom bestämmelserna i kapitlet är konstruerade kan frågan om samtycke från offrets sida med utgångspunkt i bestämmelsernas rekvisit sägas vara irrelevant under förutsättning att brottsrekvisiten är uppfyllda. Vid våldtäkt kan till exempel sägas att tvång genom våld eller hot rent begreppsligt utesluter samtycke. Om den utsatte har sagt "ja" eller "okej" till samlag efter att gärningsmannen har hotat med våld har naturligtvis något samtycke i rättslig mening inte lämnats. "Samtycket" har framtvingats och är därför irrelevant. På samma sätt kan sägas att frågan om samtycke i grunden inte är aktuell att ställa när någon befunnit sig i ett hjälplöst tillstånd, eftersom denne då kan sägas *ha begränsad förmåga att samtycka*.

Man kan uttrycka det så att bestämmelserna i 6 kap. brottsbalken negativt definierar vad som utgör ett relevant samtycke, det vill säga genom att ange situationer i vilka något rättsligt relevant samtycke inte ska anses ha lämnats ger bestämmelserna en bild av vad vi godtar som ett samtycke till sex. Samtidigt är det tydligt – både för den som tar del av domar på området och för den som följer dagspressens bevakning av rättegångar om sexuella övergrepp – att man i praxis hela tiden kommer tillbaka till frågan om den utsatte har samtyckt eller inte. Vad beror det på?

Svaret på frågan kan sägas vara att brottsbeskrivningarna visserligen konstruerats på ett sätt som gör att någon bedömning av samtycke inte behöver göras för att avgöra om brottsrekvisiten är uppfyllda – föreligger förutsättningar för ansvar så föreligger per definition inte ett relevant samtycke – men att samtycke, framför allt i fall där det är osäkert vad som egentligen har skett, kommer in bakvägen som en (tänkbar eller otänkbar) *alternativ hypotes* om händelseförloppet. Åklagarens beskrivning av ett samlag som framtvingats medelst hot ställs helt enkelt ofta mot en beskrivning å gärningsmannens sida av ett samlag med samtycke. Frågan i rättegången är så att säga ofta *om* det

- (i) har varit fråga om en framtvingad sexuell handling (vilket är utgångspunkten för åklagarens gärningsbeskrivning), *eller* om det
- (ii) har varit fråga om en sexuell handling företagen med samtycke (vilket den tilltalade påstår).

Att säga att ett samlag skedde frivilligt eller med samtycke kan, med andra ord, vara ett sätt att uttrycka att det inte förekommit relevant tvång eller utnyttjande.

Till det sagda ska läggas att samtyckesfrågan enligt vissa av bestämmelserna i kapitlet också kan bli av direkt rättslig relevans vid de olika bedömningar som måste göras. Bland annat kan frågan om den utsatte har samtyckt till och "velat" gärningen ha betydelse bland annat för bedömningen av huruvida gärningsmannen har allvarligt missbrukat en beroendeställning samt för bedömningen av huruvida ett övergrepp har förövats (och för hur det i så fall skall rubriceras) i situationer när någon haft sex med en person under 15 år.

Andra regler av relevans för den rättsliga prövningen

Kravet på uppsåt eller oaktsamhet

Ansvar enligt 6 kap. brottsbalken förutsätter, i enlighet med den huvudregel som finns uttryckt i 1 kap. 2 § brottsbalken, att gärningen begås uppsåtligt. Uppsåt kan sägas innebära att gärningsmannen antingen ska ha *förstått* vad han (eller hon) har gjort eller *velat* göra det han eller hon gjorde.²⁵

Uppsåtet ska täcka allt som krävs för ansvar enligt brottsbeskrivningen.²⁶ Vid våldtäkt som begås genom våld eller hot förutsätts alltså att gärningsmannen har uppsåt både till att den utsatte genom våldet eller hotet tvingats till den sexuella handlingen och till att det företas en sådan kvalificerad sexuell handling som förutsätts enligt bestämmelsen.

Det låter sig sägas att uppsåtskravet i den stora majoriteten av fall inte bör vara särskilt problematiskt. De gärningar som är kriminaliserade är sådana som det finns begränsade möjligheter att missta sig om och som man svårigen kan orsaka av misstag. Det är följaktligen inte alldeles enkelt att med användande av realistiska fall ange tydliga exempel på uppsåtsbrist. För att illustrera den principiella betydelsen av uppsåtskravet ska ett par exempel likväl anges.²⁷

Tänkbart är till exempel att en person som befinner sig i ett hjälplöst tillstånd och – till exempel till följd av berusning eller psykisk sjukdom – nästan helt saknar förmåga att kontrollera sina handlingar, ändå utåt framstår som kontrollerad och adekvat i sitt handlande.²⁸ I ett sådant fall kan tänkas att gärningsmannen inte, på sätt som krävs för uppsåt, förstår att den utsatte befinner sig i ett hjälplöst tillstånd.

Tänkbart är också att den utsatte helt misstolkar en åtgärd av gärningsmannen och tror att den är utsatt för hot och därför vidtar en sexuell handling med gärningsmannen. Antag till exempel att två personer är ute och campar och precis ska gå och lägga sig och att gärningsmannen därvid, på frågan "vad ska vi göra nu?", visar upp ett munspel. Om den utsatte tror att munspelet är en kniv och denne därvid "ger upp" och vidtar en sexuell handling med gärningsmannen, kan tänkas att denne i sin tur missförstår campingpartnerns (i realiteten framtvingade) närmanden och därför inte, på sätt som krävs för uppsåt, förstår att dennes sexuella handling är framtvingad.

Det bör i sammanhanget framhållas att frågan om huruvida uppsåt föreläggat inte har att göra med om gärningsmannens uppfattning om situationen är rimlig eller försvarlig eller inte. Om gärningsmannen (faktiskt) trodde något felaktigt om ett relevant förhållande ska domstolen frikänna från uppsåtsbrott oavsett om misstaget är aldrig så dumt. Att gärningsmannen *borde* ha förstått (till exempel att munspelet uppfattades som en kniv och att den utsatte därför kände sig tvingad att företa en sexuell handling) är rättsligt att bedöma som *oaktsamhet* och oaktsam våldtäkt är inte kriminaliserad.²⁹

En annan sak är att rimligheten i en felaktig tro kan ha betydelse för om domstolen finner en invändning om felaktig tro motbevisad. Den tilltalade som påstår att han eller hon – på ett sätt som framstår som helt orimligt – trots något felaktigt (och därför saknat uppsåt) kommer inte sällan att få sin berättelse lämnad ”utan avseende”, vilket i klartext betyder att domstolen säger att den inte tror på den tilltalade och därför inte bryr sig om invändningen.

Som ovan framhållits förutsätts för ansvar enligt bestämmelserna i 6 kap. brottsbalken att gärningen begås uppsåtligt. Det finns emellertid en undantagsregel i 6 kap. 13 § brottsbalken som stadgar att ansvar som är föreskrivet ”för en gärning som begås mot någon under en viss ålder skall [å dömas] även den som inte insåg *men hade skälig anledning* att anta att den andra personen inte uppnått den åldern”. Detta innebär att när det gäller brott som karaktäriseras av att åldern utgör en brottsförutsättning, det vill säga brott mot personer under 15 år (eller under 18 år i vissa fall), fordras inte uppsåt utan blott oaktsamhet i relation till åldern. Man kan uttrycka det så att inte bara den som förstått att barnet var under 15 år kan dömas till ansvar, utan också den som *borde ha förstått* detta.

Regler om bevisbörda och beviskrav

I den svenska straffprocessen har åklagaren bevisbördan, och beviskravet sätts högt.³⁰ Man brukar tala om att det måste vara ställt *utom rimligt tvivel* att den tilltalade har förövat en gärning som uppfyller rekvisiten i den aktuella bestämmelsen.³¹ Att beviskravet i straffrätten sätts högt hänger samman med straffrättens mycket ingripande och klandrande karaktär. Straffrätten innebär ytterst att staten medvetet och institutionaliserat tillfogar en människa lidande.

De nu antydda bevisreglerna betyder att en domstol i många fall där det är sannolikt, eller mycket sannolikt, att brott har förövats ändå ska frikänna den tilltalade. Detta är viktigt att hålla i minnet när man läser rättsfall både på detta och på andra områden.

Bevisvärderingen i Sverige är fri.³² Det går följaktligen inte att uppställa några mer generella regler om vad som måste föreligga för en fällande dom. Med hänsyn till att sexuella övergrepp inte sällan begås i avskildhet blir ofta målsägandens berättelse mycket viktig. Högsta domstolen har i ett par nyligen avkunnade domar

förklarar att det, för fällande dom, inte är ”tillräckligt att målsägandens berättelse är mer trovärdig än den tilltalades” men att det i enlighet med tidigare praxis kan vara tillräckligt med en ”alltigenom trovärdig utsaga från målsäganden ... i förening med vad som i övrigt har framkommit i målet – till exempel om målsägandens beteende efter händelsen”.³³

Domstolarnas bevisprövning och bevisvärdering är i sig ofta föremål för debatt och diskussion. Det händer till exempel att domstolarna hänvisar till allmänna antaganden om hur människor (normalt) beter sig i olika situationer och lägger dessa till grund för slutsatser om att något är styrkt eller – och oftare – att något inte är styrkt. Bland sådana faktorer som på detta sätt har tillmätts betydelse och sedan föranlett diskussion och debatt kan bland annat nämnas

- att målsäganden inte omedelbart anmält det påstådda övergreppet,
- att målsäganden inte skrikit trots att det funnits människor i närheten, samt
- att målsäganden umgåtts med gärningsmannen efter det påstådda övergreppet.

Beträffande denna diskussion finns å ena sidan anledning att betona vikten av att de antaganden man på detta sätt lägger till grund för bedömningen grundas på – i möjligaste mån – genuina och välgrundade kunskaper om mänskligt beteende och inte på fördomar och tyckande (ibland är det onekligen svårt att förstå varför en viss omständighet tillmätts relevans). Å andra sidan finns också anledning att framhålla att beviskraven innebär att rimligt tvivel ska leda till frikännande och att vissa faktorer kanske i vissa sammanhang kan duga som underlag för att skapa eller förstärka tvivel, utan att de egentligen duger som bevis för något.

Rättsutvecklingen från brottsbalken och framåt

I det följande ska det skisseras hur lagstiftningen om våldtäkt har utvecklats från brottsbalkens ikraftträdande (år 1965) fram till dagens datum. Jag har valt att fokusera på våldtäktsbrottet eftersom ramarna för denna rapport skulle sprängas av en mer generell skiss över utvecklingen. När man läser detta avsnitt bör man därför hålla i minnet att det som tidigare inte utgjort våldtäkt ofta har varit straffbart enligt någon annan bestämmelse.

Bestämmelserna om sexuella övergrepp har under hela den tid som här behandlas haft den utsattas sexuella självbestämmanderätt som det övergripande skyddsintresset. Tidigare har det emellertid sett delvis annorlunda ut. Om vi går tillbaka till medeltiden sågs sålunda våldtäktsbrottet delvis som ett egendomsbrott riktat mot kvinnans äkta man eller släkt. Efter hand kom också idéer om sedlighet och ära att spela en betydande roll.³⁴ Även om det kan sägas att äldre synsätt i viss utsträckning hängt kvar och påverkat föreställningar om våldtäktsbrottet på olika sätt har jag i detta sammanhang valt att fokusera på utvecklingen i vad som kan betecknas som modern tid.

Enligt brottsbalken i ursprunglig lydelse fordrades för våldtäktsansvar att gärningsmannen förmått den utsatte till samlag antingen genom våld å person eller genom hot som innebar trängande fara.

Kravet på våld å person innebar att bestämmelsen omfattade dels misshandel (det vill säga tillfogande av smärta, kroppsskada eller försättande i vanmakt), dels ett närmast fullständigt betvingande av den kroppsliga rörelsefriheten.³⁵ För att ett hot om trängande fara skulle föreligga fordrades fara för ett omedelbart förestående våld av allvarligare beskaffenhet (fara för liv, hälsa eller något annat mera betydelsefullt intresse).³⁶ Flera av de medel för att framtvunga sex som i dag omfattas av bestämmelsen omfattades alltså inte enligt då gällande lagstiftning.

Också vad gäller den sexuella handlingen var bestämmelsen begränsad i relation till vad som gäller i dag. Bestämmelsen omfattade endast samlag och därtill kunde våldtäkt, vilket framgick uttryckligen av lagtexten, endast förövas *av en man mot en kvinna*.

En viktig nyhet vid brottsbalkens ikraftträdande år 1965 var att våldtäkt kunde begås inom äktenskap. Denna nyhet var emellertid inte alldeles okontroversiell. I propositionen anförde departementschefen följande:

En principiell nyhet [...] är att våldtäktsbrottet skall omfatta även det fall att parterna är gifta med varandra. Under remissbehandlingen har vissa invändningar riktats mot denna utvidgning av brottsområdet. Invändningarna synes ha visst fog för sig, men med hänsyn till kvinnans sexuella frihet förefaller det i princip oriktigt att från våldtäktsbrottet avgränsa det fall att make med våld eller hot om våld tilltvingar sig samlag med sin hustru. [...] Den riktigaste lösningen synes vara att såsom kommittén föreslagit ej göra något undantag i detta avseende men genom utformningen av skalan för påföljden giva uttryck för ett mildare bedömande av brottet, för den händelse detta med hänsyn till kvinnans förhållande till mannen framstår såsom mindre grovt.³⁷

Det får anses vara tydligt att man ännu vid brottsbalkens ikraftträdande i viss mån utgick ifrån att den sexuella självbestämmanderätten var delvis begränsad inom ramen för ett äktenskap därigenom att man genom äktenskapet mer generellt accepterat sexuellt umgänge.³⁸ Dylika tankar är i dag att se som irrelevanta (vilket dock, i linje med vad som ovan framhållits, inte nödvändigtvis betyder att parternas relation alltid saknar betydelse för de bedömningar som måste göras).

Under tiden efter brottsbalkens ikraftträdande har sedan reformer av mer betydande art skett vid tre tillfällen: år 1984, år 1998 och år 2005.³⁹

Utvecklingen vad gäller våld, tvång och utnyttjande

Vad gäller kravet på våld eller hot skedde en första vidgning år 1984. Reformen innebar att hot som visserligen inte innebar trängande fara, men för den tilltalade

framstår som innebärande sådan fara, fördes in under bestämmelsen. En dylik förändring gällande rånbrottet hade skett redan år 1975. Före förändringen var ansvar i regel uteslutet om någon till exempel visade upp en pistolattrapp och därför inte kunde sägas hota med något som (faktiskt) innebar trängande fara.

Därefter hände inte så mycket beträffande kravet på våld och hot förrän år 2005, då man, vad gäller användande av hot som medel för att förmå någon till sex, frångick kravet på hot som innebär eller framstår som trängande fara och i stället uppställde ett krav på hot om brottslig gärning. Ett exempel på gärningar som numera, men inte tidigare, kan föranleda våldtäktsansvar är att någon tvingar annan till samlag genom "verbala hot om att till exempel förstöra hans eller hennes lägenhet eller genom att börja slå sönder den andres tillhörigheter".⁴⁰

Också vad gäller våldskravet innebar 2005 års reform en viss utvidgning. Enligt propositionen ska det räcka att gärningsmannen använt sådant våld som med straffrättslig terminologi betecknas som våld mot person. Detta innefattar i princip all form av kraftutövning mot en annan person.⁴¹ Mot bakgrund av att våldskravet redan tidigare tolkats på ett extensivt sätt i praxis, det vill säga att det också tidigare har ansetts omfatta nästan allt våld, är det emellertid oklart hur stor utvidgning som reformen egentligen innebar i denna del.

Den viktigaste förändringen var emellertid att våldtäktsbestämmelsen utvidgades till att omfatta otillbörligt utnyttjande av att någon befunnit sig i ett hjälplöst tillstånd (som tidigare bedömts som sexuellt utnyttjande enligt 6 kap. 3 § brottsbalken). Som skäl för förändringen anfördes bland annat att den tidigare regleringen i praktiken innebar att offrets berusning fick mycket stor betydelse för den rättsliga rubriceringen och att den sexuella kränkningen och därmed straffvärdet bör anses vara likartat vid fall av utnyttjande som vid fall där våld eller hot kommit till användning.⁴²

Utvecklingen vad gäller den sexuella handlingen

Vad gäller den sexuella handlingen kan vi på ett liknande sätt se hur våldtäktsbestämmelsen successivt vidgats och kommit att omfatta fler fall.

Som framgått ovan omfattades vid brottsbalkens ikraftträdande år 1965 endast samlag av våldtäktsbestämmelsen (och brottet kunde dessutom bara begås av en man mot en kvinna).

Vid den första reformen år 1984 utvidgades bestämmelsen såtillvida att den inte bara kom att omfatta samlag utan också annat sexuellt umgänge som är jämförligt med samlag.⁴³ Härigenom kom bland annat anala och orala samlag att omfattas av våldtäktsbestämmelsen. I förarbetena poängterades dock att bestämmelsen borde tillämpas bara under förutsättning att handlingen "varit av klart samlagsliknande karaktär".⁴⁴

Vid samma tillfälle gjordes bestämmelsen också könsneutral, vilket innebar att även ett övergrepp förövat av en man mot en man, av en kvinna mot en man eller

av en kvinna mot en kvinna kom att omfattas av bestämmelsen om övriga förutsättningar för ansvar var uppfyllda.

År 1998 vidgades våldtäktsbegreppet ytterligare i detta avseende såtillvida att det kom att omfatta inte bara gärningar som är jämförliga med samlag från sexuell utgångspunkt (gärningar som har "klart samlagsliknande karaktär") utan också andra gärningar som med *hänsyn till kränkningens art och omständigheterna i övrigt är jämförliga med påtvingat samlag*.

Grundtanken kan sägas ha varit att fokus skulle flyttas från en jämförelse av gärningen *såsom sexualhandling* till en jämförelse som tar sikte på en bedömning av huruvida *kränkningen* är jämförlig med den som sker vid påtvingat samlag.⁴⁵ Genom ändringen blev bland annat klart att åtgärder som att föra in främmande föremål i en kvinnas underliv och så kallad "fistfucking", det vill säga att föra upp en knytnäve, omfattas av våldtäktsbestämmelsen. Tankar i denna riktning hade tidigare lagts fram bland annat av Lagrådet i 1984 års lagstiftningsärende.⁴⁶

År 2005 slutligen, ersattes begreppet sexuellt umgänge med begreppet sexuell handling (innebörden av detta begrepp har behandlats ovan i avsnittet om sexuellt tvång). Förändringen – som delvis kan motiveras av rent språkliga skäl; sexuell umgänge för på ett missvisande sätt tankarna till en viss ömsesidighet – innebar en viss begränsad utvidgning av de handlingar som kan karaktäriseras som sexuella framför allt såtillvida att tidigare uppställda krav på varaktig fysisk beröring mjukades upp något.⁴⁷

Sammanfattning

Sammanfattningsvis kan sägas att utvecklingen entydigt har gått i en riktning. Våldtäktsbrottet har sedan brottsbalkens ikraftträdande *utvidgats och kommit att omfatta fler gärningar* både vad gäller våld, tvång och utnyttjande av omständigheter och vad gäller den sexuella handlingen.

Vi har till exempel gått

- *från* vad som är att beteckna som våld å person *till* varje form av fysisk kraftutövning,
- *från* hot som innebär trängande fara *till* hot om brottslig gärning,
- *från* samlag *via* en jämförelse med samlag som tog sikte på den sexuella handlingen *till* en jämförelse med samlag som tar sikte på kränkningens art, och
- därtill har vi utvidgat bestämmelsen till att omfatta också utnyttjande av någons hjälplösa tillstånd.

I vissa avseenden – det gäller särskilt den sistnämnda ändringen – har reformerna inneburit att ett påtagligt strängare synsätt har anlagts.

I mångt och mycket har förändringarna inneburit att gärningar som tidigare var att bedöma som sexuellt tvång eller som sexuellt utnyttjande har förts in

under våldtäktsbestämmelsen, det vill säga att det har varit fråga om en *om-rubricering*. Om man, på sätt som förordas i inledningen till detta avsnitt, ser bestämmelserna om sexuella övergrepp som en helhet har emellertid förändringarna av det kriminaliserade området varit begränsade. Fler gärningar rubriceras numera som våldtäkt, men det straffbara området som helhet har bara utvidgats marginellt.

De förändringar som har skett återspeglar en delvis förändrad syn på vad som är fel med sexuella övergrepp och på vad som avgör hur allvarligt ett sådant övergrepp är. Man kan säga att den *integritetskränkning* som ligger i påtvingad sexualitet allt mer kommit att betraktas som det centrala varvid mindre vikt kommit att läggas vid att den sexuella handlingen *påtvingats på visst sätt* (till exempel genom användande av våld) och vid vilken *typ av sexuell handling* det varit fråga om (samlag, oralsex etc).

För den som följer debatten om sexualbrotten är det tydligt att de reformer som genomförts inte har hindrat att det fortsatt riktas kritik mot regleringen, mot tillämpningen av regleringen och mot de grundtankar som regleringen vilar på. I det avslutande avsnittet ska därför sägas något om den kritik som riktas mot, och den debatt som förs kring sexualbrotten både på ett mer konkret plan (det vill säga med utgångspunkt i mer preciserad kritik som direkt syftar till ytterligare reformer) och på ett mer abstrakt plan (det vill säga med utgångspunkt i kritik som rör teoretiska och principiella frågor som visserligen ytterst kan påverka lagstiftningens utformning, men som har bredare syften).

Debatt och kritik

Som ovan framhållits är det tydligt att debatten om sexualbrotten är fortsatt livaktig. Intensiteten går visserligen upp och ned, men man kan vara säker på att diskussionen finns där och med någorlunda jämna mellanrum dyker upp i olika media. I samband med rättegången mot de så kallade Stureplansprofilerna år 2007 fördes exempelvis en intensiv debatt om införandet av en så kallad samtyckeslagstiftning,⁴⁸ men det skrevs i sammanhanget också åtskilligt om annat, såsom hanteringen av beviskraven i sexualbrottmål,⁴⁹ om själva mediadebatten och så vidare.⁵⁰

Om man ser till debatten som helhet är den ännu bredare och den omfattar bland annat:

- rättsväsendets bemötande av utsatta personer
- rättsväsendets intresse för (föregivet eller faktiskt) ovidkommande faktorer
- åklagares tillämpning av åtalsregler
- domstolarnas bevisvärdering
- attityder inom rättsväsendet
- den straffrättsliga regleringens utformning.

Allt detta kan naturligtvis inte behandlas i ett kapitel av detta omfång och det kommer här i huvudsak att fokuseras på sådan kritik som avser den straffrättsliga regleringen av våldtäktsbrottet. Om man vill beskriva denna kritik så kan den mycket förenklat delas in i tre kategorier.

Först och främst har vi den kritik som utgår ifrån den enskildes sexuella självbestämmanderätt som lagstiftningens grund och med detta som utgångspunkt ifrågasätter huruvida dagens lagstiftning ger ett tillräckligt gott skydd för den sexuella självbestämmanderätten. Inom ramen för denna kategori finns ett ganska brett spektrum av delvis olikartade synpunkter, men en viktig punkt i kritiken är att lagens krav på tvång genom våld eller hot innebär att den enskilde inte ges ett tillräckligt straffrättsligt skydd mot sex utan samtycke. Kritiken har, exempelvis, uttryckts på följande sätt:

Vår lag straffar inte var och en som utför en sexualhandling mot en annan utan dennes samtycke. Vår lag använder inte våld, hot eller tvång (eller hjälplöst tillstånd) endast som 'bevis' för bristande frivillighet. Vår lag uppställer som ansvarsförutsättning att gärningsmannen använt våld, hot eller tvång eller att den han utförde handlingen mot var i hjälplöst tillstånd och att han insåg detta.⁵¹

Andra har i debatten framhållit att svårigheterna att beivra våldtäkter inte bottenar i lagstiftningen utan i bevisvärigheter och att det som krävs för att komma framåt är att utveckla det arbete som sker bland annat på förundersökningsstadiet.

Vi tillhör inte dem som tror att lösningen ligger i lagstiftningsförändringar. Bevisproblemen skulle vara desamma. Tvärtom är det vår uppfattning att vi i huvudsak har den lagstiftning och de verktyg vi behöver för att utreda och åtala anmälda våldtäkter. Vi måste i stället satsa på utvecklad kompetens, utvecklade arbetsmetoder och utvidgat samarbete.⁵²

Till grund för denna hållning ligger i regel uppfattningen att kraven på våld och hot enligt gällande lagstiftning är så pass begränsade att i princip all sex utan samtycke faller under våldtäktsbestämmelsen (under förutsättning att det går att visa att sexet skedde mot den ena partens vilja).⁵³

Här är inte platsen att närmare analysera vad som är rätt eller rimligt, men det förtjänar att framhållas att diskussionen av konkreta fall ofta försvåras av att det delvis är oklart vad som har hänt (varför olika debattörer inte sällan lägger olika bilder av verkligheten till grund för sina bedömningar).

En annan diskussionspunkt som gäller utformningen av skyddet mot sex utan samtycke är frågan om det finns skäl att utvidga den del av våldtäktsbestämmelsen som gäller utnyttjande av ett hjälplöst tillstånd. I denna del har bland annat Lagrådet framhållit att de situationer i vilka en person är så utsatt att den enligt

lagstiftningen inte kan lämna ett ansvarsbefriande samtycke till sex möjligen är väl snävt formulerade och att man kunde överväga att kriminalisera också utnyttjande av en person som befinner sig i en "särskilt utsatt situation".⁵⁴ Motsvarande förslag har senare förts fram bland annat i riksdagsmotioner.⁵⁵

Diskussionen kring huruvida lagstiftningen ger tillräckligt skydd mot påtvingat sexuellt umgänge har på senare tid ofta tagit sin utgångspunkt i Europadomstolens avgörande i den så kallade Bulgariendomen.⁵⁶ I avgörandet fälldes Bulgarien för att inte ha givit ett godtagbart skydd mot sexuella övergrepp. Europadomstolens uttalanden har av vissa ansetts innebära ett krav på en så kallad samtyckeslagstiftning (det vill säga en lagstiftning som uteslutande bygger på frånvaro av samtycke eller frivillighet), medan andra har framhållit att domstolen vid bedömning av skyddet mot sexuella övergrepp inte bara bygger på lagstiftningens utformning, utan gör en helhetsbedömning både av hur de straffrättsliga reglerna är utformade och av hur de hanteras i praktiken.⁵⁷

Ett konkret reformförslag som bygger på frånvaro av frivillighet – enligt förslaget ska det vara kriminaliserat att ha sex med någon som "inte frivilligt deltar" – har lämnats av Madeleine Leijonhufvud i rapporten "Samtyckesutredningen" (som skrevs 2008 på uppdrag av Miljöpartiet).⁵⁸ Såväl frågan huruvida det finns skäl för en så kallad samtyckesreglering som frågan om det finns skäl att utvidga reglerna till att omfatta personer i en särskilt utsatt situation ligger vidare inom ramen för det uppdrag som justitieministern har givit till 2008 års sexualbrottsutredning. Utredningen ska lämna sitt betänkande i oktober 2010.⁵⁹

Vid sidan av denna typ av kritik finns en annan och mer teoretiskt inriktad diskussion som kan sägas ifrågasätta och problematisera huruvida den enskildes samtycke överhuvudtaget bör vara den bas kring vilken lagstiftningen byggs. Denna kritik tar sin utgångspunkt i att sexuella övergrepp bygger på social och politisk ojämlikhet⁶⁰ och att samtycke – i en värld av ojämlikhet och maktstrukturer – är ett problematiskt begrepp. Kort sagt ifrågasätts och problematiseras den (i någon mening) liberala utgångspunkten att en kvinnas accepterande av sex – under omständigheter av "tvingande ojämlikhet" – kan likställas med ett meningsfullt samtycke. Om man anlägger detta perspektiv finns ingen tydlig dikotomi mellan våldtäkt och andra sexuella handlingar; all sex är i någon mening påtvingad.

En av de tydligaste företrädarna för denna typ av radikalfeministisk analys är den amerikanska juristen Catharine MacKinnon.⁶¹ Man skulle kunna säga att MacKinnons poäng ytterst är att framhålla att vi skulle betrakta området för påtvingad sexualitet som mycket större än vad vi gör om vi verkligen såg den ojämlika kontexten och de underliggande och på olika sätt tvingande strukturerna.⁶²

Även om MacKinnon ifrågasätter huruvida samtyckesbegreppet är meningsfullt är det tydligt att hon ändå i grunden kan sägas utgå ifrån tanken på självbestämmande. Problemet är inte att lagstiftningen utgår ifrån tanken på självbestämmande utan att straffrätten i stort fokuserar på våld och hot och i bedömningen inte

inkluderar "the experiences of inequalities that make choice unfree",⁶³ vilket i sin tur gör att rätten till självbestämmande inte skyddas på ett rimligt sätt.

Som en tredje typ av kritik kan upptas den diskussion som på ett mer explicit sätt riktar in sig på de premisser som straffrätten utgår ifrån, häribland det förhållandet att straffrätten kan sägas ta sin utgångspunkt i den individuella friheten. I svensk juridisk litteratur har bland annat Ulrika Andersson och Kerstin Berglund på detta sätt sökt problematisera den straffrättsliga regleringens utgångspunkter. Ulrika Andersson försöker i sin avhandling visa att straffrättens fokus på samtycke leder till att rättsskyddssubjektets (det vill säga den som skyddas av lagstiftningen) kropp produceras som öppen och sexualiteten som tillgänglig och passiv och Andersson förordar därför att fokus flyttas mot kroppslighet och integritet.⁶⁴

Även Kerstin Berglund har framhållit att vi behöver diskutera de etiska utgångspunkterna för regleringen. Hon argumenterar för att man med en annan förståelse kan se könstillhörighet som en del av människans integritet och att frågan om integritet också måste ses i ett socialt sammanhang. Detta kan leda till delvis andra utgångspunkter för frågan om vad som kan betraktas som en kränkning och därmed också för vad som kan ligga till grund för kriminalisering. Det är enligt Berglund till exempel inte självklart att en människa genom att "välja" att spela en roll (till exempel att frivilligt utsätta sig för till exempel våldsam eller förnedrande sexualitet) kan "ta bort" den kränkning som ligger i gärningen. Gärningen kan därför, trots förekomsten av samtycke, innebära en kränkning som borde vara straffrättsligt relevant.⁶⁵

De här antydda tankegångarna är inte utvecklade på ett sådant sätt att de anvisar hur en lagstiftning skulle kunna utformas eller ens tydliga riktlinjer för en sådan. De innebär snarare ett ifrågasättande av vad som är innebörden av ett självbestämmande och därmed ett ifrågasättande av de ideologiska och kunskapsmässiga premisser som så att säga ligger bakom lagstiftningen.

För egen del tror jag inte att man kommer ifrån att frånvaro av samtycke – det vill säga det faktum att den utsatte behandlas utan respekt för sin person och sitt självbestämmande på ett område där självbestämmande tillmätts mycket stor betydelse – ytterst är vad som definierar ett sexuellt övergrepp. Också med denna utgångspunkt blir det emellertid av betydelse vilka premisser man lägger till grund för sina bedömningar och hur man förhåller sig till kontexten, till exempel till det sociala sammanhang i vilket olika gärningar företas. Samtycke (eller självbestämmande) är så att säga ingen given storhet, utan förutsätter ett ställningstagande både till vilka värden som individen överhuvudtaget ska tillåtas att disponera över och till vad som bör betraktas som ett meningsfullt samtycke, vilket i mångt och mycket kan sägas vara detsamma som ett ställningstagande till vilka omständigheter som kan medföra att ett meningsfullt samtycke *inte* bör anses föreligga (våld, hot, låg ålder, utnyttjande, en tvingande kontext och så vidare).⁶⁶

Jag tror därför inte att det finns någon nödvändig motsättning mellan samtyckes-tanken å ena sidan och de kritiska riktningar som ovan presenterats å den andra.

Däremot är det tydligt att det föreligger mycket olika uppfattningar om vad som ska ses som ett övergrepp och om vad som bör räknas som ett meningsfullt samtycke. Tydligt är också att det inte på något sätt kan anses självklart att dagens lagstiftning fullt ut motsvarar de krav som rimligen kan ställas.

- ¹ Se prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 45 och 134.
- ² Se vidare till exempel Jareborg, Nils (1984) *Brotten I*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 191 och Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 3:29.
- ³ Se prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 45.
- ⁴ Sutorius, Helena, Kaldal, Anna (2003) *Bevisprövning vid sexualbrott*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 171.
- ⁵ Se härom prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 134 f. och Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 6:10.
- ⁶ Se NJA II 1962 s. 175 och prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 47 och 137.
- ⁷ Se prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 137
- ⁸ Se till exempel Jareborg, Nils (1984) *Brotten I*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 323 och Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 6:12.
- ⁹ Se till exempel prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 138.
- ¹⁰ Se till exempel NJA II 1962 s. 175.
- ¹¹ Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 6:7. Se även NJA II 1962 s. 168 och 171 samt, om äldre rätt, Carlén, Richard (1866) *Kommentar öfver Strafflagen*, Stockholm: P. A. Norstedt & Söner. s. 279.
- ¹² Se till exempel prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 135; Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 6:7; Jareborg, Nils (1984) *Brotten I*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 310.
- ¹³ Se prop. 1997/98:55, *Kvinnofrid* s. 135 och 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 135.
- ¹⁴ Se prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 136.
- ¹⁵ Se Asp, Petter (2008) "Grader av kränkning – våldtäkt eller sexuellt tvång?", *Juridisk tidskrift* 2008-09. s. 75 ff.
- ¹⁶ Se Jareborg, Nils (1984) *Brotten I*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 323, Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 267.
- ¹⁷ Jareborg, Nils (1984) *Brotten I*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 323 och Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 311.
- ¹⁸ Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 6:18 f samt prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 34.
- ¹⁹ Prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 33.
- ²⁰ Se NJA II 1962 s. 174 samt Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 6:24.
- ²¹ Se Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 6:24 f.
- ²² Se prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 67 och 70.
- ²³ *Ibid.* s. 76 f och 144.
- ²⁴ *Ibid.* s. 114 ff och 151 f.
- ²⁵ Uppsåt förekommer i formerna avsiktssuppsåt, insiktssuppsåt och likgiltighetsuppsåt, se närmare NJA 2004 s. 176.
- ²⁶ Se beträffande den så kallade täckningsprincipen Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik, kommentaren till 1 kap. 2 § brottsbalken samt Jareborg, Nils (2001) *Allmän kriminalrätt*. Uppsala: Iustus. s. 334 ff.
- ²⁷ Se även Svea hovrätt, dom den 17 april 2009 i mål nr B 876-09 samt Hovrätten för Övre Norrland, dom av den 6 maj 2009 i mål nr B 193-09.
- ²⁸ Jämför till exempel hovrättens dom i NJA 2004 s. 231.
- ²⁹ Så är fallet i vissa andra länder, bland annat Norge. I många delstater i USA fordras att ett misstag angående huruvida det förelegat samtycke är "reasonable" för att det ska frita från ansvar; ett sådant krav hamnar i praktiken nära ett ansvar för oaktsamhet.
- ³⁰ Se Fitger, Peter (1984) *Rättegångsbalken. En kommentar*. Stockholm: Norstedts juridik. Kommentaren till 35 kap. 1 § rättegångsbalken.
- ³¹ Se bland annat NJA 1980 s. 725.
- ³² Se Fitger, Peter (1984) *Rättegångsbalken. En kommentar*. Stockholm: Norstedts juridik. Kommentaren till 35 kap. 1 § rättegångsbalken.
- ³³ Se NJA 2009 s. 447 (I och II). I sammanhanget kan också hänvisas till NJA 1991 s. 83, NJA 1992 s. 446 och NJA 2005 s. 712.
- ³⁴ Se till exempel Sutorius, Helena, Kaldal, Anna (2003) *Bevisprövning vid sexualbrott*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 32 ff, Andersson, Ulrika (2004) *Hans (ord) eller hennes? En konstteoretisk analys av straffrättsligt skydd mot sexuella övergrepp*. Lund: Bokbox förlag. s. 78 ff samt Wennberg, Suzanne (2004) "Våldtäkt – med eller mot kvinnans vilja?" *Juridisk tidskrift* 2004-05. s. 114 ff.
- ³⁵ NJA II 1962 s. 169.
- ³⁶ NJA II 1962 s. 170.
- ³⁷ NJA II 1962 s. 171.
- ³⁸ Se till exempel prop. 1962:10, *Förlag till brottsbalk*. s. B 433.
- ³⁹ Här bortses från 1992 års reform som i det perspektiv som här anläggs är av mindre betydelse. Se prop. 1991/92:35, *Om sexuella övergrepp mot barn m.m.*
- ⁴⁰ Prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 134.
- ⁴¹ *Ibid.* s. 45 och 134.
- ⁴² *Ibid.* s. 47 f.

- ⁴³ Denna reform föregicks av två statliga utredningar, varav den första skapade mycket stor debatt, framför allt genom ett förslag av innebörd att man vid bedömning av svårhetsgraden särskilt skulle beakta den tvingades handlande före övergreppet. Den föreslagna bestämmelsen angavs ta sikte på fall där "den som blivit föremål för övergrepp mer eller mindre uppmuntrat till sexuella närmanden" och måste, på motsvarande sätt som den tvekan hällningen gällande våldtäkt inom äktenskapet, sägas ge uttryck för ett numera övergivet synsätt på kvinnans sexuella självbestämmanderätt. Se SOU 1976:9, *Förslag till ny lydelse av brotsbalkens bestämmelser om sedlighetsbrott*. Mot bakgrund av debatten och kritiken tillsattes en ny utredning som sedan låg till grund för den lagstiftning som genomfördes, se SOU 1982:61, *Våldtäkt och andra sexuella övergrepp*.
- ⁴⁴ Prop. 1983/84:105, *Förslag till Lag om ändring i rättegångsbalken*. s. 17 f.
- ⁴⁵ Se prop. 1997/98:55, *Kvinnofrid*. s. 90 f.
- ⁴⁶ Se prop. 1983/84:105, *Förslag till Lag om ändring i rättegångsbalken*. s. 67 f.
- ⁴⁷ Se prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning*. s. 31 ff. Jämför NJA 1996 s. 418; de gärningar som där var aktuella ansågs inte omfattas av begreppet sexuellt umgänge, men de är avsedda att omfattas av begreppet sexuell handling.
- ⁴⁸ Se till exempel Eriksson, Peter, Reshdouni, Esabelle, "Stureplansprofilerna ska fällas för våldtäkt", *Expressen* 2007-09-01 samt Wersäll, Fredrik, Johansson, Lisbeth, "Räkna inte med ökning av dömda våldtäktsmän", *Dagens Nyheter* 2007-10-19.
- ⁴⁹ Se till exempel Wennstam, Katarina, "Äntligen har en domstol förstätt", *Svenska Dagbladet* 2007-10-16 samt Carlshamre, Maria, "Machomän har fått sig en läxa", *Expressen* 2007-10-17.
- ⁵⁰ Se till exempel Beckroth, Cecilia, "Stureplansprofilerna dömda av medierna", *Expressen* 2007-08-19 samt Neuding, Paulina, "Vem värnar rätten när drevet går?", *Svenska Dagbladet* 2007-08-24.
- ⁵¹ Leijonhufvud, Madeleine, Diesen, Christian, "Sexbrottens moment 22", *Svenska Dagbladet* 2004-07-05. Se även till exempel Eriksson, Peter, Reshdouni, Esabelle, "Stureplansprofilerna ska fällas för våldtäkt", *Expressen* 2007-09-01.
- ⁵² Wersäll, Fredrik, Johansson, Lisbeth, "Räkna inte med ökning av dömda våldtäktsmän", *Dagens Nyheter* 2007-10-19.
- ⁵³ Se till exempel NJA 1988 s. 40 ("I frågan om det skett under sådana förhållanden som grundar ansvar för våldtäkt är att beakta, att lagstiftningen om sexualbrott bygger på att önskemål av en kvinna om att inte ha samlag ovillkorligen skall respekteras i varje situation") (NJA II 1984 s. 145). ("Det krävs inte ett fysiskt motstånd om kvinnan på annat sätt gör klart att hon motsätter sig mannens önskan eller avsikt.") samt, också om Högsta domstolen här uttrycker sig på ett något missvisande sätt, NJA 2004 s. 231 ("Bristen på samtycke är grundläggande när fråga om våldtäkt eller sexuellt tvång prövas och det våld, hot eller tvång som förekommit kan sägas tjäna som bevis på att det sexuella umgänget inte varit frivilligt").
- ⁵⁴ Prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning*. s. 207 f.
- ⁵⁵ Motion 2005/06:Ju392, *Våldtäkt*.
- ⁵⁶ M.C. v. Bulgaria, [2003] ECHR 646.
- ⁵⁷ Se till exempel Leijonhufvud, Madeleine (2008) *Samtyckesutredningen. Lagskydd för den sexuella integriteten*. Stockholm: Thomson förlag. s. 67 ff samt Asp, Petter (2009) "M.C. v. Bulgaria – a Swedish Perspective", *Scandinavian Studies in Law*, vol. 54. (191-212). s. 191 ff.
- ⁵⁸ Leijonhufvud, Madeleine (2008) *Samtyckesutredningen. Lagskydd för den sexuella integriteten*. Stockholm: Thomson förlag.
- ⁵⁹ Se direktiv 2008:94, *Utvärdering av 2005 års sexualbrottsreform, m.m.*
- ⁶⁰ Se MacKinnon, Catharine (2005) *Women's lives – men's laws*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. s. 241.
- ⁶¹ Ibid 240 ff och MacKinnon, Catharine (1989) *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge Mass.: Harvard University Press. s. 172 ff.
- ⁶² MacKinnon, Catharine (1989) *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge Mass.: Harvard University Press. s. 175.
- ⁶³ MacKinnon, Catharine (2005) *Women's lives – men's laws*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. s. 246.
- ⁶⁴ Andersson, Ulrika (2004) *Hans (ord) eller hennes. En könteoretisk analys av straffrättsligt skydd mot sexuella övergrepp*. Lund: Bokbox förlag. s. 272 f.
- ⁶⁵ Berglund, Kerstin (2007) *Straffrätt och kön*. Uppsala: Iustus. s. 350.
- ⁶⁶ Se närmare Asp, Petter (2010) *Sex och samtycke*. Uppsala: Iustus.

Brottet som urholkar hälsan

Sexuella övergrepp som orsak till fysiskt och psykiskt lidande

Mariella Öberg, Steven Lucas, Gun Heimer

Det är söndag morgon och Hanna sitter i en polisbil på väg till sjukhuset. Hon vet inte vad klockan är eller hur länge hon har suttit i förhör, men det känns som om det har gått många timmar sedan hon först kom till polisen. Hon har försökt redogöra för vad hon varit med om men det är många detaljer som är suddiga och hon har svårt att minnas exakt vad som hände. Hanna ska nu, enligt vad polisen berättat, genomgå en undersökning. Hon är inte säker på vad det rent konkret innebär annat än att man ska försöka hitta bevis på att hon blivit våldtagen. Hon hoppas att det ska gå snabbt så att hon kan åka hem och lägga sig.

Inledning

”Sexuella övergrepp har en djupgående påverkan på fysisk och psykisk hälsa.”¹ Så inleder Världshälsoorganisationen WHO sin världsrapport om sexuellt våld, som beskriver den globala bilden av skador, mental ohälsa, social stigmatisering och död som orsakas av sexualbrott. Men effekterna av ett sexuellt övergrepp behöver inte vara omedelbart uppenbara eller ens synas på kroppen. Forskningsstudier visar att det inte enbart är de omedelbara effekterna av sexuella övergrepp som påverkar individen, utan långt senare i livet kan hon eller han drabbas av sjukdomar som kan vara kopplade till övergreppet.

Även i Sverige påverkas befolkningens hälsa negativt av sexuella övergrepp. På nationell nivå handlar det om flera av de vanligaste folksjukdomarna som drabbar de utsatta i större utsträckning än befolkningen i stort. På individnivå handlar det om ett fysiskt och psykiskt lidande till följd av själva övergreppet och det trauma som lämnar spår i kroppens stresscentra.

Detta kapitel fokuserar på de följder på den fysiska och psykiska hälsan som sexualbrott kan leda till både på kort och på lång sikt, och på hälso- och sjukvårdens ansvar för att bemöta den utsatta människan så att hans eller hennes medicinska, emotionella och rättsliga behov tillgodoses.

Hanna sitter i den gynekologiska mottagningens väntrum. Hon tittar på sin vän som har följt med och plötsligt börjar de fnissa. Hanna förstår inte varför, kanske är hon nervös inför den förestående undersökningen. Hon ser att personalen sneglar åt deras håll. Inne hos läkaren blir hon än en gång uppmanad att redogöra för vad som har hänt. Hon beskriver, liksom hon tidigare gjort hos polisen, händelsen för läkaren. Hon och några vänner var på fest föregående kväll. Där träffade hon en bekant, en vän till en vän, som hon började prata med. De tillbringade nästan hela kvällen tillsammans och hade trevligt ihop. När festen var över bestämde de sig för att åka hem till honom och avsluta kvällen med en kopp te. Väl hemma hos honom hände något. Hanna förstod inte vad, men stämningen förändrades på något sätt. Efter en stund började han göra närmanden, försökte kyssa henne och hon bestämde sig för att det var dags att åka hem. Hon tog upp mobilen från bordet och plockade upp sin handväska. Vad som hände sedan har hon endast svaga minnesbilder av. Kläder som slets av, hårda händer som tryckte ner henne i en säng. Det hon minns mest och som överskuggar allt är känslan av en förlamande skräck och hjälplöshet. Efteråt vände han sig om och somnade, hon tog sig snabbt upp ur sängen och klädde på sig. Med darrande händer ringde hon en vän som hämtade upp henne i en taxi.

Bemötande

Endast en bråkdel av de människor som utsätts för sexuella övergrepp anmäler händelsen till rättsväsendet eller söker hjälp på sjukhus. Skälen till detta kan vara vitt skilda. I många fall grundar det sig i känslor av skuld, skam och vanmakt som gör det svårt att berätta om det som har hänt, andra är rädda att inte bli trodda. De som trots allt kommer till sjukvården eller polisen befinner sig ofta i en akut känslomässig kris och behöver mötas med respekt av kunnig personal.

WHO har arbetat globalt med att förbättra omhändertagandet av sexualbrotts-offer och därmed i förlängningen också förbättra deras möjligheter till god fysisk och psykisk hälsa. Som ett led i detta arbete har organisationen definierat de mänskliga rättigheter som hälso- och sjukvårdspersonal ska förhålla sig till i samband med undersökning av en utsatt person.² De kan sammanfattas med sju ledord: hälsa, värdighet, jämlikhet, självbestämmande, information, personlig integritet och sekretess. I korthet innebär det att personer som utsatts för sexuella övergrepp har rätt till god hälso- och sjukvård för de fysiska och psykiska följderna av övergreppet, att vården och behandlingen ska vara likartad oavsett var man väljer att söka och att det inte får ske någon diskriminering på grund av kön, hudfärg, sexuell läggning, nationell, etnisk eller social tillhörighet. Personen, i det här fallet patienten, har rätt att själv bestämma över vilka medicinska undersökningar och behandlingar som ska genomföras och för att kunna göra detta behöver hon eller

han få information om vad som ska ske och varför. Det får inte förekomma tvång eller påtryckningar. All medicinsk information som berör den som blir undersökt är enskild och sekretessbelagd, även gentemot familjemedlemmar, och får bara lämnas ut efter samtycke.

Det kan te sig som en självklarhet att dessa rättigheter ska respekteras, i synnerhet som de inte skiljer sig väsentligt från den svenska hälso- och sjukvårdslagens beskrivning av "en god vård".³ Trots detta visade en nationell kartläggning som genomfördes 2006 att den vård och behandling som erbjöds patienter som sökte hälso- och sjukvården efter sexuella övergrepp såg olika ut beroende på var i landet patienten sökte.⁴ Kartläggningen visade att omhändertagandet ofta grundade sig på lokala PM vilket lämnade öppet för sjukvårdsinrättningen, och därmed enskilda individer, att tolka patientens behov av undersökning, dokumentation och spårsäkring. Patienter som sökte vård på vissa sjukhus erbjöds undersökning och spårsäkring oavsett om övergreppet var polisanmält eller inte. På andra sjukhus gjordes inte någon spårsäkring om inte någon polisanmälan var gjord, vilket innebar att möjligheten att säkra viktigt bevismaterial gick förlorad. När det gäller sexualbrottsfall är detta särskilt problematiskt eftersom hälso- och sjukvården har en ovanlig dubbelroll. Å ena sidan syftar undersökningen till att tillgodose patientens medicinska behov av vård, å andra sidan är den ett underlag för rättsprocessen genom spårsäkring och dokumentation av skador vilket gör hälso- och sjukvårdspersonal till lagens förlängda arm.

Det finns en risk att människor som söker hjälp efter att ha utsatts för sexuella övergrepp upplever kontakten med sjukvården eller rättsväsendet som obehaglig.⁵ Att anmäla sig i receptionen, sitta lång tid i väntrummet före en undersökning eller ett förhör, genomgå detaljerade utfrågningar om händelseförloppet och kroppsundersökning med provtagning och fotografering kan kännas påfrestande för de flesta människor. En rättsprocess kan sedan innebära att offret ifrågasätts på högst personliga plan, bland annat ifråga om sitt sexualliv. Risken att bli utsatt för detta, så kallad sekundär viktigmisering (secondary victimization), kan vara en av anledningarna till att många offer inte vågar söka hjälp efter sexuella övergrepp. Om offret tror att hon eller han inte ska orka genomgå en undersökning eller en rättsprocess eller är orolig för, kanske övertygad om, att mötas av fördomar är tröskeln hög till att söka hjälp. Traumat som sekundär viktigmisering medför kan fördjupa och förlänga övergreppets följder i form av långvariga fysiska och psykiska symtom hos offret. Det är därför av yttersta vikt att all personal som arbetar med sexualbrottsoffer lär sig hur de genom ett professionellt och empatiskt bemötande kan minska risken för negativa reaktioner hos den utsatta individen.

Det finns många förutfattade meningar om hur ett våldtäktsoffer ska bete sig både under och efter övergreppet. Att göra motstånd under övergreppet och att gråta efteråt anses av många vara en adekvat reaktion på ett övergrepp. Men när människor utsätts för stor stress och fara inträder en rad fysiologiska reaktioner

som mynnar ut i att den utsatta personen kan bete sig på många olika sätt.⁶ Den akuta stressreaktionen kan leda till att individen faller i gråt, uppvisar ilska, är ångestladdad, förefaller lugn och samlad, verkar avtrubbad, maskerar sina känslor, betar sig som om ingenting har hänt eller sitter och skrattar med sina vänner. Den enskilda individen kan även skifta mellan dessa olika reaktioner på kort tid.

Den akuta stressreaktionen som uppstår under den traumatiska händelsen styrs från de delar av hjärnan som svarar för basala överlevnadsfunktioner och har sin grund i människans rädsla för fysisk skada och fara för sitt liv. Om faran går att undvika inträder en rad aktiverande fysiologiska reaktioner som syftar till att individen förbereder sig på kamp eller flykt. Effekten blir bland annat att blodtrycket stiger och pulsen ökar samt att det sker en omfördelning av kroppens energiförsörjning. Uppfattas faran som oundviklig eller övermäktig blir reaktionen den motsatta. Då sker en hämning av dessa fysiologiska reaktioner och individen blir paralyserad.⁷ Det sistnämnda brukar beskrivas som att "spela död" och många våldtäktsoffer vittnar om hur de varit oförmögna att göra motstånd under övergreppet. Ibland kan denna reaktion inträda efter övergreppet och då leda till att den som blivit våldtagen kan verka avskärmad från omgivningen.⁸ Det är inte ovanligt att man vid en akut stressreaktion även drabbas av dissociativ amnesi, det vill säga en oförmåga att minnas väsentliga delar av händelsen. När individen sedan inte längre känner fara för sitt liv kan känslouttryckarna övergå i känslor av skuld, skam, förödmjukelse, självförakt, hopplöshet, självanklagelser eller rädsla för ytterligare övergrepp. Dessa känslor kan lätt förvärras om personer som offret möter inte känner till hur stressreaktionen kan yttra sig. Även yttre faktorer kan påverka sexualbrottsoffret i kontakten med omgivningen. Våldtäkter sker ofta sent på kvällen eller natten och den som har utsatts kan ha varit vaken i många timmar. De kan ha suttit i detaljerade polisförhör före den kroppsliga undersökningen och är ofta i olika grad påverkade av alkohol i samband med övergreppet.

För att kunna ge god vård och behandling är det viktigt att personal inom hälso- och sjukvården samt rättsväsendet är insatta i och tar hänsyn till vad själva den traumatiska händelsen och yttre faktorer såsom sömnbrist och alkoholpåverkan tillsammans kan ha för fysisk och psykisk påverkan på individen. Förekomsten av alkohol och/eller andra droger i samband med sexuella övergrepp har debatterats flitigt. Den skärpta sexualbrottslagstiftningen från 2005 gör gällande att sexuella övergrepp mot en person som befinner sig i ett hjälplöst tillstånd, till exempel genom berusning, numera rubriceras som våldtäkt. Flera studier visar på att alkohol är vanligt i samband med sexuella övergrepp.⁹ Det frivilliga alkoholintaget har ökat de senaste åren i Sverige, särskilt bland unga, och är i sig ett tecken på ökad jämställdhet då kvinnor rör sig i det offentliga rummet i lika hög grad som män. Det som saknas är dock forskning om i vilken utsträckning sexualbrottsoffer får i sig mer alkohol än de själva är medvetna om genom att en gärningsman spetsar drinken med alkohol. Detta torde vara särskilt viktigt att studera bland unga som

inte hunnit skaffa sig referensramar för hur snabbt de blir påverkade av alkohol och som därmed är särskilt utsatta för en ofrivillig påverkan.

Läkaren ställer flera specifika frågor till Hanna för att hjälpa henne att berätta om händelsen. Svaren på frågorna är viktiga för att läkaren ska veta vad hon ska leta efter vid undersökningen, får Hanna veta. Har förövaren genomfört ett vaginalt, analt eller oralt övergrepp? Har han slickat på kroppen? Har han fått utlösning? Har hon duschat eller badat efter övergreppet? Har hon varit på toaletten? När hade hon sitt senaste frivilliga samlag? Hanna tycker att det känns besvärligt att svara på frågorna, speciellt de som rör hennes sexliv. Läkaren förklarar varför hon ställer frågorna och beskriver hur undersökningen kommer att gå till. Den går ut på att hon tittar och känner igenom Hannas kropp för att se om hon hittar några skador. Eventuella skador fotograferas och dokumenteras i journalen. Sedan får Hanna genomgå en sedvanlig gynekologisk undersökning där det tas några prover med bomullstops för att säkra DNA-spår från gärningsmannen samt infektionsprover.

Övergreppens omedelbara effekter

Ur ett rättsligt perspektiv är det viktigt för hälso- och sjukvårdspersonalen att veta vilken typ av övergrepp patienten varit med om. Här märks hälso- och sjukvårdspersonalens dubbla roll tydligt. Ur hälsosynpunkt är det viktigt att patientens hälsa sätts främst, vilket sker genom att skador behandlas, infektionsprover tas samt att patienten får en medicinsk uppföljning och samtalsuppföljning så att bearbetningsprocessen kan börja. Men sjukvårdens personal behöver också veta vad som har hänt för att kunna dokumentera skador och säkra rätt spår, utan att agera polis och hålla regelrätta förhör. Genom att ge information och bemöta patienten på ett professionellt och empatiskt sätt kan personalen medverka till att patienten orkar genomgå en så fullständig undersökning som möjligt. Den som ska bli undersökt bestämmer hur mycket som berättas och vilka undersökningar som ska göras.

Undersökningen är avklarad och läkaren berättar att hon inte hittade några skador på Hannas kropp. Hon förklarar att man oftast inte får några fysiska skador efter en våldtäkt. Den gynekologiska undersökningen var jobbig för Hanna. Hon hade dock förtroende för personalen vilket kändes bra. Personalen pratade med henne och läkaren talade hela tiden om vad hon tog för prover. Trots att Hanna efter omständigheterna mätte bra så kunde hon inte hålla tillbaka tårarna.

De som arbetar med offer för sexualbrott vet att den som blivit utsatt för ett sexuellt övergrepp sällan får svåra fysiska skador i samband med övergreppet. Skadorna som ses är oftast ytliga blåmärken och skrapmärken som kan uppstå till exempel genom att gärningsmannen har hållit fast offret eller genom att offret har försökt värja sig. Skador i underlivet är ännu mer ovanligt. En amerikansk studie som omfattade 819 kvinnor och flickor från 15 år utsatta för sexuella övergrepp visade att cirka hälften hade skador på kroppen och var femte hade skador i och omkring könsorganen eller analområdet.¹⁰ I en dansk studie där 249 kvinnor undersöktes efter våldtäkt fann man skador i underlivet hos cirka 30 procent, varav de flesta var enstaka ytliga skador.¹¹ Flera försök har gjorts att identifiera typer av skador som kan skilja mellan frivillig sex och övergrepp. Studier har visat att 10–15 procent fler skador upptäcks genom att använda infärgningsmetoder eller ett kolposkop (ett instrument som ger belysning och förstoring) vid undersökningen jämfört med inspektion med blotta ögat. De skador som upptäcks, såsom rodnad, svullad eller ytlig sprickbildning, är dock av samma typ som kan uppstå vid frivilliga samlag och kan därmed inte anses vara specifika tecken på övergrepp.¹²

Att det inte påvisas några skador i underlivet vid undersökning i samband med ett sexuellt övergrepp kan förklaras av en kombination av kroppens fysiologi och dess läkningsförmåga. Vävnaden i de yttre könsorganen och vid ändtarmsöppningen är i sig mjuk och tänjbar, vilket minskar risken för att skador ska uppstå i samband med naturliga funktioner som till exempel samlag eller passage av avföring. Denna egenskap skyddar vävnaden även i samband med ett övergrepp. Fysiska reaktioner kan leda till att slidans naturliga utsöndring (lubrikation) som uppstår vid samlag även aktiveras vid ett övergrepp. Lubrikation minskar friktion och gör vävnaden i slidan eftergivlig, vilket ytterligare minskar risken för skada.¹³ De flesta skador som uppstår omedelbart i samband med sexuella övergrepp är relativt lindriga och läker oftast snabbt utan ärrbildning vilket gör tidpunkten för undersökningen viktig. Ju senare den sker desto svårare är det att upptäcka skador i underlivet och redan några dagar efter övergreppet kan det vara omöjligt att finna spår av skadorna.¹⁴ En annan förklaring till att skador inte uppstår kan vara det reflexmässiga beteendet hos offret, den tidigare nämnda paralsen som kan inträda i samband med svåra traumatiska upplevelser. Om individen blir paralyserad och inte gör motstånd är risken för skada mindre.¹⁵

Om det uppstår skador i underlivet i samband med sexuella övergrepp ses dessa vanligtvis i de yttre könsorganen och analområdet. De utgörs av ytliga sprickbildningar i hud eller slemhinnor, rodnader, skrapår, blåmärken och petekier (små punktformade blödningar under huden).¹⁶ Petekier och blåmärken kan ibland vara svåra att upptäcka, särskilt om personen har starkt pigmenterad hud.¹⁷ Vid vaginal penetration kan skador uppstå som långsgående sprickbildningar i huden och slemhinnan på grund av de tryckande och tänjande krafterna som uppkommer där motståndet är som störst, vanligast i den bakre delen av vulva och den bakre delen

av slidöppningen främst hos unga flickor och de kvinnor som inte har debuterat sexuellt.¹⁸ Skador på slidöppningen varierar från ytliga sprickor, som läker helt utan att lämna spår, till bristningar genom slemhinnans samtliga lager så att det blir som ett öppet sår, ibland med förlängning till bakre slidväggen. Vid anal penetration kan samma typ av skador uppstå runt ändtarmsöppningen (anus) och en bit upp i ändtarmskanalen. I en del fall kan djupare inre skador som omfattar slidan eller livmoderhalsen uppstå vilket kan leda till rikliga blödningar. Sådana skador kan ge upphov till stora blodförluster som kräver akuta kirurgiska ingrepp. Om förövaren använt sig av ett föremål vid penetration i slida eller ändtarm uppstår oftare allvarligare skador. Kvinnor som uppnått klimakteriet kan ha lättare att få skador, vilket förklaras av minskad östrogenpåverkan på vävnaden, som leder till att slemhinnorna i slidan blir tunnare, torrare och mindre elastiska.¹⁹

Som beskrevs ovan är det något vanligare att se skador på andra kroppsdelar än könsområdet/anus efter sexuella övergrepp.²⁰ Den vanligaste typen av skada är blåmärken och skrapår på överarmarna, insidan av låren och skinkorna. I samband med orala övergrepp kan det uppstå petekier och blåmärken i munhålan, tandskador eller skador på läppband och tungband.²¹ Skrapmärken ses ibland bakom offrets öron från förövarens fingernaglar vid fasthållning. Förutom blåmärken ses ofta rivsår, bettmärken och sugmärken. Bettmärken kan finnas både genitalt och på andra delar av kroppen.²² Skador på bröst, ansikte, nacke/hals och huvud förekommer ofta hos de sexualbrottsoffer som uppvisar skador, och i vissa fall även benbrott.²³ Svårare kroppsskador ses sällan, men är vanligare om förövaren har använt ett vapen eller tillhygge. Sexuella övergrepp som begås mot kvinnor i den egna parrelationen är ofta kopplade till samtidigt systematiskt fysiskt och psykiskt våld.

Skadebilden hos män som utsatts för sexuella övergrepp har endast beskrivits i ett fåtal studier.²⁴ Kroppsskador är lika vanliga bland manliga som bland kvinnliga offer, men manliga offer uppvisar oftare skallskador och benbrott.²⁵ Anala samlag är den vanligaste typen av övergrepp, oavsett offrets och gärningsmannens sexuella läggning, och leder framför allt till ytliga skador i och omkring ändtarmsöppningen, som uppstår nästan lika ofta som övriga fysiska skador hos män.²⁶ Skador på de yttre könsorganen är relativt ovanliga och består framför allt av bristningar i huden och blåmärken till följd av att offret blivit våldsamt onanerat.²⁷ Orala övergrepp leder ibland till ytliga skador i svalget. Vanligtvis söker inte offret hjälp hos sjukvården i nära anslutning till övergreppet, vilket leder till att eventuella akuta skador inte kan dokumenteras och vid undersökning är de ofta läkta.²⁸ Bland män i samkönade relationer är partnerrelaterade sexuella övergrepp lika prevalenta som bland kvinnor, och de är associerade till fysiskt och psykiskt våld i liknande grad.²⁹

När barn före puberteten undersöks i det akuta skedet efter ett övergrepp ser man till stor del samma spektrum av skador som hos vuxna, men några olikheter finns beroende på skillnader i kroppens mognad och i barnets utsatthet i övergrepps-

situationen. Barn som utsätts för sexuella övergrepp i hemmet är ibland även utsatta för vanvård och fysisk misshandel och kan vara undernärda, ha benbrott, brännskador, skador på de inre organen eller skallskador.³⁰ Mord sker som en ytterlighet i samband med våldtäkter mot barn såväl som mot vuxna, där strypping är den vanligaste dödsorsaken.³¹

Läkaren undrar om Hanna vill att hennes provsvar ska skickas hem till henne eller om hon hellre vill bli uppringd. Hon får veta att hon kommer att kallas för en ny undersökning om två till tre veckor och att infektionsproverna då ska tas om. Nu återstod en del blodprover att ta, sedan kunde hon äntligen få åka hem. Hon får med sig en tid för samtal redan under morgondagen och ett nummer att ringa dygnet runt om hon har några frågor eller vill prata om händelsen. Eftersom hon inte använder något preventivmedel får hon ett akut-p-piller. Hanna följer sedan med sköterskan ut för att ta blodprover.

Sexuellt överförbara infektioner

I Sverige är det ovanligt att bli smittad med sexuellt överförbara infektioner (STI) i samband med ett sexuellt övergrepp, men eftersom följderna kan vara så pass allvarliga är det viktigt att upptäcka en infektion och ge rätt behandling. När en person blir undersökt efter ett sexuellt övergrepp tas därför prover för de vanligaste och allvarligaste sexuellt överförbara infektionerna: klamydia, gonorré, hepatit och hiv. Om infektion påvisas vid den provtagning som görs i nära anslutning till ett övergrepp (upp till 72 timmar efter) talar detta för att offret bar på infektionen redan före övergreppet. För att upptäcka om personen har blivit smittad under själva övergreppet behöver provtagningen upprepas efter en tid som varierar beroende på typ av infektion. Provtagningen för klamydia och gonorré kan tas cirka två till fyra veckor efter den första undersökningen, medan förnyad provtagning för hiv, hepatit och syfilis sker efter cirka tre månader.

I Sverige finns ingen generell rekommendation att ge utsatta personer förebyggande (profylaktisk) behandling mot infektioner efter en våldtäkt. Om gärningsmannen däremot är okänd eller misstänks tillhöra en riskgrupp för hiv eller hepatit görs ett ställningstagande till profylax mot dessa infektioner med tanke på de allvarliga konsekvenser som de innebär för offrets hälsa. I länder där prevalensen av hiv och hepatit är mycket högre, till exempel flera afrikanska länder, har profylaktisk behandling en större roll.³² Vid misstänkta sexuella övergrepp mot barn före puberteten är det särskilt viktigt att upptäcka eventuell STI, dels med tanke på att en klamydia- eller gonorréinfektion allvarligt kan skada den framtida fertiliteten, dels för att infektionen är en stark indikation på att ett övergrepp har skett.³³

Oönskad graviditet

För den som blir gravid till följd av ett sexuellt övergrepp innebär händelsen ytterligare svårigheter att hantera efteråt. Graviditeter som uppkommer efter sexuella övergrepp leder ofta till abort vilket kan utgöra en fysisk och psykisk påfrestning.³⁴ I Sverige erbjuds kvinnor som kommer till sjukvården inom 48 timmar efter ett övergrepp vanligtvis ett akut p-piller, ett så kallat dagen-efter-piller. I länder där abort inte är tillåtet riskerar flickor och kvinnor att antingen tvingas att fullfölja en graviditet som blivit till genom våldtäkt eller att genomgå illegal abort med risk för efterföljande komplikationer i form av skador, blödningar, infektioner och även död.³⁵ Det finns mycket få studier om oönskade graviditeter till följd av sexuella övergrepp. I en amerikansk studie där drygt 400 kvinnor följdes under en treårsperiod efter våldtäkt fann man att 5 tonåringar blivit oönskat gravida i samband med övergreppet.³⁶ De flesta av kvinnorna som blev gravida hade blivit våldtagna av sin man eller pojkvän, men för flera av tonåringarna i studien var det fadern eller styvfadern som var förövaren.

Det har gått sex månader sedan våldtäkten och Hanna har stegvist börjat fungera normalt i sin vardag. Sömmen är bättre och mardrömmarna inte längre så påtagliga. Hon kan koncentrera sig på jobbet igen. Hon går fortfarande på samtal men inte lika ofta som tidigare och egentligen känner hon inte att hon har samma behov av det längre. Familjen och vännerna har varit ett bra stöd. Hon har inte vågat gå på någon fest sedan det hände, det är knappt att hon vågar sig ut på kvällen ensam. Hon är åtminstone inte på sin vakt hela tiden längre och hoppar inte till vid minsta ljud när hon är ensam hemma.

Sociala effekter

Den som blivit utsatt för ett sexuellt övergrepp men inte kan, vågar eller vill berätta om det, har mycket liten möjlighet att bearbeta händelsen. Att inte vilja eller våga tala om för någon vad som hänt är inte ovanligt, det kan till exempel handla om en rädsla att förlora sin partner om sanningen kommer fram, eller en tro att man själv bär skulden för det som har hänt. Genom att inte berätta om det som har hänt riskerar individen att bli isolerad, vilket kan intensifiera övergreppets skadeverkningar. Arbete eller studier, fritidsintressen och relationer med familj, vänner och bekanta kan bli lidande. Inom grupper där hedersbegreppet är centralt kan sexuella övergrepp leda till särskilda problem för den som blir utsatt. Att dessa grupper ofta är marginaliserade i det svenska samhället komplicerar situationen ytterligare. En kvinna som blir våldtagen kan bli utfrysad från sitt sociala sammanhang och stigmatiserad. Enligt WHO kan våldtäkt i extrema fall leda till att offret mördas för att återställa familjens och släktens heder.³⁷ Rädsla för dessa följder kan utgöra oöverstigliga

hinder för kvinnan att söka vård eller anmäla till polisen, eller ens berätta för någon i sin närmaste krets att hon har blivit utsatt. Det utanförskap som tystnaden kring övergreppet innebär för dessa personer leder i ännu större utsträckning till psykisk ohälsa, och inte sällan till försök till eller fullbordat självmord.³⁸

Psykiska effekter av sexuella övergrepp

Det har länge varit känt att sexuella övergrepp kan leda till långvariga ångeststörningar. Den drabbade individens symtom kan variera från lindriga sömnproblem och oro i specifika situationer, som att gå utomhus efter mörkrets inbrott, till förlamande ångest där offret avskärmar sig helt från sin omgivning. Känslor av skuld och skam, att ha blivit märkt eller "besudlad", är vanliga och ibland påträngande under lång tid efter övergreppet. Då många som varit utsatta för sexuella övergrepp inte söker hjälp är risken stor att dessa känslor förblir obearbetade vilket kan leda till allvarliga psykiska och fysiska sjukdomar och problem många år efter själva övergreppet.

Långt ifrån alla människor som utsatts för sexuella övergrepp utvecklar långvarig eller bestående psykisk ohälsa. En stor andel av offren upplever dock allvarliga psykiska stressreaktioner någon gång efter övergreppet. Posttraumatiskt stressyndrom, PTSD, är ett allvarligt och långvarigt ångesttillstånd som kan uppstå efter svårt traumatiska fysiska eller psykiska upplevelser. Diagnosen PTSD ställs på personer som har utsatts för dödshot, allvarlig skada eller hot om detta vilket medfört intensiv rädsla, hjälplöshetskänslor eller skräck. PTSD kan yttra sig på olika sätt, men har alltid inslag av tre typer av psykiska symtom: återupplevande, undvikande av det som påminner om händelsen och överspändhet.³⁹ Återupplevandet yttrar sig som återkommande plågsamma minnesbilder, mardrömmar eller en känsla av att händelsen sker på nytt. Det kan också upplevas som ett intensivt psykiskt obehag inför yttre och inre signaler som symboliserar händelsen. Dessa signaler kan leda till kroppsliga symtom såsom hjärtklappning, svettning och illamående. Undvikandet av det som påminner om händelsen kan ta sig uttryck i att offret aktivt undviker samtal, känslor eller tankar som förknippas med traumat, eller undviker platser eller personer som framkallar minnen av händelsen. Det kan också leda till att individen blir oförmögen att minnas någon viktig del av händelsen, uppvisar en känsla av likgiltighet inför andra människor eller saknar framtidstro. Överspändhet innebär att offret har svårt att somna, ofta är irriterad, lätt får vredesutbrott, har koncentrationssvårigheter, är överdrivet vaksam eller lättskrämd. Många av symtomen vid PTSD kan likna dem som finns vid en akut stressreaktion. Skillnaden är att en akut stressreaktion per definition pågår som längst fyra veckor. Om symtomen uppträder eller förvärras från fyra veckor till sex månader efter händelsen och varar i minst en månad bedöms offret lida av PTSD.⁴⁰

Hos personer som utsatts för sexuella övergrepp är PTSD en relativt vanlig följd. I populationsbaserade studier svarar en tredjedel av dem som utsatts för

våldtäkt att de har haft symtom tydande på PTSD någon gång efter övergreppet. Bland våldtäktsoffer som sökt vård efter övergreppet uppvisar så många som 90 procent akuta stressreaktioner inom två veckor och nästan 50 procent av dessa har kvarvarande symtom efter tre månader tydande på en övergång till PTSD.⁴¹ Jämfört med andra typer av livshotande trauman, som till exempel allvarlig miss-handel eller rån, uppvisar kvinnor utsatta för våldtäkt i större utsträckning symtom på PTSD vilket kan resultera i sexuella störningar, allvarlig depression och ätstörningar.⁴² Uppfattningen om att det finns en skillnad mellan kroppslig integritet och sexuell integritet är djupt rotad i vår förståelse av våldtäkt.⁴¹ Vi uppfattar ofta den sexuella integriteten som mer *intim* och våldtäkt är ett brott som inte sällan betraktas som den yttersta och mest förnedrande kränkningen av en människa. Mot bakgrund av dessa föreställningar är det kanske förstäligt att sexuellt våld upplevs som mer kränkande än annat fysiskt våld.

Det finns samband mellan PTSD och andra psykiska besvär och sjukdomar. Exempelvis riskerar personer som utvecklat PTSD att drabbas av svåra depressioner med ökad självmordsbenägenhet, ångestsyndrom som social fobi eller paniksyndrom och missbruk av alkohol och andra droger.⁴⁴ PTSD är ofta förknippat med sömnproblem, exempelvis svårigheter att somna, fragmenterad sömn eller mardrömmar. Oavsett typen av sömnproblem leder brist på sömn ofta till en rad hälsoproblem och har negativa effekter på den psykiska hälsan, där depression och självmordstankar är de mest framträdande.⁴⁵

Stora enkätundersökningar och studier bland separerade tvillingpar som vuxit upp i olika miljöer har visat omfattningen av de negativa psykiska långtidseffekterna efter sexuella övergrepp.⁴⁶ Både kvinnor och män som uppger att de blivit utsatta för sexuella övergrepp under barndomen lider i högre grad av depression och har oftare gjort självmordsförsök.⁴⁷ De har i större utsträckning haft många sexuella kontakter, haft oskyddad sex och uppger att de kan ha varit utsatta för hiv-smitta.⁴⁸

Ätstörningar och andra typer av självskadebeteende, till exempel att skära sig, är också vanligare bland offer för sexuella övergrepp.⁴⁹ En stor amerikansk studie har visat att kvinnor och män som har varit utsatta för sexuella övergrepp som barn löper större risk att leva i en relation med en alkoholist, att själva missbruka alkohol och droger och att ha konfliktfyllda familjeförhållanden.⁵⁰

Studier bland psykiatriska patienter visar en tydlig överrepresentation av sexuella övergrepp under barndomen jämfört med den övriga befolkningen. Allvarliga personlighetsstörningar, depression, psykossjukdomar och ångeststörningar är ofta kopplade till barndomsupplevelser av sexuella övergrepp, även om ett kausalt samband är svårt att bevisa.⁵¹ Bland patienter med depression är självmordsförsök betydligt vanligare i den grupp som har utsatts för sexuella övergrepp som barn.⁵²

Långsiktiga fysiska effekter

Varje år kommer tusentals människor i Sverige till hälso- och sjukvården på grund av sjukdomssymtom som har sin grund i tidigare upplevelser av övergrepp. Oftast framgår inte detta under läkarbesöket, patienten vet vanligtvis inte själv att det finns en koppling mellan symtomen och händelserna som kan ligga årtionden bakåt i tiden. Ett växande antal studier visar dock att sexuella övergrepp även kan ha negativa verkningar på offrets fysiska hälsa. Förutom de kortsiktiga traumatiska effekterna som framställts ovan, beskrivs allt fler kopplingar mellan sexuella övergrepp och långvariga negativa hälsoeffekter. Mekanismerna bakom denna koppling är långt ifrån klarlagda men en betydande del av den ökade sjukligheten tros bero på långtidseffekterna av PTSD.

PTSD till följd av sexuella övergrepp och andra typer av övergrepp, både fysiska och psykiska, påverkar individens stresshormonnivåer, som i sin tur inverkar på komplexa hjärnfunktioner.⁵³ Allt från minnesfunktioner till inlärningsförmåga påverkas negativt.⁵⁴

Den störda balansen av stresshormoner i kroppen vid PTSD kan leda till en rad olika fysiska symtom och sjukdomar på lång sikt. Kroppens utsöndring av stresshormoner i samband med stressfyllda situationer programmeras om, så att stressen utlöser en kraftigare reaktion än hos människor i allmänhet. Detta leder bland annat till högre puls och högre blodtryck. Även immunförsvarets celler kan påverkas av dessa hormonpåslag, vilket kan ge felaktig aktivering, som vid autoimmuna sjukdomar (reumatisk artrit, psoriasis, insulinberoende diabetes, sköldkörtelinflammation) och inflammatoriska sjukdomar (hjärt-kärlsjukdom, kronisk obstruktiv lungsjukdom (emfysem)), eller försvagad aktivitet, som kan leda till utveckling av infektioner eller cancer.⁵⁵

Flera av de vanligaste kroniska smärttillstånden, till exempel fibromyalgi, kroniska buksmärter och kroniska underlivssmärter, har kopplingar till sexuella övergrepp. Fibromyalgi är ett kroniskt smärttillstånd som kännetecknas av smärta och känslighet vid beröring och är en betydande anledning till långtidssjukskrivning och förtidspension, framför allt hos kvinnor. Risken att utveckla fibromyalgi är tre gånger så stor hos kvinnor som har utsatts för våldtäkt än hos kvinnor i den allmänna befolkningen.⁵⁶

Kronisk buksmärta hos både män och kvinnor är en annan åkomma som har förknippats med övergrepp i svenska såväl som internationella studier.⁵⁷ Buksmärta kan finnas som enda symtom eller ingå i sjukdomstillstånd som irritable tarm (IBS). IBS innefattar konstant eller periodvis återkommande buksmärta med avförings-
trängningar (smärtsamma sammandragningar som ger ett tvingande behov att tömma tarmen) och omväxlande diarré och förstoppning. Besvären kan vara socialt handikappande och leder ofta till stor sjukfrånvaro från skola eller arbete och många kontakter med sjukvården.⁵⁸

Kvinnor som utsatts för våldtäkt utvecklar i mycket stor utsträckning kroniska smärttillstånd i underlivet. Smärtorna kan vara av ihållande karaktär eller komma vid samlag och vanligtvis finner man inte någon medicinsk eller fysisk förklaring, som till exempel cystor på äggstockarna, endometrios, infektion eller hormonella avvikelser.⁵⁹ Besvären kan leda till omfattande svårigheter i kvinnans sexualliv, till exempel att hon undviker samlag eller annan sexuell kontakt som uppfattas som obehaglig.

Människor som lider av PTSD efter att ha utsatts för sexuella övergrepp uppvisar påtagligt sämre livskvalitet än genomsnittet i samhället.⁶⁰ Detta innebär att den tid som offret är arbetsför minskar med två till fem år jämfört med människor som inte varit utsatta.⁶¹ Dessa beräkningar är sannolikt underskattade, då de inte tar hänsyn till den livsförkortning som är förknippad med självmord och drog- och alkoholrelaterade dödsfall.

Nationellt centrum för kvinnofrids arbete med offer för sexuella övergrepp

Nationellt centrum för kvinnofrid (NCK, då under namnet Rikskvinnocentrum) var 1994 först i landet med att starta en mottagning som särskilt riktade sig till kvinnor som utsatts för sexuella övergrepp. Denna mångåriga erfarenhet togs tillvara i samband med att Justitiedepartementet år 2007 gav NCK i uppdrag att utarbeta ett nationellt program för hälso- och sjukvårdens omhändertagande av offer för sexuella övergrepp.⁶² Förutom att förbättra omhändertagandet var syftet även att utarbeta rutiner för hur provtagning och dokumentation skulle genomföras för att förse rättsväsendet med ett optimalt bevismaterial.

WHO slår fast att användningen av standardiserade protokoll och riktlinjer signifikant ökar kvaliteten på den medicinska vården och det psykologiska stödet för de utsatta och även på det bevismaterial som inhämtas.⁶³ Ett övergripande handlingsprogram för sexualbrottsoffer ska enligt WHO:s kriterier innefatta:

- Fullständig beskrivning av händelseförloppet och dokumentation av allt inhämtat medicinskt bevismaterial.
- Dokumentation av patientens gynekologiska anamnes inklusive uppgifter om preventivmedel.
- Standardiserad dokumentation av fynden vid en fullständig kroppsundersökning
- Värdering av risken för graviditet.
- Provtagning för sexuellt överförbara infektioner, inklusive hiv.
- Tillhandahållande av akut antikonceptionell behandling (akut p-piller) eller abortrådgivning.
- Tillhandahållande av psykosocialt stöd och vidareremittering för samtal vid behov.

NCK:s *Handbok – Nationellt program för hälso- och sjukvårdens omhändertagande av offer för sexuella övergrepp* uppfyller alla dessa krav.⁶⁴ Tillsammans med den tillhörande *Guide för omhändertagande efter sexuella övergrepp*, avsedd att användas i varje enskilt fall i samband med läkarens undersökning, ger handboken en organiserad handledning i att undersöka, säkra spår och dokumentera all information som är väsentlig för den medicinska vården och för bevisföringen. Arbetet med det nationella handlingsprogrammet genomfördes med insyn från en referensgrupp bestående av huvudansvariga representanter från de berörda myndigheterna (Socialstyrelsen, Åklagarmyndigheten, Sveriges kommuner och landsting, Brottsoffermyndigheten, Rättsmedicinalverket, Polisen och Domstolsverket) och med inhämtande av synpunkter från experter inom hälso- och sjukvården, rättsväsendet och ideella organisationer. Förutom den medicinska handläggningen beskriver handboken också sjukvårdsorganisationens ansvar att tillhandahålla de resurser och den kompetens som krävs för att möta patientens behov samt vikten av samverkan med rättsväsendet för att tillgodose individens rättsliga behov.

Sedan flera år har NCK haft ett samarbete med Statens kriminaltekniska laboratorium, SKL, som ansvarar för analys av de spårsäkringsprover som tas i samband med bland annat sexualbrott. Redan 1995 tog SKL fram en provtagningssats som innehåller allt material (tops, provrör, tejpfolier med mera) som behövs i samband med spårsäkringsundersökningar av både kvinnor och män.

I samband med regeringsuppdraget gjorde SKL och NCK en gemensam omarbetning av denna "Spårsäkringssats efter sexuella övergrepp", som nu även innehåller *Guide för omhändertagande efter sexuella övergrepp*. Spårsäkringssatsen ska finnas tillgänglig på alla polisstationer, sjukhus och vårdcentraler för att tillförsäkra en komplett spårsäkring i varje enskilt fall.

År 2008 erhöll NCK ett nytt regeringsuppdrag att implementera handlingsprogrammet nationellt.⁶⁵ Som ett första steg i implementeringen har handboken, guiden och spårsäkringssatsen under 2009 testats på fem orter i landet. Avsikten

med detta var främst att undersöka hur väl guiden fungerar i det praktiska arbetet med patienten. De fem orterna som ingick i pilotprojektet, Umeå, Karlstad, Uppsala, Skövde och Kalmar, valdes utifrån geografisk spridning och storlek. Eftersom sexualbrott kräver en fungerande samverkan mellan olika myndigheter inbjöds även polismyndigheten och åklagarkammaren på respektive ort att delta i informationsmöten om projektet tillsammans med sjukvårdens representanter. Under det år som pilotprojektet pågick genomförde klinikerna drygt 200 undersökningar med spårsäkringssatsen och guiden och den undersökande personalen kunde bilda sig en uppfattning om materialet utifrån praktisk erfarenhet. De fem deltagande klinikerna fick kontinuerlig handledning genom besök och telefonkontakt och kunde själva söka frågor och svar som publicerats på NCK:s webbplats. På varje pilotort ordnades utbildningstillfällen med fokus på det nya arbetsmaterialet och hälso- och sjukvårdens roll i rättskedjan.

Pilotprojektet har utvärderats kvalitativt och kvantitativt med gott utfall. Det som framkommit är att utbildningsinsatser har stor betydelse för att arbetet ska fungera bra, samt att samverkan med rättsväsendet är viktig för att uppnå fungerande rutiner. Nu pågår arbetet med att föra ut handboken i hela landet. Målet är att omhändertagandet efter sexuella övergrepp ska ske på samma sätt oberoende av var i landet patienten söker vård. För de utsattas fortsatta välbefinnande samt för resultatet av rättsprocessen är det viktigt att sexualbrottsoffer får ett värdigt, kompetent och korrekt omhändertagande genom hela förloppet – från det första akuta besöket hos sjukvården till polisanmälan med brottsutredning och eventuellt åtal och efterföljande rättegång.

Sammanfattning

Sexuella övergrepp är kriminella handlingar som kränker de mänskliga rättigheterna och kan ha en långtgående inverkan på den fysiska och psykiska hälsan hos den som drabbats. En samverkan mellan hälso- och sjukvården och rättsväsendet är därför nödvändig för att kunna erbjuda sexualbrottsoffer både den medicinska och den rättsliga hjälp de behöver. För detta måste aktörerna känna till varandras kompetensområden och veta på vilket sätt de gemensamt kan hjälpa den utsatta individen. Hälso- och sjukvården har, förutom det medicinska omhändertagandet, en viktig roll i rättskedjan genom spårsäkring och dokumentation av skador. Resultatet från en korrekt utförd dokumentation och spårsäkring kan utgöra värdefull stödbevisning och leda till att gärningsmän döms för sina brott. Detta har uppmärksammats på regeringsnivå, vilket har lett till utbildningsinsatser för personal inom både hälso- och sjukvården och rättsväsendet. Utöver NCK:s uppdrag som resulterade i *Handbok – Nationellt handlingsprogram för hälso- och sjukvårdens*

omhändertagande av offer för sexuella övergrepp har regeringen även gett uppdrag åt Brottsoffermyndigheten med resonemanget att ett bra bemötande kan leda till ökat förtroende för myndigheterna bland allmänheten, vilket i sin tur kan förmå fler personer att anmäla brott.⁶⁶ På så sätt kan mörkertalet när det gäller människor som utsatts för sexualbrott minskas och hjälp erbjudas till fler utsatta.

Karaktäristiskt för offer för sexuella övergrepp är att de ofta är tyngda av skuld-känslor och självanklagelser trots att de utsatts för ett brott. Självanklagelserna inbegriper ofta det egna uppträdandet, det vill säga att man varit ute, haft en viss klädsel på sig eller druckit alkohol. Sexualbrottsoffer anser ofta att de själva har haft ett ansvar för brottet och att de hade kunnat påverka händelseförloppet. Att möta en person som befinner sig i detta tillstånd kräver, som tidigare nämnts, kunskap och empati. Bemötande från omgivningen har en stor betydelse för den utsattas förmåga att bearbeta traumat efter ett övergrepp, och det är viktigt att inte anklaga den drabbade för det som hänt. De som arbetar med våldsutsatta personer har en professionell skyldighet att skaffa sig den kunskap som krävs för att få en nyanserad bild av den utsatta individen och agera utifrån hans eller hennes behov. Det får inte förekomma att sjukvårdspersonal betvivlar att patienter varit med om en våldtäkt på grund av deras beteende i vårdkontakten, och poliser måste vara medvetna om att en krisreaktion kan göra att den som utsatts för ett brott inte minns alla detaljer eller att hon eller han ändrar sig under utredningens gång.

Debatten kring sexuella övergrepp har de senaste åren främst kretsat kring rättsliga perspektiv; vad som anses vara brottsligt, hur bevis ska värderas och hur sexualbrott ska bestraffas. I det perspektivet har påvisande av akuta skador en framskjutet roll. Faktum är att allvarliga skador sällan ses, inte heller i samband med grova våldtäkter. Uppfattningen att ett sexualbrottsoffer per definition ska ha skador i underlivet och sitta gråtande i väntrummet är därför förlegad och ska förpassas till historien.

Växande kunskap har gjort det allt tydligare att sexuella övergrepp kan ha djup och långtgående inverkan på individens hälsa och i ett större perspektiv påverka folkhälsan. Framtida forskning bör läggas på att ytterligare belysa följderna av sexuella övergrepp, vilka kopplingar övergreppen har till ohälsa och vilka faktorer som kan minska skadeverkningarna. Genom regeringsuppdragen har NCK tagit ett första steg för att förbättra omhändertagandet av sexualbrottsoffer genom att förse hälso- och sjukvården med ett konkret hjälpmedel. Alla inom vården som kan komma att möta personer som utsatts för sexuella övergrepp ska kunna göra rätt insatser på rätt sätt. Det ska gälla oavsett om undersökningen sker på någon av landets specialkliniker för sexuella övergrepp eller på en vårdcentral i glesbygden. Om ett förbättrat omhändertagande av dem som varit utsatta kan leda till en bearbetning av traumat kan det på sikt leda till läkning hos individen och få positiva hälsoeffekter.

- 1 Krug EG, Dahlberg LL, Mercy JA, Zwi AB, Lozano R, World Health Organization. World report on violence and health. Geneva: World Health Organization; 2002.
- 2 *Clinical management for rape survivors: developing protocols for use with refugees and internally displaced persons – Revised ed*, Geneva, World Health Organization/United Nations High Commissioner for Refugees, 2004
- 3 Hälso- och sjukvårdslagen 1982:753
- 4 Andreasson C, Stenson K, Björck A, Heimer G "Den svenska hälso- och sjukvårdens arbete inom kompetensrådet våld mot kvinnor. Nationell kartläggning"2006-2 ISSN 1652-3484
- 5 Campbell R, Raja S. Secondary victimization of rape victims: insights from mental health professionals who treat survivors of violence. *Violence Vict.* 1999;14(3):261–75.
- 6 World Health Organization. Dept. of Gender and Women's Health., World Health Organization. Dept. of Injuries and Violence Prevention. Guidelines for medico-legal care of victims of sexual violence. Geneva: World Health Organization; 2003.
- 7 Bandler R, Keay K, Floyd N, Price J. Central circuits mediating patterned autonomic activity during active vs. passive emotional coping. *Brain Res Bull.* 2000 Sep;53(1):95–104
- 8 Perski A. *Ur balans: om stress, utbrändhet och vägar tillbaka till ett balanserat liv*. Stockholm: Bonnier fakta: 2002.
- 9 Hurlley M, Parker H, Wells DL. The epidemiology of drug facilitated sexual assault. *J Clin Forensic Med.* 2006; 13(4):181–5 + Hindmarch I, Elshohly M, Gambles J, Salamone S. Forensic urinalysis of drug use in cases of alleged sexual assault. *J Clin Forensic Med.* 2001;8(4):197–205
- 10 Sugar N, Fine D, Eckert L. Physical injury after sexual assault: findings of a large case series. *Am J Obstet Gynecol.* 2004 Jan;190(1):71–6.
- 11 Hilden M, Schei B, Sidenius K. Genitoanal injury in adult female victims of sexual assault. *Forensic Sci Int.* 2005 Nov 25;154(2–3):200–5.
- 12 Sommers M. Defining patterns of genital injury from sexual assault: a review. *Trauma Violence Abuse.* 2007 Jul;8(3):270–80.
- 13 Levin R, van Berlo W. Sexual arousal and orgasm in subjects who experience forced or non-consensual sexual stimulation – a review. *J Clin Forensic Med.* 2004 Apr;11(2):82–8.
- 14 Palmer CM, et al: Genital injuries in women reporting sexual assault. *Sex Health.* 2004;1(1):55–9.
- 15 Burgess A, Holmstrom L. Coping behavior of the rape victim. *Am J Psychiatry.* 1976 Apr;133(4):413–8.
- 16 Slaughter L, Brown CR, Crowley S, Peck R. Patterns of genital injury in female sexual assault victims. *Am J Obstet Gynecol.* 1997 Mar;176(3):609–16.
- 17 Sommers M. Defining patterns of genital injury from sexual assault: a review. *Trauma Violence Abuse.* 2007 Jul;8(3):270–80.
- 18 Adams J, Girardin B, Faugno D. Signs of genital trauma in adolescent rape victims examined acutely. *J Pediatr Adolesc Gynecol.* 2000 May;13(2):88.
- 19 Poulos C, Sheridan D. Genital injuries in postmenopausal women after sexual assault. *J Elder Abuse Negl.* 2008;20(4):323–35.
- 20 Rambow B, Adkinson C, Frost TH, Peterson GF. Female sexual assault: medical and legal implications. *Ann Emerg Med.* 1992 Jun;21(6):727–31.
- 21 Kellogg N. Oral and dental aspects of child abuse and neglect. *Pediatrics.* 2005 Dec;116(6):1565–8.
- 22 Freeman A, Senn D, Arendt D. Seven hundred seventy eight bite marks: analysis by anatomic location, victim and biter demographics, type of crime, and legal disposition. *J Forensic Sci.* 2005 Nov;50(6):1436–43.
- 23 Sugar N, Fine D, Eckert L. *Am J Obstet Gynecol.* 2004.71–6. Riggs N, Houry D, Long G, Markovchick V, Feldhaus K. Analysis of 1,076 cases of sexual assault. *Ann Emerg Med.* 2000 Apr;35(4):358–62.
- 24 Stermac L, Del Bove G, Addison M. Stranger and acquaintance sexual assault of adult males. *J Interpers Violence.* 2004 Aug;19(8):901–15.
- 25 Pesola GR, Westfal RE, Kuffner CA. Emergency department characteristics of male sexual assault. *Acad Emerg Med.* 1999 Aug;6(8):792–8.
- 26 Reeves I, Jawad R, Welch J. Risk of undiagnosed infection in men attending a sexual assault referral centre. *Sex Transm Infect.* 2004 Dec;80(6):524–5. Stermac L, Del Bove G, Addison M. *J Interpers Violence.* 2004. 901–15.
- 27 Grossin C, Sibille I, Lorin de la Grandmaison G, Banar A, Brion F, Durigon M. Analysis of 418 cases of sexual assault. *Forensic Sci Int.* 2003 Jan 28;131(2–3):125–30.
- 28 Walker J, Archer J, Davies M. Effects of rape on men: a descriptive analysis. *Arch Sex Behav.* 2005 Feb;34(1):69–80.
- 29 Houston E, McKirnan D. Intimate partner abuse among gay and bisexual men: risk correlates and health outcomes. *J Urban Health.* 2007 Sep;84(5):681–90. Greenwood G, Relf M, Huang B, Pollack L, Canchola J, Catania J. Battering victimization among a probability-based sample of men who have sex with men. *Am J Public Health.* 2002 Dec;92(12):1964–9.
- 30 Hobbs C, Wynne J. The sexually abused battered child. *Arch Dis Child.* 1990 Apr;65(4):423–7.
- 31 Schmidt P, Madea B. Rape homicide involving children. *J Clin Forensic Med.* 1999 Jun;6(2):90–4.
- 32 Kim JC, Martin LJ, Denny L. Rape and HIV post-exposure prophylaxis: addressing the dual epidemics in South Africa. *Reprod Health Matters.* 2003 Nov;11(22):101–12. Kim JC, Askew I, Muvhango L, Dwane N, Abramsky T, Jan S, et al. Comprehensive care and HIV prophylaxis after sexual assault in rural South Africa: the Refentse intervention study. *BMJ.* 2009;338:b515.
- 33 Adams JA, Kaplan RA, Starling SP, Mehta NH, Finkel MA, Botash AS, Kellogg ND, Shapiro RA. Guidelines for medical care of children who may have been sexually abused. *J Pediatr Adolesc Gynecol.* 2007 Jun;20(3):163–72.
- 34 Steinberg J, Russo N. Abortion and anxiety: what's the relationship? *Soc Sci Med.* 2008 Jul;67(2):238–52.
- 35 Tavara L. Sexual violence. *Best Pract Res Clin Obstet Gynaecol.* 2006 Jun;20(3):395–408.
- 36 Holmes M, Resnick H, Kilpatrick D, Best C. Rape-related pregnancy: estimates and descriptive characteristics from a national sample of women. *Am J Obstet Gynecol.* 1996 Aug;175(2):320–4; discussion 4–5.
- 37 Krug EG et al (2002).
- 38 Krug EG et al (2002).
- 39 Barlow DH. Clinical handbook of psychological disorders : a step-by-step treatment manual. 4th ed. New York: Guilford Press; 2008.
- 40 Lundin T, Lotfi M. Posttraumatic stress disorder in DSM-III-R, DSM-IV, and ICD-10: A comparison and evaluation of the significance of the respective diagnostic criteria. *Nord J Psychiatry.* 1996;50:11–5. Harvey A, Bryant R. The relationship between acute stress disorder and posttraumatic stress disorder: a 2-year prospective evaluation. *J Consult Clin Psychol.* 1999 Dec;67(6):985–8.
- 41 Ullman SE, Filipas HH. Predictors of PTSD symptom severity and social reactions in sexual assault victims. *J Trauma Stress.* 2001 Apr;14(2):369–89.
- 42 Faravelli C, Giugni A, Salvatori S, Ricca V. Psychopathology after rape. *Am J Psychiatry.* 2004 Aug;161(8):1483–5
- 43 Sexualbrottsutredningen SOU 1981:64, s 210
- 44 Michel P, Johannesson K, Ahmad A, Lundin T. Post-traumatic stress syndrome more and more in focus. Diagnosis and risk factors well defined but still unclear how common the condition is. *Lakartidningen.* 2006;103(44):3369–72.
- 45 Krakow B, Artar A, Warner T, Melendrez D, Johnston L, Hollifield M, et al. Sleep disorder, depression, and suicidality in female sexual assault survivors. *Crisis.* 2000;21(4):163–70. Belleville G, Guay S, Marchand A. Impact of sleep disturbances on PTSD symptoms and perceived health. *J Nerv Ment Dis.* 2009 Feb;197(2):126–32.
- 46 Dinwiddie S, Heath A, Dunne M, Bucholz K, Madden P, Slutske W, et al. Early sexual abuse and lifetime psychopathology: a co-twin-control study. *Psychol Med.* 2000 Jan;30(1):41–52.
- 47 Nelson E, Heath A, Madden P, Cooper M, Dinwiddie S, Bucholz K, et al. Association between self-reported childhood sexual abuse and adverse psychosocial outcomes: results from a twin study. *Arch Gen Psychiatry.* 2002 Feb;59(2):139–45.

- ⁴⁸ Beck-Sague CM, Solomon F. Sexually transmitted diseases in abused children and adolescent and adult victims of rape: review of selected literature. *Clin Infect Dis*. 1999 Jan;28 Suppl 1:S74–83. Hillis SD, Anda RF, Felitti VJ, Marchbanks PA. Adverse childhood experiences and sexual risk behaviors in women: a retrospective cohort study. *Fam Plann Perspect*. 2001 Sep–Oct;33(5):206–11. Hillis S, Anda R, Felitti V, Nordenberg D, Marchbanks P. Adverse childhood experiences and sexually transmitted diseases in men and women: a retrospective study. *Pediatrics*. 2000 Jul;106(1):E11.
- ⁴⁹ Kaltman S, Krupnick J, Stockton P, Hooper L, Green BL. Psychological impact of types of sexual trauma among college women. *J Trauma Stress*. 2005 Oct;18(5):547–55.
- ⁵⁰ Dube S, Anda R, Whitfield C, Brown D, Felitti V, Dong M, et al. Long-term consequences of childhood sexual abuse by gender of victim. *Am J Prev Med*. 2005 Jun;28(5):430–8.
- ⁵¹ Arnow BA. Relationships between childhood maltreatment, adult health and psychiatric outcomes, and medical utilization. *J Clin Psychiatry*. 2004;65 Suppl 12:10–5.
- ⁵² Sarchiapone M, Jaussent I, Roy A, Carli V, Guillaume S, Jollant F, Malafosse A, Courtet P. Childhood trauma as a correlative factor of suicidal behavior - via aggression traits. Similar results in an Italian and in a French sample. *Eur Psychiatry*. 2009 Jan;24(1):57–62.
- ⁵³ Anda R, Felitti V, Bremner J, Walker J, Whitfield C, Perry B, et al. The enduring effects of abuse and related adverse experiences in childhood. A convergence of evidence from neurobiology and epidemiology. *Eur Arch Psychiatry Clin Neurosci*. 2006 Apr;256(3):174–86.
- ⁵⁴ Chivers-Wilson K. Sexual assault and posttraumatic stress disorder: A review of the biological, psychological and sociological factors and treatments. *McGill J Med*. 2006 Jul;9(2):111–8.
- ⁵⁵ Lemieux A, Coe CL, Carnes M. Symptom severity predicts degree of T cell activation in adult women following childhood maltreatment. *Brain Behav Immun*. 2008 Aug;22(6):994–1003. Spitzer C, Barnow S, Völzke H, Wallaschofski H, John U, Freyberger H, et al. Association of posttraumatic stress disorder with low-grade elevation of C-reactive protein: Evidence from the general population. *J Psychiatr Res*. 2009 Jul. von Känel R, Hepp U, Kraemer B, Traber R, Keel M, Mica L, et al. Evidence for low-grade systemic proinflammatory activity in patients with posttraumatic stress disorder. *J Psychiatr Res*. 2007 Nov;41(9):744–52. Altemus M, Dhabhar FS, Yang R. Immune function in PTSD. *Ann N Y Acad Sci*. 2006 Jul;1071:167–83. Woods A, Page G, O'Campo P, Pugh L, Ford D, Campbell J. The mediation effect of posttraumatic stress disorder symptoms on the relationship of intimate partner violence and IFN-gamma levels. *Am J Community Psychol*. 2005 Sep;36(1–2):159–75. Bob P, Raboch J, Maes M, Susta M, Pavlat J, Jasova D, et al. Depression, traumatic stress and interleukin-6. *J Affect Disord*. 2009 Apr.
- ⁵⁶ Ciccone DS, Elliott DK, Chandler HK, Nayak S, Raphael KG. Sexual and physical abuse in women with fibromyalgia syndrome: a test of the trauma hypothesis. *Clin J Pain*. 2005 Sep–Oct;21(5):378–86.
- ⁵⁷ Alander T, Heimer G, Svärdsudd K, Agréus L. Abuse in women and men with and without functional gastrointestinal disorders. *Dig Dis Sci*. 2008 Jul;53(7):1856–64. Paras ML, Murad MH, Chen LP, Goranson EN, Sattler AL, Colbenson KM, et al. Sexual abuse and lifetime diagnosis of somatic disorders: a systematic review and meta-analysis. *JAMA*. 2009 Aug 5;302(5):550–61.
- ⁵⁸ Alander T, Svärdsudd K, Agréus L. Functional gastrointestinal disorder is associated with increased non-gastrointestinal healthcare consumption in the general population. *Int J Clin Pract*. 2008 Feb;62(2):234–40.
- ⁵⁹ Paras ML, Murad MH, Chen LP, Goranson EN, Sattler AL, Colbenson KM, et al. *JAMA*. 550–61. Mark H, Bitzker K, Klapp BF, Rauchfuss M. Gynaecological symptoms associated with physical and sexual violence. *J Psychosom Obstet Gynaecol*. 2008 Sep;29(3):164–72. Chandler HK, Ciccone DS, Raphael KG. Localization of pain and self-reported rape in a female community sample. *Pain Med*. 2006 Jul–Aug;7(4):344–52.
- ⁶⁰ Thulesius H, Alveblom A, Håkansson A. Post-traumatic stress associated with low self-rated well-being in primary care attenders. *Nord J Psychiatry*. 2004;58(4):261–6. Danielsson I, Blom H, Nilsson C, Heimer G, Högberg U. Gendered patterns of high violence exposure among Swedish youth. *Acta Obstet Gynecol Scand*. 2009;88(5):528–35.
- ⁶¹ Corso P, Edwards V, Fang X, Mercy J. Health-related quality of life among adults who experienced maltreatment during childhood. *Am J Public Health*. 2008 Jun;98(6):1094–100.
- ⁶² Jn2007/2177/KRIM
- ⁶³ Krug EG, Dahlberg LL, Mercy JA, Zwi AB, Lozano R, World Health Organization. World report on violence and health. Geneva: World Health Organization; 2002.
- ⁶⁴ Nationellt centrum för kvinnofrid. Handbok: nationellt handlingsprogram för hälso- och sjukvårdens omhändertagande av offer för sexuella övergrepp. Uppsala: Nationellt centrum för kvinnofrid (NCK), Uppsala universitet; 2008.
- ⁶⁵ Skr2007:08:39
- ⁶⁶ Ju2007/4690/KRIM.

Mellan normalitet och avvikelse

Forskning om sexualförövare och framväxten av praktisk behandling

Bengt Jarl och Eleonora Stolt

Inledning

I ett uppmärksammat rättsfall dömde Svea hovrätt i oktober 2007 två män i tjugoråsåldern till fyra års fängelse för grov våldtäkt mot en 19-årig kvinna.¹ Männerna som i medierna omnämns som "Stureplansprofilerna" hade tidigare friats av tingsrätten. I domskälet framförde tingsrätten att de ansåg det vara bevisat att kvinnan tvingats till samlag, men att männen inte kunde dömas eftersom något uppsåt inte kunnat styrkas. Rätten kunde nämligen inte bevisa att männen uppfattat att kvinnan inte ville ha sex.² Hovrätten gjorde en annan bedömning och ansåg det vara styrkt att kvinnan gjort klart för männen att hon inte accepterade de sexuella aktiviteterna genom att protestera och försöka komma loss. Rätten menade att de åtalade måste ha insett att samlagen inte varit frivilliga från kvinnans sida, allt annat var uteslutet.³

Den efterkommande mediala diskussionen kring rättsfallet belyste ett antal centrala frågor som rör sexuellt våld. När övergår frivilligt sex till att bli ett övergrepp? Vems är ansvaret för att försäkra sig om att samtycke föreligger? Är det den fysiska våldsutövningen eller kränkningen av en människas sexuella integritet som ska definiera våldtäkt? En fråga som föregår dessa torde emellertid vara varför sexuella övergrepp över huvud taget begås. Eller som en kriminalreporter uttryckte problemet: "Hur skapade vi en kultur i det här landet som gör att unga killar och vuxna män tycker att det är okej att förnedra en annan människa? Hur kommer det sig att tjejerna, kvinnorna går med på denna kultur? Var började det?"⁴ Problemformuleringen att sexuellt våld till viss del är en normaliserad praktik i sexuella relationer står dock i bjärt kontrast till andra kommentarer och expertutlåtanden. En psykiatriker som ombads uttala sig om rättsfallet ansåg istället att "män som tänder sexuellt på att förnedra och orsaka lidande ligger i riskzonen för diagnosen *sexuell sadism*"⁵, en mycket sällsynt och allvarlig psykiatrisk diagnos. Skiljelinjen

mellan de två utlåtandena skulle kunna formuleras som att sexuella övergrepp antingen är en konsekvens av ett patologiskt och abnormt beteende eller en följd av attityder som bidragit till att normalisera våldsamma och kränkande sexuella handlingar.

Huruvida sexuella övergrepp ska tolkas i termer av normalitet eller avvikelse är också ett centralt spörsmål inom den forskning som studerat sexualbrott med fokus på förövaren. I detta kapitel introduceras de teoretiska perspektiv som varit tongivande när det gäller att förklara varför sexuellt våld utövas och varför det sexuella våldet är ett utbrett problem. På dessa frågor ges, som vi kommer att se, olika svar. I vissa perspektiv söks förklaringarna i avvikelser hos förövarna, såsom psykologiska trauman och dysfunktionell sexualitet. I andra perspektiv betraktas sexuellt våld som ett maktmedel och ytterst som ett resultat av att mäns överordnade position vidmakthålls.

Med utgångspunkt i en svensk kontext beskrivs i kapitlet även framväxten av praktisk behandling och ackrediteringen av ett nationellt behandlingsprogram för sexualbrottsförövare. Olika typer av riskbedömning i syfte att förhindra sexualbrott diskuteras och problematiseras också.

Ett fragmenterat forskningsfält

Den sexuella våldsutövningen handlar ytterst om makt och kontroll och majoriteten av alla sexuella övergrepp begås av män. Enligt svensk kriminalstatistik är 99,5 procent av förövarna män då offren är över 15 år. När kvinnor begår våldtäkter sker detta oftare i homosexuella och bisexuella förhållanden eller i samband med gruppvåldtäkter tillsammans med manliga förövare.⁶ Det förekommer att kvinnliga förövare ensamma begår övergrepp mot manliga offer, men bland antalet anmälda våldtäkter är dessa fall mycket sällsynta.⁷ Det sexuella våldet bidrar även till att skapa och upprätthålla dominansförhållanden i många olika sammanhang och förekommer i såväl freds- som krigstid.

Forskning om sexuellt våld med ett förövarfokus har bedrivits inom ett flertal vetenskapliga discipliner och sträcker sig från kritiska studier av maskulinitet till kliniska undersökningar av emotionella och sexuella avvikelser. En tydlig skiljelinje går mellan de forskare som har undersökt dömda sexualförövare och de som i stället har varit intresserade av kopplingen mellan sexualitet och maskulinitet på ett mer strukturellt och sociokulturellt plan. De forskare som studerat dömda förövare ställer ofta frågan på vilket sätt denna grupp avviker från "normalpopulationen" och försöker fastställa hur avvikelser kan förklaras. När sexuellt våld studeras i termer av ett strukturellt samhällsproblem är syftet snarare att undersöka varför våldet är så vanligt förekommande. Ett annat tema som forskare har undersökt är allmänhetens attityder till sexualitet, samtycke och våldtäkt.

När det gäller våldtäkt och sexuella övergrepp uppskattas det så kallade mörkertalet vara mycket stort. Endast mellan 10 och 20 procent av våldtäkterna polis-anmäls.⁸ Det innebär att den reella brottsligheten är betydligt mer omfattande än vad som framgår av den officiella statistiken. För att mäta den faktiska brottsligheten är det därför nödvändigt att använda andra informationskällor än kriminalstatistik. Detta görs genom information från bland annat offerundersökningar eller genom fördjupade analyser av brottsofferstatistik.⁹

De personer som begår sexuella övergrepp är en mycket heterogen grupp som skiljer sig åt i flera avseenden. En viktig aspekt är förövarens relation till den våldsutsatta, där det finns väsentliga skillnader mellan våldtäkt som begås mot en partner, mot en bekant person eller mot en för förövaren okänd person. Den sistnämnda kategorin utgörs till viss del av så kallade "överfallsvåldtäkter" vilka definieras som ett plötsligt överfall av en obekant gärningsman. Studier av förövare som begått våldtäkt mot en okänd person dominerar inom den kriminologiska och rättspsykologiska forskningen. Samtidigt visar svensk kriminalstatistik att dessa fall är ovanliga i relation till anmälningsfrekvensen. I en kartläggning som omfattade nästan samtliga anmälda fullbordade våldtäkter i Sverige åren 1995 och 2000 visar Brottsförebyggande rådet att offer och gärningsman vid åtta av tio våldtäkter var bekanta med varandra. Vid anmälda fall av våldtäkt mot personer över 15 år var 97 procent av offren kvinnor och 100 procent av förövarna män. Omkring en tredjedel av de anmälda våldtäkterna begicks av en gärningsman som hade en nära relation till offret. I något mindre än en tredjedel av fallen var gärningsmannen och offret ytligt bekanta. Av samtliga kartlagda våldtäkter var 12 procent så kallade överfallsvåldtäkter.¹⁰ Det kan således konstateras att överfallsvåldtäkter utgör en liten andel; detta trots att man vet att brott där gärningsmannen är helt obekant för offret generellt sett polisanmäls i högre grad än brott där gärningsmannen är en närstående.¹¹ Brott som begås på allmän plats anmäls också i högre grad än brott som begås i privata miljöer.¹²

Omfångsundersökningen *Slagen dam* från 2001 visar att 13 procent av kvinnorna som tillfrågades i studien rapporterar om erfarenheter av grova sexuella övergrepp – våldtäkt, våldtäktsförsök, sexuellt tvång, sexuellt utnyttjande eller försök till sexuellt utnyttjande – av en man utanför en sexuell relation.¹³ Studiens författare menar att resultaten pekar på behovet av att uppmärksamma det våld, inte minst det sexuella, som kvinnor utsätts för av män i sin omgivning såsom vänner, bekanta, kollegor och grannar.¹⁴ Liknande resultat har påvisats i en finsk omfångsundersökning.¹⁵

Mot bakgrund av resultaten från prevalensstudierna kan den rättspsykologiska och kriminologiska forskningens fokus på överfallsvåldtäkter och mycket grova våldtäkter problematiseras, i och med att de inte avspeglar den stora gruppen förövare som begår sexuella övergrepp. Denna grupp utgörs, som nämnts, av personer som är bekanta med offret. Det kan innebära att en missvisande framställning av våldtäkt och sexuella övergrepp etableras, som inte svarar mot den bild

av sexuellt våld som framträder i offerundersökningar. En konsekvens är också att kunskapen om personer som begår sexuella övergrepp endast baseras på förövare som dömts till straffpåföljder, vilket inte ger en helhetsbild av problemets omfattning och varierade uttryck. Det bidrar även till att kunskapen om sexuellt våld generaliseras utifrån en begränsad urvalsgrupp.

Våldtäkt studeras ofta som ett separat ämne åtskilt från andra typer av våldsutövning. Samtidigt är det många forskare som har riktat kritik mot att olika typer av våld såsom fysiskt, psykiskt och sexuellt våld delas upp och studeras som isolerade och åtskilda företeelser. Problemet med en sådan uppdelning är att man inte får en heltäckande bild av våldets olika karaktär och uttrycksformer. Sexuellt våld kan till exempel innehålla psykiska påtryckningar, hot och övertalning, vilka är maktmedel som måste ses som en del av våldsutövningen. Ytterligare ett resultat av åtskiljandet är att bilden av förövarna fragmenteras i och med att personer som begår fysiskt våld och sexuellt våld anses ha olika typer av problematik. Psykologen Per Isdal är en av dem som menar att vi behöver förstå och studera olika typer av våldsutövning integrerat. Isdal utgår i sina analyser från en vid definition av våld och undersöker hur olika typer av både sanktionerat och kriminaliserat våld kan förstås i ett större sammanhang.¹⁶

Sexualitet och maskulinitet – en fråga om mäns strukturella överordning

Introduktionen till de olika teoretiska förklaringsperspektiven tar avstamp i en sociokulturell utgångspunkt där förklaringar till sexuellt våld söks i strukturella maktförhållanden. Därefter följer personorienterade perspektiv som i stället söker förklaringar till våldtäkt och sexuella övergrepp utifrån beskrivningar och karaktäriseringar av personer som utövar detta våld.

Parrelationer mellan kvinnor och män associeras ofta med kärlek, närhet och intimitet. Denna bild kompliceras dock när den kontrasteras mot forskning som visar att den farligaste platsen för en kvinna är det egna hemmet. Statistiken visar att den vanligaste gärningsmannen vid våldtäkt, misshandel och dråp är den man som kvinnan lever med.¹⁷ Hur sambandet mellan dessa två motsägelsefulla bilder av verkligheten ser ut är något som analyserats inom den genusvetenskapliga forskningen om våldtäkt. Centrala frågeställningar har handlat om på vilket sätt sexualitet, kärleksrelationer och heterosexualitet utgör sammanhang där män kan upprätthålla makt och där ett manligt tolkningsföreträde legitimeras.

Förekomsten av sexuellt våld är ett allvarligt problem i samhället och har djupgående konsekvenser för kvinnors liv. Rädslan för att bli våldtagen leder till att kvinnors handlingsutrymme begränsas. Upplevelsen av utsatthet innebär också att kvinnor, både socialt och fysiskt, måste anpassa sig efter manligt präglade villkor.¹⁸ Det kan till exempel handla om klädval eller att ta en längre väg hem av rädsla

för att passera oupplysta områden. Genusvetenskapliga teoretiker har i detta avseende framhållit att själva existensen av våld leder till att kvinnors handlingsfrihet inskränks samtidigt som män som grupp erhåller makt över kvinnor – även om många män aldrig själva våldtar eller slår. Våldtäkt, sexuella trakasserier och pornografi bör enligt detta synsätt inte betraktas som privata företeelser. I stället är de exempel på politiska ageranden som på ett strukturellt plan bidrar till att vidmakthålla mäns maktposition.¹⁹

Teoretiker som Catharine MacKinnon, Kate Millet, Adrienne Rich och Andrea Dworkin menar att övergrepp och våld inte till fullo kan ses som avvikelser från det som betraktas som "den normala sexualiteten". I stället är det "normala" heterosexuella spelet genomsyrat av erotiserad manlig överordning och kvinnlig underordning. Olika mytbildningar om den manliga sexuella driften som okontrollerbar och föreställningar om könsskillnad har bidragit till att mäns överordning uppfattas som naturlig.²⁰ Samtidigt kan sexuell överordning inte reduceras till att enbart vara ett maktuttryck, utan det spelar också roll att den fysiska kränkningen är sexuell, menar juristen Catharine MacKinnon.

Men hur ser då förhållandet mellan vad vi uppfattar som "normal" sexualitet och våldtäkt ut? Enligt radikalfeministisk teori är det en fråga om gradskillnader och inte om artskillnader. Gränserna mellan samlag och våldtäkt, mellan kärleksrelationer och övergrepp är allt annat än skarpa. Eller med MacKinnons ord:

Ur ett juridiskt perspektiv kan vi inte sätta alla i fängelse som bara gör samma sak som alla andra, eller hur? Brott handlar om det avvikande, inte om det normala. En orsak till att kvinnor inte anmäler våldtäkter handlar om att de tror – vilket de har helt rätt i – att rättssystemet inte kommer att se det ur deras perspektiv. [...] Kanske blev de tvingade till sex under åratals och stod ut, kanske ville de bara ha det överstökad, kanske blev de tvingade till sex med andra medel än våld, kanske handlade det om något som kallas pengar, kanske till och med om något som kallas kärlek. Vad jag menar är att om man inte lyfter fram det sätt på vilket våld är en del av vanlig sexualitet, av samlag, kommer inget av detta att förändras.²¹

MacKinnon menar alltså att det även kan finnas inslag av kontroll och våld i det som oftast betraktas som oproblematiske och "vanlig" sex.²² Heterosexuella relationer helt fria från manlig makt och dominans ter sig enligt detta perspektiv som en omöjlighet, så länge maktordningen mellan könen upprätthålls.

Våldtäkt och sexualiserat våld har även teoretiserats inom det fält som vanligtvis betecknas som maskulinitetsforskning. Bland annat har man undersökt homofobi som en central princip i organiseringen av samhällsliga makthierarkier. Sociologen Michael S. Kimmel menar att homofobin syftar till att definiera maskulinitet, och till att upprätthålla hierarkierna mellan könen och heterosexualitet som

normerande ordning.²³ Enligt detta perspektiv kan homofobi även förstås som en utökad form av sexism, vilken snarare grundar sig i ett internaliserat förakt för feminitet. Detta kommer ofta till uttryck i form av rädsla för att inte betraktas som tillräckligt maskulin. De maskulina "genusreglerna" handlar därför om att ta avstånd från vad som uppfattas som "feminina" maskulinitetsuttryck.²⁴ Kriminologen James W. Messerschmidt menar även att sexuellt våld måste ses i samband med ett maskulinitetskapande projekt. Han kritiserar den forskning som undviker att problematisera kopplingen mellan socialt konstruerad maskulinitet och förekomsten av sexuella våldshandlingar. Män eller pojkar som underordnas i en maskulinitets-hierarki på grund av att de till exempel uppfattas som små till växten eller som "böjiga" försöker på olika sätt återta sin maskulinitetsposition och uppträda i enighet med en föreställning om hur "riktiga män" beter sig. Att objektifiera och sexuellt underordna kvinnor, tjejer eller andra killar är därmed ett tillvägagångs-sätt för att uppnå status och självkänsla i överensstämmelse med dominerande maskulinitetsideal.²⁵ Vid gruppvåldtäkter har man uppmärksammat hur detta maskulinitetskapande sker mellan förövarna i gruppen, så till vida att de bevisar sin maskulinitet i förhållande till varandra. Vanligtvis intar en eller två personer i gruppen en pådrivande roll medan de andra personerna påverkas av det grupptryck som skapas.²⁶ En annan teori är att gruppvåldtäkter som utförs av män är ett uttryck för en homoerotisk laddning mellan förövarna.²⁷

Sexuellt våld utövas också för att upprätthålla hierarkier mellan olika grupper av män. I den tidiga forskningen studerades män som begår sexuella övergrepp mot män i olika institutionsmiljöer, till exempel fängelser. Då antogs våldtäkterna vara ett utlopp för sexuell frustration men denna uppfattning har reviderats i senare studier som i stället kommit att betrakta det sexuella våldet som en maktutövning, konstaterar kriminologen Noreen Abdullah-Khan.²⁸ Män som utövar sexuellt våld mot andra män gör det för att bevisa sin manlighet i relation till den man som våldtas. Våldtäktsoffret tillskrivs en underordnad maskulinitetsposition och det är vanligt att förövaren använder ett homofobiskt språkbruk mot den utsatta personen. Som sociologen R.W. Connell framhåller har homosexuella män en lägre ställning i förhållande till hegemoniska maskulinitetsideal.²⁹

Förövarpsykologi och teorier om perversionens dynamik

Inom den förövarpsykologiska forskningen anläggs mestadels ett personorienterat perspektiv vilket därmed skiljer den från forskning som utgår ifrån strukturella förklaringsmodeller. Två psykologer som har haft stor betydelse för framväxten av klinisk behandling av sexualbrottsförövare i Sverige är Elisabeth Kwarnmark och Inga Tidefors Andersson. I boken *Förövarpsykologi: om våldtäkt, incest och pedofili* presenterar de en genomgång av teorier som de anser är tongivande inom den psykologiska och kliniska forskningen om dömda sexualbrottsförövare.³⁰ En av

de teoretiker som har fått stor betydelse i Sverige när det gäller att typologisera sexualförövare är psykologen och klinikern Nicholas Groth. Ofta refererar man till hans bok *Män som våldtar*, som utkom på svenska 1981. Trots att hans arbeten i flera avseenden kan sägas vara präglade av sin samtid anses de i stor utsträckning fortfarande vara relevanta och giltiga. Enligt författarna har även psykoanalytikern Robert Stollers teorier varit inflytelserika. Stoller fick i slutet av 1970-talet stort genomslag med boken *Perversion: The Erotic Form of Hatred*. I likhet med Groths tolkningar av förövarpsykologi bör emellertid även Stollers teorier läsas i ljuset av sitt historiska sammanhang.

Groth har skapat en modell som tar sin utgångspunkt i att våldtäkt är en *pseudo-sexuell handling* vilket innebär att bakomliggande faktorer såsom kontroll, makt och vrede, snarare än begär, motiverar den sexuella våldshandlingen. Till skillnad från uppfattningen att våldtäkt är ett uttryck för en okontrollerbar sexuell drift menar Groth att våldtäkten primärt syftar till att tillfredsställa icke-sexuella behov.³¹ Groths analys bygger på ett mångårigt kliniskt arbete med främst dömda sexualbrottslingar. Genom intervjuer med både förövare och offer, samt med hjälp av förhörprotokoll och utredningar, har han identifierat i huvudsak tre mönster vid sexuella våldshandlingar. Det bör tilläggas att det primärt är överfalls-våldtäkter och våldtäkter utövade mot en ytligt bekant som Groth har kategoriserat. Dessa kategorier är: sexuellt våld som uttryck för uppdämd aggressivitet – den så kallade *vredesvåldtäkten*; sexuellt våld som uttryck för makt- och dominansbehov *maktvåldtäkten*, vilken karaktäriseras av en kompensatorisk aggressivitet; samt *sadistisk våldtäkt*, som utmärks av en "erotiserad aggressivitet" som uttrycker sig genom att förövaren blir upphetsad av att se offret lida.

Vredesvåldtäkten kännetecknas av fysisk brutalitet, där sexualiteten är ett medel för att få utlopp för vrede och raseri. Förövaren vill skada och förnedra sitt offer och våldtäkt antas vara den ytterst kränkande handlingen. Enligt Groths beskrivning får den här typen av överfallsvåldtäkt ett relativt snabbt förlopp: "Gärningsmannen slår till, utför våldtäkten och flyr".³² Han menar att det verkar vara en impulshandling snarare än en överlagd handling. Groth visar genom sina intervjuer att gärningsmännen ofta upplever sig vara i ett mycket deprimerat sinnestillstånd vid tiden för övergreppet. Bakgrunden beskrivs ofta vara olika typer av personliga nederlag och konflikter i relationer och äktenskap såsom att de blivit lämnade eller ratade av kvinnor i sin närhet: "Våldtäkts-handlingen var ett sätt att få utlopp för den vrede, förbittring och besvikelse de kände. På så vis hämnas den som begår våldtäkt i vredesmod oförrätter han anser sig ha fått lida, i synnerhet genom kvinnors vållande".³³ Våldtäkten riktas dock inte mot kvinnan i relationen utan i stället är det vanligtvis en annan, för förövaren okänd kvinna, som blir ett "symboliskt" offer för den känsla av vrede och otillräcklighet som förövaren upplever.

Maktvåldtäkten däremot karaktäriseras av förövarens vilja att dominera och kontrollera offret. Snarare än att tillfoga offret fysisk skada, vilket var avsikten i föregående kategori, syftar denna typ av våldtäkt till att manifestera styrka,

auktoritet och sexuell erövring. Groth skriver att förövarens intention inte är att använda mer våld än vad som krävs för att kuva offret, men samtidigt påpekar han att grovt våld är vanligt förekommande.³⁴ Groth menar även att dessa förövare utmärks av att de låter offret symbolisera de känslor av svaghet och maktlöshet som de föraktar hos sig själva. Förövarens desperata behov av att visa för sig själv att han är viril och kapabel att genomföra sexuella handlingar resulterar i att han tillskriver offret sina egna önskningar. Övergreppet tolkas således som en besvarad invit eller en handling som offret har efterfrågat.

Det tredje våldtäktsmönstret karaktäriseras av aggressivitet och sadism. "Vrede och maktkänsla transformeras sexuellt så att själva aggressionen blir erotiskt laddad. [...] Överfallet är ofta förknippat med fjättrande och tortyr och får ofta en bisarr och ritualisk anstrykning", skriver Groth.³⁵ I vissa fall penetrerar inte mannen offret med sitt könsorgan utan använder i stället ett främmande föremål. Vid sexualmord där sexuell sadism ingår förekommer ibland grova handlingar såsom sexuell stympling av offret eller samlag med den döda kroppen, men dessa utgör mycket extrema fall. I motsats till de våldtäkter som enligt kategoriseringen sker i raseri antas den sadistiska våldtäkten vara noga överlagd och planerad.

Stoller utgår i likhet med Groth ifrån ett psykodynamiskt synsätt där bakgrunden till perversionsdynamiken antas vara ett tidigare upplevt trauma.³⁶ Förövaren har under uppväxten traumatiserats genom kränkningar av maskuliniteten. Dessa kränkningar kunde bestå i sexuella övergrepp men också av attityder och uppfostringsmetoder som innefattade hån och förakt. Framför allt menar Stoller att detta kunde förklaras av mödrarnas beteenden. En mor som har en egen problematik gentemot män antas ha ett ambivalent förhållningsätt gentemot barnet/sonen, vilket kan ta sig uttryck som en kränkning av sonens maskulinitet genom att modern signalerar ett förakt mot det som barnet är på väg att bli – en vuxen man. Förvirring, tvivel och bristande tillit hos barnet skapar en grogrund för fientlighet och att traumat förblir obearbetat antas vara avgörande för utvecklingen av ett perverst beteende.³⁷

I ett försök att sammanfatta Groths och Stollers teorier menar Kwarnmark och Tidefors att en gemensam uppfattning hos författarna är att sexualiteten för förövaren är ångestfylld och förknippad med olust och oro.³⁸ Förklaringen till förövarens beteende härleds i dessa teorier till barndomsupplevelser av traumatisk karaktär som leder till emotionella störningar i vuxen ålder. Eftersom dessa aldrig bearbetats och bekräftats av vuxenvärlden när förövaren var barn, har dessa traumatiska händelser skapat djup misstro och bristande tillit vilket skapar en stark känsla av vanmakt hos förövaren. Denna vanmaktskänsla och behovet av att återta kontroll är, enligt teorierna, de starkaste drivkrafterna bakom sexuellt våld.³⁹ Trots ambitionen att komma bortom förklaringsmodeller som betonar sexuell drift, liknar de psykologiska teoriernas synsätt biologiska förklaringsmodeller då mäns inneboende aggressivitet, utlöst av yttre stimuli, antas vara våldets orsak. Våldsamma män betraktas som sjuka

och psykiskt störda och deras beteende ses som en reaktion på yttre eller inre provokation.⁴⁰

Den syn på empatibrist och oförmåga till känslomässig kommunikation som framförs i de förövarpsykologiska förklaringsmodellerna har samtidigt stora likheter med den beskrivning av maskulinitetsskapande som olika genusforskare har presenterat. Det innebär att man inom psykologisk forskning och kritiska maskulinitetsstudier i viss bemärkelse har tittat på samma faktorer men dragit olika slutsatser. Etnologen Marie Nordberg och idéhistorikern Claes Ekenstam framhåller exempelvis i motsats till denna avvikelseförståelse att våldsutövning ofta är associerad med en *normativ* maskulinitet, det vill säga föreställningar om hur män och pojkar faktiskt bör bete sig. I sin forskning har de visat att manligt våldsutövande i vardagen till stor del normaliseras och legitimeras.⁴¹ Det innebär att egenskaper som problematiseras och framställs som avvikande inom psykologisk förövarforskning paradoxalt nog är förknippade med ideal om hur "vanliga" män förmodas uppträda. I detta avseende kan det vara viktigt att belysa hur normativa föreställningar om maskulinitet i sig producerar maskulinitetsideal som kan generera ett aggressivt beteende hos män som riktas mot både kvinnor och andra män. Vad som benämns som emotionella störningar kan således, enligt ett sociokulturellt perspektiv, inte enbart betraktas som konsekvenser av eventuella psykologiska trauman utan lika väl som resultat av olika mönster som män anammar och socialiseras in i.⁴²

Sexuella övergrepp – omförhandlingsbara brott?

Det finns emellertid forskare som har problematiserat den avvikelseförståelse som personorienterad förövarforskning ofta bygger på. Sociologen Marianne Brantsæter har i sin doktorsavhandling om sexualbrottsdömda män riktat kritik mot den forskning om förövarpsykologi som har bedrivits hittills, vilken hon menar saknar ett könsperspektiv. En analys av hur kön, makt och sexualitet samspelar på såväl individ- som samhällsnivå bör vara primär i förståelsen av sexualiserat våld, menar hon. Sexuella övergrepp betraktas i merparten av de etablerade förövarteorierna som avvikande handlingar begångna av människor med ett asocialt beteende. I typologiseringen av förövarna har man även tagit hänsyn till olika psykiska och sociala karaktäristika såsom egna erfarenheter av sexuella övergrepp, alkoholproblem, arbetslöshet, bristfällig förmåga att ha djupare relationer med vuxna kvinnor, sexualdrift och bristande impuls kontroll.⁴³ Det som utmärker denna forskning är enligt Brantsæter att kön som analytisk kategori är oproblematiserad. Hon menar att det är anmärkningsvärt att forskarna undviker att problematisera maskulinitet när forskningen i allt väsentligt handlar om manliga förövare.⁴⁴ En likartad invändning görs av psykologen Per Isdal som problematiserar forsknings-traditioner som använt sig av olika typer av deterministiska förklaringsmodeller. Gemensamt för dessa förklaringar är att de ger mening åt våldet, antingen genom

att reducera våldet till något obetydligt eller förskjuta ansvaret bort från den som utövar våldet. Enligt Isdal bidrar detta till att avdramatisera och rättfärdiga våldet, vilket i förlängningen även innebär att våldsutövningen kan fortgå.⁴⁵

Brantsæter har intervjuat män som dömts till sexuella övergrepp mot barn och hon beskriver att dessa män på olika sätt refererar till kulturellt igenkännbara föreställningar om den manliga sexualiteten, bland annat till idén att den biologiskt bestämda sexualdriften gör att mannen inte själv har kontroll över sin sexualitet, och föreställningar om kvinnor som av naturen omsorgsinställda och sexuellt tillgängliga. I männens beskrivningar av hur övergreppen startade och utvecklades refererar de till ett slags "sociokulturellt manuskript" för hur en vuxen sexuell relation påbörjas och fortskrider. Manuskriptet innehåller olika scenarion såsom hur en kontakt inleds, hur tillit skapas, och att sexuella handlingar gradvis ökar i avancemang. En tendens i männens beskrivningar är att övergreppen framställs som en serie ömsesidiga handlingar. Brantsæter betraktar denna process inte enbart som ett sätt att reducera känslan av skuld och ansvar utan även som ett försök att normalisera det sexuella våldet. Det sexuella övergreppet omdefinieras därigenom till att vara en handling inom ramen för en "vanlig" och "normal" heterosexuell relation. Männens betraktar övergreppet som ett "övertramp" snarare än ett normbrott. Ansvaret för övergreppet förläggs också till hustrun som beskrivs ha varit sexuellt avvisande och det utsatta barnet som i stället beskrivs ha varit tillmötesgående och tröstande.⁴⁶

Denna process av att normalisera och rättfärdiga sexuellt våld har även studerats genom attitydundersökningar som riktar sig till personer som inte dömts för sexuella övergrepp. Psykologerna Rachael O'Byrne, Susan Hansen och Mark Rapley har exempelvis studerat manliga australiensiska universitetsstudenter som ombetts att beskriva sin syn på samtycke, kommunikationsbrister och sexuellt våld utifrån psykologiska teorier.⁴⁷ Studiens utgångspunkt är att det är av vikt att förstå hur män generellt tänker kring dessa frågor för att kunna förklara varför sexuellt tvång är ett så vanligt förekommande problem. En mycket stor andel av kvinnorna som utsatts för våldtäkt av en partner eller bekant anmäler inte övergreppet därför att de är oroliga för att misstros eller ifrågasätts, eftersom de antar att de till viss del är medskyldiga till att övergreppet kunnat begås. Genom att undersöka mäns attityder till sexuellt våld och syna generella uppfattningar om sexuella relationer så som de kommer till uttryck i olika vetenskapliga förklaringsmodeller är det också möjligt att förstå hur dessa bidrar till att våldsutsatta personer upplever sig som medansvariga.⁴⁸

I studien utgår de ifrån en förklaringsmodell utarbetad av psykologen Deborah Tannens, som betraktar våldtäkt som ett resultat av bristande kommunikation och undersöker hur denna modell öppnar för att våldtäkt kan omförhandlas. Enligt modellen antas sexuellt våld delvis kunna förklaras med att förövare saknar kunskap och information om den våldsutsattas intentioner, men denna föreställda "okunskap" kan också användas för att fransäga sig ansvar och göra den våldsutsatta medskyldig till övergreppet.

Resultaten visar att de manliga respondenterna anser att kvinnors verbala uttrycks-sätt och kroppsspråk måste överensstämma för att ett sexuellt avvisande ska uppfattas som trovärdigt. Om en kvinna säger "nej" men samtidigt tittar mannen i ögonen tolkas detta som ett initiativtagande till sex från hennes sida. När verbala uttryck enligt respondenterna inte till fullo antas motsvara kroppsspråket görs dessa föreställda ambivalenser till en legitim grund för män att hävda okunskap. Respondenternas beskrivningar är emellertid motsägelsefulla i och med att de ställer krav på ögonkontakt och verbala avvisanden trots att de själva beskriver att de har kännedom om att många tjejer väljer att använda sitt kroppsspråk för att avvisa sexuella inviter. I respondenternas utsagor är det en manligt definierad idé om kommunikation som utgör normen. Det innebär att kvinnor både betrak-tas som ansvariga för att försäkra sig om att män förstår och som ansvariga för att kommunicera detta på ett sätt som är begripligt för män. Studien visade att de tillfrågade männen ansåg att länken mellan ett verbalt nej och ett avvärjande kroppsspråk skulle upprätthållas och presenteras på ett tydligt sätt för att kvinnors nej till sex ska framstå som legitimt.⁴⁹

Studien visar också att de tillfrågade männen får stöd för sina föreställningar om bristande kommunikation genom Tannens psykologiska teori och den bidrar på så sätt till att skapa och befästa ett manligt tolkningsföreträde.⁵⁰ Studien är ett exempel på hur kvinnor och män utifrån de attityder som framkommer har olika sexuellt handlingsutrymme, vilket alltså får konsekvenser för synen på samtycke och sexuell tillgänglighet.

Biomedicinska faktorer och farmakologisk behandling

Orsaker till sexuellt våld har också undersökts utifrån ett medicinskt perspektiv. I följande avsnitt belyses ett antal biomedicinska faktorer och metoder samt fram-värkten av farmakologisk behandling av sexualförövare.

Inom den rättsmedicinska forskningen har sambandet mellan bland annat neuro-biologi och könshormoner samt deras inverkan på sexuella övergrepp studerats. En utgångspunkt är att den mänskliga sexuella funktionen, som karaktäriseras av lust, upphetsning och orgasm, är styrd av starka biologiska influenser.⁵¹ Psykiatrikern Martin P. Kafka menar att sexuell avvikelse och så kallade sexuella parafilier är ett resultat av en avvikande sammansättning av signalsubstanserna och hormonerna serotonin, dopamin och norepinefrin.⁵² Denna grupp av substanser och hormoner inverkar på aggressionsnivån, impulskontrollen och den sexuella motivationen. Även hyperaktivitetssyndrom (ADHD) eller andra neuropsykiatriska syndrom har visat sig samvariera med utövandet av sexuellt våld.⁵³ Avvikande sexuell drift har bland annat studerats med hjälp av penispletysmografi, så kallad fallometri, som innebär att man mäter penis erektion när testpersonen lyssnar till berättelser eller tittar på bilder som antas exemplifiera normala respektive avvikande former

av sexualitet. Det finns emellertid många forskare som har kritiserat en alltför ensidig fokusering på biologiska funktioner och påpekat att ett avvikande sexuellt beteende är mer komplext än så. Det är inte i huvudsak en mängd cirkulerande hormoner som styr en individs sexuella drivkrafter utan dessa påverkas även av psykosociala aspekter och olika psykiska sjukdomstillstånd.⁵⁴

En metod för att motverka ett sexuellt utlevande och aggressivt beteende är farmakologisk behandling som handlar om att dämpa eller reglera en överdriven eller avvikande sexualitet.⁵⁵ Behandlingen syftar både till att förhindra att en person begår sexualbrott och till att minska det subjektiva lidande som en oönskad sexuell störning eller avvikelse kan ge upphov till för den enskilde.⁵⁶ Även psykiatriska tillstånd som bidrar till att ett oönskat sexuellt beteende vidmakthålls kan vara föremål för farmakologisk behandling. Behandling kan påbörjas i samband med institutionsvård eller uppföljande vårdåtgärder men erbjuds också i förebyggande syfte till personer som inte har begått sexualbrott. En person som har en tvångsmässig sexualitet eller avvikande sexuella fantasier kan frivilligt söka hjälp innan han eventuellt riskerar att begå brott. På Centrum för andrologi och sexualmedicin vid Karolinska universitetssjukhuset i Huddinge bedrivs sexualmedicinsk behandling för bland annat personer som befinner sig i risk för att begå sexualbrott.

Behandling med antidepressiva läkemedel av typen SSRI (Selective Serotonin Re-uptake Inhibitors)⁵⁷ ses ofta som ett förstahandsalternativ eftersom depressiva tillstånd, ångest, social fobi och tvångssymtom är vanligt förekommande hos personer med avvikande sexualitet.⁵⁸ Preparaten bidrar också i många fall till att ge en nedsatt sexuell lust och en minskning av sexuellt utagerande beteende. I de fall då antidepressiva läkemedel inte bedöms ge tillräcklig effekt för att behandla ett tvångsmässigt sexuellt beteende ges hormonreglerande läkemedelsbehandling som verkar mer direkt sexualdämpande. Denna typ av behandling syftar till att minska nivån av testosteron i blodet och därmed dämpa eller helt ta bort den sexuella lusten. Även om nivåhalterna av testosteron är avsevärt högre hos män än hos kvinnor så producerar båda könen hormonet. Könshormonet testosteron anses också ha en viktig funktion för sexuell lust hos både män och kvinnor.⁵⁹

Nivåerna av testosteron har inte påvisats vara avvikande hos sexualbrottsförövare i jämförelse med normalbefolkningen. Tvärtom har relativt låga hormonnivåer identifierats hos vissa män med sexuella avvikelser. Behandlingen av personer med låga testosteronnivåer kan dock vid en ytterligare sänkning ge minskat sexuell intresse. En reducering av testosteron kan även i vissa avseenden bidra till minskad aggressivitet och leda till en förbättrad förmåga att visa ömhet för en eventuell partner.⁶⁰

Den vanligaste behandlingen i Sverige för att hämma bildningen av testosteron är *Androcur*[®], ett läkemedel som innehåller den antiandrogena substansen cyproteron. Låga doser av läkemedlet ger effekt på sexuellt avvikande och påträngande fantasier men gör det samtidigt möjligt att bibehålla patientens förmåga till erektion och utlösning. Vid högre doser begränsas förmågan till erektion vilket leder till

impotens. Detta kallas också för kemisk kastrering. Även om farmakologisk behandling kan vara verkningsfull finns det också tillstånd av tvångsmässigt driven sexualitet och sexuellt avvikande beteende som inte kan åtgärdas genom kastrerande behandling. Långtidsbehandling under flera år kan vara aktuell om patienten har ett högriskbeteende som inte kan kontrolleras på annat sätt. En mångårig behandling kan emellertid leda till allvarliga biverkningar i form av benskörhet och leverpåverkan. Behandlingen anpassas vanligtvis efter tillståndets svårighetsgrad men det anses generellt sett inte vara eftersträvansvärt att under längre tid stänga av den sexuella förmågan. Sexualiteten har en vitaliserande funktion för många människor och påverkar självkänsla och identitetsupplevelse. En alltför kraftfull farmakologisk behandlingsinsats kan därför inverka negativt på psykologisk behandling och försämra en fungerande behandlingsallians, konstaterar Eva-Marie Laurén som är specialist i rättspsykiatri.⁶¹

Rättspsykiatriern Heidi Hansen som bedrivit farmakologisk behandling av sexualbrottsförövare i Danmark menar att denna metod endast är symtomdämpande och inte påverkar det bakomliggande problemet.⁶² Även om läkemedelsbehandling kan vara ett nödvändigt komplement till annan behandling bör man sträva efter att förändra attityder som kan medföra fortsatt risk för en skadlig sexualitet. Behandlingens primära mål är att klienten ska ta ansvar för och lära sig att kontrollera destruktiva impulser. För att klienten ska få insikt i hur dessa uppstår och kan motverkas anses det alltså vara viktigt att både ge psykoterapeutisk och farmakologisk behandling.⁶³ Effekten av hormonreglerande behandling har hittills endast undersökts hos män med sexuella avvikelser varför det saknas studier av vilken effekt behandlingen har på kvinnor eller kvinnliga sexualbrottsförövare.

Riskbedömning och klassificering av sexuella avvikelser

Beteendevetaren Gabrielle Sjöstedt har i en doktorsavhandling från 2002 undersökt återfallsrisken för personer som dömts till sexualbrott och avtjänat straffet inom svensk kriminalvård. Hon har följt upp de 1 400 gärningsmän som lämnade fängelserna mellan åren 1993 och 1997. Sex år efter fängelsevistelsen hade endast 75 personer, eller 6 procent, återfallit i sexualbrott. Det är en betydligt lägre siffra än vad som återfinns i flera andra brottskategorier, exempelvis stöld. Den andel som återföll i brott begick i snitt fem gärningar vardera, totalt 389 nya gärningsbeskrivningar under den undersökta perioden. Det kan totalt sett anses vara ett litet antal personer men för offren är lidandet stort och därför är bedömning av risk för återfall angeläget. Ytterligare en viktig aspekt när det gäller återfallsrisk är att studera den samhällsmiljö och specifika kontext som sexualbrottsdömda möter efter avtjänad strafftid.⁶⁴ Enligt en sammanställning av återfallsfrekvensen för olika typer av förövare, återfaller män som har våldtagit en vuxen kvinna som de haft en varaktig eller ytlig bekantskap med i liten utsträckning i nya sexual-

brott. Män som har begått överfallsvåldtäkter har däremot en högre återfallsfrekvens.⁶⁵

I riskbedömningsstudier har olika faktorer som antas öka risken för sexuellt våld identifierats. Det finns ingen enstaka faktor som är tillräcklig för att förklara våldshandlingar, däremot har psykopatisk personlighetsstörning visat sig vara den enskilt viktigaste riskfaktorn. Enligt en svensk studie av bland andra Martin Grann, professor i psykologi, och Niklas Långström, professor i barn- och ungdomspsykiatri, är risken för dömda som diagnostiserats med psykopatisk personlighetsstörning att återfalla i allvarlig våldsbrottslighet, däribland våldtäkt och misshandel, dubbelt så hög som för dem som inte har denna diagnos. Återfallen skedde inom ett år efter att de frigetts från kriminalvårdspåföljder.⁶⁶

Målet med riskbedömning är att förhindra våldshandlingar snarare än att förutsäga farlighet. Generellt sett kan riskbedömning beskrivas som en process för att utvärdera om individer kommer att begå våldshandlingar i framtiden samt att utarbeta behandlingsinsatser för att hantera eller minska den risken.⁶⁷ Riskbedömning är en metod som har debatterats flitigt sedan 1970-talet och opinionen har skiftat. I dag betonas emellertid ofta samhällsskyddsaspekter och vinsterna med att minimera återfallsrisk.⁶⁸ Rättspsykiatriker och kriminologer som kritiserat riskbedömning har påpekat att metoden är otillförlitlig och framhållit vikten av att värna dömda personers rättsäkerhet. En annan problematik som anförts är att man utifrån statistiska sannolikhetsdata drar slutsatser om hela grupper, vilket kan ge missvisande resultat för enskilda individer. Det som gäller för lagöverträdare i genomsnitt behöver inte gälla för varje individ, men sannolikhetsbaserad kunskap bedöms likväl vara bättre än ingen kunskap.⁶⁹

Brottspreventionens goda syfte kan emellertid bidra till att intressekonflikter och eventuella negativa konsekvenser osynliggörs. Identifieringen av riskindivider, såsom "potentiella persistenta brottslingar", "anti-sociala personligheter" eller "psykopater" kan få kontraproduktiva följder och leda till en stigmatisering av utpekade grupper, menar sociologen Ingrid Sahlin som studerat brottsprevention.⁷⁰ Begrepp som "riskmiljöer" och "statiska riskfaktorer" kan bidra till att personer känner sig bundna av opåverkbara faktorer och därmed upplever att de är omöjliga att behandla. Sahlin framhåller även att det preventiva arbetet måste ses som en del av samhällets ideologiproduktion och reproduktion av kulturella värden. Den bärande tanken är att det preventiva arbetet inte enbart går ut på att försvara samhällets värden utan också på att definiera dem. I denna bemärkelse etableras även föreställningar om vad som *inte* är ett riskbeteende och vilka problem som bör prioriteras framför andra.⁷¹ Sociologen Nikolas Rose framhåller också att fokuseringen på riskhantering snarare än diagnostisering har inneburit att yrkesgrupper som arbetar med riskbedömning, till exempel rättspsykiatriker, har fått en position som övervakare när det gäller att hantera och kontrollera samhällets säkerhet.⁷² Förutsägelsen har därmed fått en ökad betydelse vilket han menar har

inneburit att befogenheterna för dessa yrkesgrupper blivit mer omfattande. Det är inte enbart patienten eller den dömdes aktuella tillstånd som diagnostiseringen ska innefatta utan även ett antagande om ett troligt framtida uppträdande.⁷³

Riskbedömningsmanualerna har tillkommit i syfte att få till stånd systematiserade beslutsunderlag och utvärderingar som är mer konsekventa och samstämmiga.⁷⁴ Två av de mer etablerade instrumenten för att bedöma risk för framtida våld i Sverige är HCR-20 (Violence Risk Assessment Scheme)⁷⁵ och SVR:20 (Sexual Violence Risk – 20),⁷⁶ som ursprungligen kommer från Kanada. Den sistnämnda är specifikt utarbetad för att bedöma risk för sexuellt våld. En svensk översättning av den kanadensiska förlagan har gjorts av Henrik Belfrage, professor i rättspsykiatri, tillsammans med kollegor.⁷⁷ Funktionsområden som identifieras är bland annat gärningsmannens sexuella preferenser och sexuella avvikelser. Därutöver undersöks det så kallade intrapersonella området vilket innefattar anti-sociala attityder, psykiska störningar, missbruk av alkohol eller droger och det så kallade interpersonella området som inbegriper intima relationer och familjerelationer. Med hjälp av instrumentet klassificeras även gärningsmannens sociala kompetens, studieresultat och yrkesmässiga prestationer samt neurologiska eller endokrina sjukdomar, det vill säga sjukdomar som är hormonrelaterade.⁷⁸

Ett annat tema inom den kliniska forskningen och riskbedömningen är olika former av sexuella avvikelser (parafilier), vilka utgör en variabel som påverkar förekomsten av sexuellt våld.⁷⁹ DSM-IV (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) är ett klassificeringsverktyg som används för att fastställa olika sexuella parafilier.⁸⁰ Till parafilier som innefattar kontaktövergrepp räknas pedofili, incestövergrepp och sexuell sadism. Våldtäkt är inte definierat som en parafili i DSM-IV, men man menar att vissa former av sexuellt våld kan associeras med den parafila diagnosen sexuell sadism. Med sexuell sadism åsyftas handlingar som får personen att uppnå sexuell upphetsning genom att offret plågas psykiskt eller fysiskt, lider och förödmjukas. Sadistiska handlingar kan enligt DSM-IV innebära olika aktiviteter som förövaren tar till för att dominera offret, såsom frihetsberövande, misshandel, strypning, tortyr och mord. Sexuell sadism är mycket ovanligt och att ett övergrepp har innehållit en extrem våldsutövning är inte ett tillräckligt kriterium för att diagnosen ska vara uppfylld.⁸¹ Bland sexualbrottsförövare som genomgått rättspsykiatrisk undersökning och dömts till fängelse eller rättspsykiatrisk vård uppfyller en relativt stor grupp diagnoskriterierna för en eller flera parafilier, men det finns samtidigt stora variationer i resultaten.⁸² I jämförande studier mellan personer som dömts för sexualbrott och personer som dömts för andra typer av brott har man funnit att parafilier förekommer betydligt oftare hos sexualbrottsförövare.⁸³

Hot- och riskbedömning har också kritiserats för att inte utgå från en förståelse av hur maktrelationer mellan män och kvinnor verkar och upprätthålls. Kritikerna har även framhållit att bedömningen av riskfaktorer hos män inte endast bör utgå ifrån

den befintliga statistiken över män som är dömda för våldsbrott mot kvinnor på grund av att många som begår våldtäkt och sexuella övergrepp inte omfattas av denna statistik. Ett sådant underlag anses leda till att arbetet grundas på bedömningar som baseras på olika avvikelseförståelser. När utgångspunkten är att fastställa avvikelse finns det en risk att inslag av makt och kontroll i relationer, sexuella handlingar och beteenden som inte betraktas som avvikande förblir ouppmärksammade.⁸⁴

Behandlingsprogram för sexualbrottsförövare

I ett internationellt perspektiv är behandling av dömda sexualbrottsförövare inte en ny företeelse utan har bedrivits i olika former sedan 1970-talet. Det är dock relativt nyligen som empiriska undersökningar av programmets effektivitet har genomförts. Psykiatrikerna Friedrich Lösel och Martin Schmucker genomförde 2005 den första internationella metastudien som följde upp effekterna av behandling för dömda sexualbrottsförövare. I undersökningen ingick totalt 69 studier som inkluderade mer än 22 000 personer. Resultaten visade att av dem som genomgått behandling återföll 11 procent i nya sexualbrott i jämförelse med 17 procent i den obehandlade kontrollgruppen.⁸⁵ Kognitiv beteendeterapi var den behandlingsmetod som hade bäst effekt för att reducera återfallsrisken, men också hormon-dämpande behandling gav goda effekter.

De tidiga behandlingsinriktningarna utgick ifrån att en enda faktor, nämligen svårigheten att uttrycka känslor eller intimitet, var den bärande förklaringen till att sexuella övergrepp begicks.⁸⁶ Denna förståelse har reviderats över tid i och med att forskare som har studerat sexualbrottsdömda har funnit att orsaken till att sexuella övergrepp begås är mer komplicerad än så och kan förklaras av olika samverkande faktorer. I dag baseras merparten av behandlingsprogrammen på kognitiv beteendeterapi som även inkluderar psykodynamiska förståelsemodeller. Målsättningen med behandlingen är att förbättra förövarnas förmåga att uttrycka empati, att utveckla deras sociala färdigheter och att minimera riskfaktorer.⁸⁷

I ett svenskt perspektiv har behandling för dömda sexualbrottsförövare bedrivits inom kriminalvården och inom den rättspsykiatriska vården sedan 1980-talet. 1999 tog Kriminalvårdens forskningskommitté, som hade inrättats samma år, initiativ till en omfattande utvärdering av de programverksamheter för sexualbrottsförövare som då bedrevs vid landets kriminalvårdsanstalter. Utvärderingen visade att det fanns stora skillnader i val av behandlingsmetoder mellan olika anstalter. Det framkom också att den programverksamhet som bedrivits inte i tillräckligt hög grad baserades på beprövad teoretisk och klinisk erfarenhet, empirisk forskning och återfallsanalys.⁸⁸ Mot denna bakgrund antog och implementerade den svenska kriminalvården det första nationella programmet för sexualbrottsförövare 2002, Relations- och samlevnadsprogrammet – ROS.⁸⁹ Programmet ackrediterades 2006, vilket innebär att en oberoende forskarpanel

gjorde en vetenskaplig granskning av dess innehåll och metoder. I det arbetet deltog Kriminalvårdens vetenskapliga råd. ROS-programmet är i allt väsentligt hämtat från Kanada och bygger på forskning och empiriska studier om bedömning, behandling och uppföljning av sexualbrottslingar. I Sverige påverkas inte verkställighetstidens längd av om en sexualbrottsling genomgått behandling eller ej. I länder där dömda kan få särskilda förmåner i form av till exempel villkorlig frigivning efter genomgången behandlingsprogram, ökar detta vanligtvis motivationen för deltagande.

ROS-programmet är uppbyggt kring fem komponenter som är relaterade till områden som forskningen visat ökar risken för sexuell övergreppsbeteende. De fem komponenterna är: *Kognitiva förvrängningar och behandlingsstrategier; Intimitet, relationer och social förmåga; Empati och medvetenhet om offret; Att hantera känslor samt Avvikande sexuella fantasier och sexuell upphetsning*. Deltagarna i programmet genomgår olika tester såväl före som efter behandlingen vilket möjliggör uppföljning och utvärdering av programmets effekter för den enskilda individen. De klienter som genomgått ROS-programmet på anstalt erbjuds uppföljning i frivården som en del av behandlingsplanen. Syftet är att skapa kontinuitet i behandlingen och hjälpa klienterna att bibehålla de insikter som de tillgodogjort sig under behandlingen.⁹⁰

Behandlingen av sexualbrottsförövare inom rättspsykiatri skiljer sig i flera avseenden åt från den som ges inom kriminalvården. Rättspsykiatri har inte tagit fram något specifikt program för sexualbrottslingar utan arbetar efter en individuell vårdplan.⁹¹ Vanligtvis kombineras olika behandlingsmetoder såsom psykoterapi, medicinsk behandling samt missbruksbehandling.⁹² Metoderna bygger i likhet med kriminalvårdens behandlingsprogram på beprövad vetenskap. De personer som dömts till rättspsykiatrisk vård genomgår en omfattande utredning och riskbedömning. Många sexualbrottslingar har en multiproblematik och vårdas för flera olika psykiatriska diagnoser och det anses därför vara viktigt att ha ett individanpassat behandlingsprogram som är särskilt utformat för varje patient.⁹³ Den vårdande enheten förutsätts också erbjuda den tvärprofessionella kompetens som patienternas tillstånd kräver. Den rättspsykiatriska vården handlar i stor utsträckning om att både se till den enskildes utvecklingsmöjligheter och samtidigt beakta samhällets säkerhet för att motverka risk för återfall i nya sexualbrott.⁹⁴ Vårdtiden är obestämd, varför patientens fortsatta vårdbehov kontinuerligt prövas av domstol. Till grund för avgörande beslut som rör exempelvis friförmåner och utskrivning, ligger bland annat återkommande riskbedömningar. I den rättspsykiatriska vården är genomgången behandling en förutsättning för att patienten ska kunna åtnjuta friförmåner och sedermera bli utskriven. Andelen sexualbrottsförövare som dömts till rättspsykiatrisk vård har minskat kraftigt sedan lagändringen 1992,⁹⁵ från att tidigare ha utgjort en tredjedel till att på senare år omfatta en liten grupp.⁹⁶

Olika representationer av förövare

De män som dömts för sexuella övergrepp och de som dömts för misshandel mot sin partner erbjuds inom kriminalvården två olika behandlingsprogram. Den senare kategorin behandlas inom ramen för IDAP (Integrated Domestic Abuse Programme), kriminalvårdens program för vuxna män som utfört hot, våld eller annat kontrollerande beteende mot sin nuvarande eller före detta partner. Trots att fysiskt och sexuellt våld enligt lagen rubriceras som två skilda brott med olika straffsatser, visar forskningen om våld i nära relationer att övergreppen ofta har inslag av såväl fysiskt som psykiskt och sexuellt våld.⁹⁷ Att fysisk misshandel och sexuellt våld hanteras och behandlas som två skilda problem i behandlingsprogrammen innebär därmed att olika typer av våldsutövningar hålls isär.

De båda behandlingsprogrammen skiljer sig också åt i synen på våldsutövningens orsaker, och även när det gäller behandlingens målsättningar. I IDAP finns ett tydligt maktperspektiv och syftet med behandlingen är att de dömda männen ska få hjälp med att identifiera tecken på ilska, motverka impulser till våld, hantera svartsjuka, erkänna kvinnors och barns rädsla, ta kritik, kommunicera känslor samt hantera konflikter.⁹⁸ Gärningsmannens fysiska våldsutövning sätts i samband med makt- och dominansförhållanden och lösningen på problemet är ökad jämställdhet i relationen.⁹⁹ Det innebär bland annat att skapa en rättvis arbetsfördelning och att dela föräldraansvaret.¹⁰⁰ Ett tydligt brottsofferperspektiv betonas i och med att förövarna ska lära sig vilka konsekvenser misshandeln får för den våldsut-satta personen. I programmet utgår man alltså ifrån att de dömda männen på nytt ska kunna leva i en relation utan att utöva fysiskt våld mot sin partner.

I ROS-programmet framträder emellertid en annan syn på förövaren. Sexualförövarna beskrivs vara ensamma människor som är påverkade av obearbetade trauman från barndomen. Ensamhet eller "ensamhetskänsla" bedöms i sig vara en riskfaktor för att begå nya övergrepp.¹⁰¹ Förövarens insikt om egen tidigare utsatthet antas vara en förutsättning för att skapa förståelse för offrets utsatthet men också för att uppnå en vuxen maskulinitet.¹⁰² I ROS-programmet är de psykologiska teorierna dominerande när det gäller att förklara sexuellt våld, till skillnad från behandlingen av misshandlande män som genomsyras av ett genusperspektiv. Det talar för att det är enklare att formulera fysisk våldsutövning som ett könsrelaterat problem än att formulera sexuellt våld som ett sådant.

En diskussion om hur kön kan förstås i makftermer och hur maktrelationer mellan könen inverkar på förekomsten av sexuellt våld saknas till viss del i ROS-programmet. Ett undantag framträder i avsnittet om "kulturell skillnad". Förövare från andra kulturer betraktas som en separat grupp som skiljer sig från förövare från den svenska majoritetskulturen och behandlarnas kännedom om hur maktrelationer inom andra kulturer gestaltar sig anses viktig för att förstå varför dessa män begår sexuella övergrepp.

När vi arbetar med intagna från andra kulturer är det viktigt att ha så stor kunskap [om] deras kulturella och religiösa förhållanden som möjligt. Detta gäller synen på familjen, relationer mellan man och kvinna, sexualitet och synen på våld och sexuella övergrepp. Det gäller också att förstå underliggande maktförhållanden inom släkt, familj, vad som är möjligt att samtala om och vad som är tabu att ta upp.¹⁰³

I citatet från ROS-programmet tydliggörs ett samband mellan könsrelationer och kulturella förhållanden och kombinationen av dessa faktorer antas påverka förövare med annan etnisk tillhörighet än svensk. Detta kan jämföras med att sexualbrottsförövare som har en etniskt svensk bakgrund i stället beskrivs ha bristande kännedom om kulturellt och socialt accepterade normer i det svenska samhället. I beskrivningen av förövare med etniskt svensk bakgrund antas maktförhållanden mellan könen inte ha en primär betydelse. Samtidigt kan vi se att det sociokulturella synsätt som etableras i beskrivningen av förövare från andra kulturer liknar den problemformulering som ligger till grund för behandlingen av män som dömts för partnermisshandel, som på motsvarande sätt betonar vikten av att förändra värderingar och kvinnoyn. Det finns emellertid de forskare som har påtalat problemen med att könsrelaterat våld delas upp i avskilda "rum". Intersektionalitetsforskaren Paulina de los Reyes menar exempelvis att det innebär att våld som betecknas som patriarkalt symboliskt kan placeras utanför gränserna för vad som uppfattas som svenskt. Denna förståelsemodell bidrar, enligt hennes analys, till att förlägga könsrelaterat våld till "patriarkala enklaver" samtidigt som det är möjligt att upprätthålla en bild av "kulturella frizoner".¹⁰⁴

Det finns samtidigt många styrkor med det nationella behandlingsprogrammet för sexualbrottsdömda män. Programmet har bidragit till att skapa ett enhetligt synsätt samtidigt som det är dynamiskt så till vida att flera olika behandlingsmetoder och inriktningar kombineras.

Ett teoretiskt spänningsfält mellan konkurrerande synsätt

Kunskapen om varför sexuella övergrepp begås har ökat, men problematiken är alltså jämt komplex och multifaktorell till sin karaktär. Om man studerar hela spektrumet av sexuella övergrepp och dessutom ser det i samband med mäns våld mot kvinnor, framträder en ytterst heterogen bild av sexualförövaren. Detta kan också förklara den stora variationen av förklaringsperspektiv som finns inom forskningsfältet. Det innebär även att det är svårt att säga något generellt om vilka faktorer som leder till att personer begår sexuella övergrepp. Tittar man på gruppen dömda förövare har forskarna identifierat ett antal gemensamma faktorer som samvarierar med eller antas kunna leda till att sexuella övergrepp begås. Huruvida dessa förhållanden även gäller för förövare som inte har dömts kan av förklarliga skäl inte besvaras.

De studier som har undersökt vilka bakgrundsfaktorer som korrelerar med utövandet av sexuellt våld identifieras ofta faktorer som ligger bakom återfall i brott.¹⁰⁵ Eftersom det är en relativt liten andel av de sexualbrottsdömda som återfaller i nya sexualbrott så besvarar dessa studier enbart vilka riskfaktorer som kan leda till återfall och inte varför en person begår sexuella övergrepp för första gången. För att nå personer som inte dömts krävs preventiva åtgärder av annat slag än de som syftar till att förebygga återfallsrisk.

De brottspreventiva åtgärder som föreslås skiljer sig åt i flera avseenden, på grund av att man har studerat olika förövargrupper. Det förebyggande arbetet som riktar sig till personer som inte dömts för sexualbrott handlar framför allt om att genom utbildning och opinionsbildande insatser påverka attityder kring samtycke och ömsesidighet samt att problematisera förlegade föreställningar om kön och sexualitet. Det kan gälla myter om den manliga sexuella driften som okontrollerbar, synen på kvinnors och tjevers sexualitet som passiv samt uppfattningen att den som säger nej till sex egentligen "vill" övertalas. Den bärande tanken i denna typ av preventivt arbete är att färre övergrepp begås om det sexuella handlingsutrymmet blir mer jämlikt. För att motverka sexuellt våld är det också viktigt att samhällets förebyggande insatser sker på bred front och i detta avseende spelar attityd- och opinionsbildande arbete en viktig roll. Hot- och riskbedömning är emellertid angeläget för den grupp som avtjänar eller har avtjänat straffpåföljder.

Avslutningsvis kan konstateras att den sociokulturella forskningen med sina strukturella förklaringsmodeller är mer teoriinriktad än den personorienterade forskningen som i större utsträckning utgår ifrån empiriska studier av förövare som begått sexuellt våld. Ytterligare en skillnad mellan olika teoretiska perspektiv gäller synen på kön som analytisk kategori. Inom genusforskningen anses köns-
skapande processer ha en grundläggande betydelse för att förklara sexuellt våld, till skillnad från psykologiska och biologiska perspektiv som betonar andra förklaringsfaktorer. En problematisk konsekvens är att disciplinerna varken utbyter erfarenheter eller sprider och tillvaratar varandras forskningsresultat. En mer omfattande kombination av olika förklaringsperspektiv skulle kunna leda till att berika och utveckla både forskning och praktiskt arbete.

- ¹ Svea hovrätt, dom 2007-10-16, mål nr B 3806-07.
- ² Stockholms tingsrätt, dom 2007-05-04, mål nr B 7409-07.
- ³ Svea hovrätt, dom 2007-10-16, mål nr B 3806-07.
- ⁴ Bäckström Lerneby, Johanna, "Hovrätten fällde männen från Stureplan", *Göteborgs Posten* 2007-10-17. Vår kursivering.
- ⁵ "Unga sexförbrytare löper ökad risk för återfall", *Sydsvenska Dagbladet* 2007-10-18.
- ⁶ Hughes, Tonda L., Johnson, Timothy, Wilsnack, Sharon C. (2001) "Sexual assault and alcohol abuse: a comparison of lesbians and heterosexual women", *J. Subst. Abuse*, vol. 13(4). s. 515; Hillman, Richard J. m.fl. (1990) "Medical and social aspects of sexual assault of males: a survey of 100 victims", *Br. J. Gen. Pract.*, vol. 40(341). s. 502–504; Stermac, Lana, del Bove, Giannetta, Addison, Mary (2004) "Stranger and acquaintance sexual assault of adult males", *J. Interpers. Violence*, vol. 19(8). s. 901–915.
- ⁷ Tjaden, Patricia, Thoennes, Nancy (2000) *Full Report of the Prevalence, Incidence, and Consequences of Violence Against Women: Findings From the National Violence Against Women Survey*. Washington D.C.: United States Department of Justice.
- ⁸ Brottsförebyggande rådet, *Väldtäkt – en kartläggning av polisanmälda våldtäkter*. Rapport nr 2005:7
- ⁹ Brottsförebyggande rådet, "Faktisk och registrerad brottslighet", http://www.bra.se/extra/pod/?action=pod_show&id=53&module_instance=4. Kontrollerad 2010-03-05.
- ¹⁰ Brottsförebyggande rådet, *Väldtäkt – en kartläggning av polisanmälda våldtäkter*. Rapport nr 2005:7. I den officiella kriminalstatistiken finns även uppgifter om den anmälda våldtäkten begåtts inomhus eller utomhus. Kartläggningen visade att av de våldtäkter som begåtts utomhus var drygt 40 procent överfallsvåldtäkter.
- ¹¹ Brottsförebyggande rådet, *Väldtäkt mot personer 15 år och äldre*. Rapport nr 2008:13.
- ¹² Ibid.
- ¹³ Lundgren, Eva m.fl. (2001) *Slagen Dam. Mäns våld mot kvinnor i jämställda Sverige – en omfattningsundersökning*. Umeå: Brottsoffermyndigheten. s. 73.
- ¹⁴ Ibid. s. 74.
- ¹⁵ Piispa, Minna m.fl. (2006). *Violence against women in Finland*. National Institute for Legal Policy, publication No 225. The European Institute for Crime Prevention and Control, affiliated with UN (HEUNI), publikation no 51.
- ¹⁶ Isdal, Per (2001) *Meningen med våld*. Stockholm: Gothia.
- ¹⁷ Brottsförebyggande rådet, *Brottsutvecklingen i Sverige fram till år 2007*. Rapport nr. 2008:23.
- ¹⁸ Wendt Höjer, Maria (2002) *Rådslans politik. Våld och sexualitet i den svenska demokratin*. Liber: Malmö. s. 11.
- ¹⁹ Tollin, Katharina, Törnqvist, Maria (2005) "Under manlig överhöghet. På radikal feministisk resa med *Thelma & Louise*" i Tollin, Katharina, Törnqvist, Maria (red.) *Feministisk teori i rörliga bilder*. Malmö: Liber. s. 55–81.
- ²⁰ Ibid.
- ²¹ MacKinnon, Catharine A. (1995/2004) "Sex och våld: Ett perspektiv" i Carbin, Maria m.fl. (red.) *Texter i samtida politisk teori*. Malmö: Liber. s. 307.
- ²² Wendt Höjer, Maria (2004) "Sexualitet, våld och politik" i Carbin, Maria m.fl. (red.) *Texter i samtida politisk teori*. Malmö: Liber. s. 283–288.
- ²³ Kimmel, Michael S. (1994) "Masculinity as Homophobia: Fear, shame, and silence in the construction of gender identity" i Brod, Harry, Kaufman, Michael (red.) *Theorizing Masculinities*. London: Sage. s. 119–141; Kimmel, Michael S. (1996) *Manhood in America. A Cultural History*. Oxford: Oxford University Press.
- ²⁴ Kimmel, Michael S. (1996) *Manhood in America. A Cultural History*. Oxford: Oxford University Press.
- ²⁵ Messerschmidt, James W. (2000) "Becoming 'Real Men': Adolescent Masculinity Challenges and Sexual Violence", *Men and Masculinities*, vol. 1(2). s. 286–307. Se även O'Sullivan, Chris (1998) "Ladykillers: similarities and divergences of masculinities in gang rape and wife battery" i Bowker, Lee (red.) *Masculinities and Violence*. Sage: London.
- ²⁶ Kjellgren, Cecilia (2000) *Sexuella övergrepp mot barn: Ungdomar som förgräper sig sexuellt*. Expertrapport. Stockholm: Socialstyrelsen. s. 14.
- ²⁷ Abdullah-Khan, Noreen (2008) *Male rape. The Emergence of a Social and Legal Issue*. Palgrave: MacMillan. s. 85f.
- ²⁸ Ibid. s. 77 f.
- ²⁹ Connell, R. W. (1995) *Masculinities*. Cambridge: Polity Press.
- ³⁰ Kwarnmark, Elisabeth, Anderson Tidefors, Inga (1999) *Förövarpsykologi: om våldtäkt, incest och pedofili*. Falun: Natur och Kultur.
- ³¹ Groth, Nicholas (1979/1981) *Män som våldtar*. Stockholm: Prisma. s. 21. En liknande typologisk indelning görs av Rada, Richard T. (1978) "Psychological Factors in Rapist Behavior", i Rada Richard T. (red.) *Classification of the Rapist*. New York: Grune & Stratton. s. 21–58.
- ³² Groth, Nicholas (1979/1981) *Män som våldtar*. Stockholm: Prisma. s. 34.
- ³³ Ibid. s. 35.
- ³⁴ Ibid. s. 45.
- ³⁵ Ibid. s. 66.
- ³⁶ Stoller refererar i Kwarnmark, Elisabeth, Anderson Tidefors, Inga, (1999) *Förövarpsykologi: om våldtäkt, incest och pedofili*. Falun: Natur och Kultur.
- ³⁷ Kwarnmark, Elisabeth, Anderson Tidefors, Inga, (1999) *Förövarpsykologi: om våldtäkt, incest och pedofili*. Falun: Natur och Kultur. s. 23f.
- ³⁸ Ibid. s. 35.
- ³⁹ Ibid. s. 36.
- ⁴⁰ Lövenkrona, Inger (2001) "Den våldsamme mannen" i Lövenkrona, Inger (red.) *Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*. Lund: Nordic Academic Press.
- ⁴¹ Se diskussion i Nordberg, Marie (red.) (2005) *Manlighet i fokus – en bok om manliga pedagoger, pojkar och maskulinitetsskapande i förskola och skola*. Malmö: Liber; Nordberg, Marie m.fl. (red.) (2008) *Maskulinitet på schemat*. Malmö: Liber, samt Ekenstam, Claes (2005) "Rådslan att falla", *NIKK magasin*, nr. 1.
- ⁴² Ekenstam, Claes, Nordberg, Marie, *Det socialt belönande och det problematiska våldet – En genusvetenskaplig studie av mäns upplevelser, rådslor och föreställningar om våld mellan män* (pågående forskningsprojekt).
- ⁴³ Se även genomgång av Brantsæters teori i Månsson, Sven Axel m.fl. (2002) *Överlevnad och förändring – vardagsliv och behandling av sexualbrottsdömda på Skogomeanstalten*, Forskningsrapport. Kriminalvårdsstyrelsen i samarbete med Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet.
- ⁴⁴ Brantsæter, Marianne (2000) *Møter med menn dømt for seksuelle overgrep mot barn*. Oslo: Oslo universitetet. Brantsæter använder konsekvent termen "övergripare" istället för det mer vedertagna "förövare". Detta för att positionera sig mot den kriminologiska och rättspsykiatriska diskursen som hon menar har en normerande status när det kommer till att förklara förekomsten av sexuella övergrepp.
- ⁴⁵ Isdal, Per. (2001) *Meningen med våld*. Stockholm: Gothia. s. 212.
- ⁴⁶ Brantsæter, Marianne (2000) *Møter med menn dømt for seksuelle overgrep mot barn*. Oslo: Oslo Universitetet.
- ⁴⁷ O'Byrne, Rachael, Hansen, Susan, Rapley, Mark (2007) "If a Girl Doesn't Say 'No' ...": Young Men, Rape and Claims of 'Insufficient Knowledge', *Journal of Community & Applied Social Psychology*, Vol. 18(3). s. 168 – 193.
- ⁴⁸ Ibid.
- ⁴⁹ Ibid. Se även O'Byrne, Rachael, Hansen, Susan, Rapley, Mark (2006) 'You Couldn't Say "No", Could You?': Young Men's Understandings of Sexual Refusal, *Feminism & Psychology*, vol. 16(2). s. 133–154.

- ⁵⁰ O'Byrne, Rachael, Hansen, Susan, Rapley, Mark (2007) "If a Girl Doesn't Say 'No' ...": Young Men, Rape and Claims of 'Insufficient Knowledge", *Journal of Community & Applied Social Psychology*, vol. 18(3). s. 168–193.
- ⁵¹ Se exempelvis Bradford, John M. W. (2001) "The Neurobiology, Neuropharmacology, and Pharmacological Treatment of Paraphilias and Compulsive Sexual Behaviour", *Canadian Journal of Psychiatry*, 46 s. 26–33; Kafka, Martin Paul (2008) "Neurobiological Processes and Comorbidity in Sexual Deviance" i Laws, D. Richard, O'Donohue William (red.) *Sexual Deviance: Theory, Assessment, and Treatment*, andra upplagan. New York, Guilford Publications.
- ⁵² Se även Allen, Andrea, Hollander, Eric (2006) "Sexual Compulsions" i Hollander, Eric & Stein, Dan J. (red.) *Clinical manual of impulse-control disorders*. Arlington: American Psychiatric Association.
- ⁵³ Långström, Niklas (2002) "Sexualbrottsförövare: Psykiatriska aspekter och återfallsrisk" i Lundberg, Per Olov (red.) *Sexologi*. Stockholm: Liber. s. 245.
- ⁵⁴ Ibid.
- ⁵⁵ För en mer utvecklad genomgång se exempelvis Laurén, Eva-Marie (2010) "Farmakologisk behandling av sexualbrottsdömda" i Berman, Anne H., Fabring, Carl Åke (red.) *Kriminalvård i praktiken: strategier för att minska återfall i brott och missbruk*. Lund: Studentlitteratur; Belfrage, Henrik (1995) *Brottsligheten, psykiatri och samhället: introduktion till den medicinska kriminologin*. Stockholm: Liber.
- ⁵⁶ Laurén, Eva-Marie (2010) "Farmakologisk behandling av sexualbrottsdömda" i Berman, Anne H., Fabring, Carl Åke (red.) *Kriminalvård i praktiken: strategier för att minska återfall i brott och missbruk*. Lund: Studentlitteratur.
- ⁵⁷ Den svenska översättningen av förkortningen SSRI är selektiva serotoninåterupptagshämmare.
- ⁵⁸ Laurén, Eva-Marie (2010) "Farmakologisk behandling av sexualbrottsdömda" i Berman, Anne H., Fabring, Carl Åke (red.) *Kriminalvård i praktiken: strategier för att minska återfall i brott och missbruk*. Lund: Studentlitteratur. Det har sedan början av 1990-talet presenterats ett flertal studier som har visat att framför allt preparaten fluoxetin och sertralín har uppvisat goda behandlingseffekter på personer med sexuella avvikelser, se Kafka, Martin Paul (2000) "Psychopharmacological Treatments for Nonparaphilic Compulsive sexual behaviors". *CNS Spectrums* 5. s. 49–59. Bradford, John M. W. (2001). The neurobiology, Neuropharmacology, and Pharmacological Treatment of Compulsive Sexual Behavior, *Canadian Journal of Psychiatry*, vol. 46 (1). s. 24–25.
- ⁵⁹ Testosteron bildas i mannens testiklar och i kvinnans äggstockar men också i en mindre mängd i binjurarna.
- ⁶⁰ Laurén, Eva-Marie (2010) "Farmakologisk behandling av sexualbrottsdömda" i Berman, Anne H., Fabring, Carl Åke (red.) *Kriminalvård i praktiken: strategier för att minska återfall i brott och missbruk*. Lund: Studentlitteratur.
- ⁶¹ Ibid.
- ⁶² Hansen, Heidi, Olesen, Lykke Lise (1997) "Treatment of dangerous sexual offenders in Denmark", *Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, vol. 8(1). s. 195–199.
- ⁶³ Ibid. Se även Laurén, Eva-Marie (2010) "Farmakologisk behandling av sexualbrottsdömda" i Berman, Anne H., Fabring, Carl Åke (red.) *Kriminalvård i praktiken: strategier för att minska återfall i brott och missbruk*. Lund: Studentlitteratur.
- ⁶⁴ Sjöstedt, Gabrielle (2002) *Violent recidivism among sexual offenders: Risk factors and assessment procedures*. Stockholm: Karolinska institutet.
- ⁶⁵ Yates, Pamela M. (1999) "What Works: Effective Intervention with sexual Offenders". Paper presenterat på den 35:e årliga konferensen: Conference of the International Community Corrections Association, Cincinnati, Ohio.
- ⁶⁶ Grann, Martin m.fl. (1999) "Psychopathy (PCL-R) Predicts Violent Recidivism among Criminal Offenders with Personality Disorders in Sweden", *Law and Human Behavior*, vol. 2. s. 203–215.
- ⁶⁷ Belfrage, Henrik, Jarl, Bengt, Långström, Niklas (1999). *SVR-20. Riktlinjer för bedömning av risk för sexuellt våld*. Växjö: Regionpsykiatriskt centrum. s. 14 f. För en liknande definition se även Monahan, John A., Steadman, Henry J. (red.) (1994) *Violence and mental disorder: Developments in risk assessment*. Chicago: University of Chicago Press.
- ⁶⁸ Andershed, Henrik, Wiriús, Anna (2010) "Riskbedömning. Aktuella principer, praktiker och en blick framåt" i Berman, Anne H, Fabring, Carl Åke (red.) *Kriminalvård i praktiken: strategier för att minska återfall i brott och missbruk*. Lund: Studentlitteratur; Farbring, Carl Åke (2010) "Minska antalet återfall. Perspektiv på behandling" i Berman, Anne H., Fabring, Carl Åke (red.) *Kriminalvård i praktiken: strategier för att minska återfall i brott och missbruk*. Lund: Studentlitteratur.
- ⁶⁹ Dawes, Robyn M., Faust, David, Meehl, Paul E. (1989) "Clinical versus actuarial judgment", *Science*, nr. 243. s. 1668–1674.
- ⁷⁰ Sahlin, Ingrid (2008) *Brottsprevention som begrepp och samhällsfenomen*. Lund: Arkiv förlag. s. 133.
- ⁷¹ Ibid.
- ⁷² Ibid. s. 98.
- ⁷³ Rose, Nikolas (2003) "Kontroll", *Fronesis*, nr. 14–15. s. 82–101.
- ⁷⁴ Belfrage, Henrik, Jarl, Bengt, Långström, Niklas (1999). *SVR-20. Riktlinjer för bedömning av risk för sexuellt våld*. Växjö: Regionpsykiatriskt centrum. s. 14 f.
- ⁷⁵ Belfrage, Henrik, Fransson, Göran (2000). *HCR-20. Bedömning av risk för framtida våld. Manual med instruktioner och kommentarer*. Andra reviderade upplagan. Växjö: Regionpsykiatriskt centrum.
- ⁷⁶ Belfrage, Henrik, Jarl, Bengt, Långström, Niklas (1999). *SVR-20. Riktlinjer för bedömning av risk för sexuellt våld*. Växjö: Regionpsykiatriskt centrum.
- ⁷⁷ En svensk översättning av den kanadensiska förlagan har gjorts av Henrik Belfrage, professor i rättspsykiatri, Bengt Jarl, psykolog och Niklas Långström, professor i barn- och ungdomspsykiatri.
- ⁷⁸ Belfrage, Henrik, Jarl, Bengt, Långström, Niklas (1999). *SVR-20. Riktlinjer för bedömning av risk för sexuellt våld*. Växjö: Regionpsykiatriskt centrum. s. 24 f.
- ⁷⁹ Ibid. s. 23.
- ⁸⁰ American Psychiatric Association (1998) *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*. DSM-IV. Washington, DC.: American Psychiatric Association. Enligt DSM-IV har över 40 olika parafilier identifierats och definierats. Ett stort antal av dessa anses vara vanliga bland allmänheten och associeras inte med kriminellt beteende. Det finns dock ett antal "förövartyper" som diagnostiseras som parafilier. Exempel på dessa är så kallade exhibitionister, voyeurister, frotteurister, pedofiler och sadister.
- ⁸¹ Relation och samlevnad (ROS), Kriminalvårdens behandlingsprogram för sexualbrottsdömda män. s. 29.
- ⁸² Långström, Niklas (2002) "Sexualbrottsförövare: Psykiatriska aspekter och återfallsrisk", i Lundberg, Per Olov (red.) *Sexologi*. Stockholm: Liber. s. 246.
- ⁸³ Ibid.
- ⁸⁴ SOU 2004:121, *Slag i luften. En utredning om myndigheter, mansvåld och makt*. s.108.
- ⁸⁵ Lösel, Friedrich, Schmucker, Martin (2005) "The effectiveness of treatment for sexual offenders: A comprehensive meta-analysis", *Journal of Experimental Criminology*, vol. 1(1). s. 117–146.
- ⁸⁶ Marshall, William L. (1996) "Assessment, treatment, and theorizing about sex offenders: Development during the past twenty years and future directions", *Criminal Justice and Behaviour*, vol. 23(1). s.162–199.
- ⁸⁷ Relation och samlevnad (ROS), Kriminalvårdens behandlingsprogram för sexualbrottsdömda män. s. 33. Kwarmark, Elisabeth (2010) "Psykologisk behandling av sexualbrottsdömda" i Berman, Anne H., Fabring, Carl Åke (red.) *Kriminalvård i praktiken: strategier för att minska återfall i brott och missbruk*. Lund: Studentlitteratur.
- ⁸⁸ Kriminalvårdsstyrelsen (2000) *Att påverka och påverkas: Kriminalvårdens insatser för sexualbrottsdömda i anstalt*. Norrköping: Kriminalvården. s. 22.
- ⁸⁹ Syftet med det nationella behandlingsprogrammet är att det ska användas på samtliga enheter och frivårdsanstalter.

- ⁹⁰ Relation och samlevnad (ROS), Kriminalvårdens behandlingsprogram för sexualbrottsdömda män.
- ⁹¹ Strand, Susanne, Holmberg, Gunnar, Söderberg, Erik (2009) *Den rättspsykiatriska vården*. Lund: Studentlitteratur.
- ⁹² Ibid.
- ⁹³ Ibid.
- ⁹⁴ Ibid. Se även resonemang i Belfrage, Henrik (2008) "Riskbedömning och våldsprevention" i Christiansson, Sven Å., Granhag, Per Anders (red.) *Handbok i rättspsykologi*. Stockholm: Liber.
- ⁹⁵ Lag (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård.
- ⁹⁶ Lidberg, Lars, Wiklund, Nils (2004) "Sexualbrott" i Lidberg, Lars, Wiklund, Nils (red.) *Svensk rättspsykiatri – en handbok*. Lund; Studentlitteratur. s. 338.
- ⁹⁷ Jämför diskussion i Isdal, Per (2001) *Meningen med våld*. Stockholm: Gothia.
- ⁹⁸ IDAP (Integrated Domestic Abuse Programme), Kriminalvårdens behandlingsprogram för vuxna män som har använt hot, våld eller annat kontrollerande beteende gentemot sin kvinnliga partner/före detta partner.
- ⁹⁹ Eriksson, Maria, Tobiasson, Marie-Anne (2010) "IDAP-behandlingsprogram för män som misshandlar" i Berman, Anne H, Fabring, Carl Åke (red.) *Kriminalvård i praktiken: strategier för att minska återfall i brott och missbruk*. Lund: Studentlitteratur.
- ¹⁰⁰ IDAP (Integrated Domestic Abuse Programme), Kriminalvårdens behandlingsprogram för vuxna män som har använt hot, våld eller annat kontrollerande beteende gentemot sin kvinnliga partner/före detta partner.
- ¹⁰¹ Relation och samlevnad (ROS), Kriminalvårdens behandlingsprogram för sexualbrottsdömda män. s. 126.
- ¹⁰² Ibid. s. 58.
- ¹⁰³ Ibid. s. 139.
- ¹⁰⁴ de los Reyes, Paulina (2003) *Patriarkala enklaver eller ingenmansland? Våld, hot och kontroll mot unga kvinnor i Sverige*. Norrköping: Integrationsverkets skriftserie IV. s. 33. Se även diskussion i Livholts, Mona (2007) *Vanlig som vatten. Manlighet och normalitet i mediernas berättelser om våldtäkt*. Malmö: Gleerup. s. 97.
- ¹⁰⁵ Kwarnmark, Elisabeth (2010) "Psykologisk behandling av sexualbrottsdömda" i Berman, Anne H., Fabring, Carl Åke (red.) *Kriminalvård i praktiken: strategier för att minska återfall i brott och missbruk*. Lund: Studentlitteratur.

Vad kostar våldtäkter?

Samhällsekonomiska kostnader för sexuellt våld

Stefan de Vylder

Kanske ryggar någon inför frågeställningen. Kan ångesten hos ett våldtäktsoffer mätas i kronor och ören? Vad är prislappen på rädsla och sömnsvårigheter? Hur ska ett försämrat sexualliv för en våldtagen kvinna och hennes partner värderas?¹ Hur ska vi mäta förlusten i livskvalitet hos en kvinna som bor på hemlig adress och inte vågar visa sig utomhus av rädsla för att på nytt bli utsatt för sexuella övergrepp av sin före detta sambo?

Det finns gränser för hur meningsfullt och, inte sällan, hur etiskt försvarbart det är att göra ekonomiska kalkyler över allt lidande som människor utsätts för. Kan livskvalitet överhuvudtaget översättas i monetära termer? Men kanske finns det ändå anledning att lyfta fram hur stora skador sexuellt våld förorsakar, inte minst eftersom kostnaderna för våldtäkter tenderar att vara flerfaldigt högre än kostnaderna för andra typer av våldsbrott. Merparten av dessa kostnader drabbar offren själva, men en mindre del bärs också av andra, inte minst anhöriga, kvinno- och brottsofferjourer och den offentliga sektorn.

Socialstyrelsens rapport² från 2006 som studerat samhällets kostnader för våld mot kvinnor visar att de totala direkta och indirekta kostnaderna för samhället uppsteg till 2,7–3,3 miljarder kronor, motsvarande cirka 40 000 kronor per drabbad kvinna.³ Denna beräkning tar dock inte hänsyn till den svåruppskattade förlust av livskvalitet som drabbar våldsoffret och anhöriga. I jämförelse kan påpekas att en brittisk studie som skattat även dessa kostnader visar att enbart de immateriella skador som bärs av offer utsatta för fullbordad våldtäkt motsvarar en kostnad på omkring en halv miljon kronor året efter våldtäkten.⁴ Dessa kostnader, oavsett hur svåra de är att skatta, kan inte undvikas i en samhällsekonomisk kalkyl. Som också understryks av Socialstyrelsen utgör med andra ord 2006 års beräkning en *mycket liten del* av de totala samhällsekonomiska kostnaderna. Om dessa kostnader synliggörs kan politiker och andra beslutsfattare övertygas om att insatser för att förebygga denna typ av brott är extra angelägna från såväl ett mänskligt som ett samhällsekonomiskt perspektiv.

Denna studie syftar till att synliggöra storleken på de immateriella kostnaderna i Sverige utifrån fyra typfall av våldtäkter baserade på erfarenheter från Nationellt centrum för kvinnofrid (NCK). Dessa fall tecknar en bild av våldtäkt som ett

synnerligen kostsamt brott – anmärkningsvärt är även att det minst kostsamma typfallet har en samhällsekonomisk kostnad som överstiger en miljon kronor.

Den gamla sanningen att förebyggande åtgärder är bättre än vård är synnerligen relevant ifråga om sexualbrott. Att förebygga är bättre än att bota – och väldigt mycket billigare. För att förhindra ett enda fall av våldtäkt kan det från samhällsekonomisk synpunkt vara motiverat med utgifter i mångmiljonklassen. De höga kostnader som psykiskt lidande efter övergrepp för med sig visar hur kostnads-effektivt det är att bemötandet inom de instanser som den våldtagna kommer i kontakt med bidrar till snabbast möjliga rehabilitering. Inte sällan är dock motsatsen fallet: många våldtäktsoffer har vittnat om hur de upplevt en förnyad kränkning i samband med rättsprocessen mot förövaren.⁵

Svårigheterna med att skatta kostnader och använda begrepp som ”kostnads-effektivitet” i samband med sexualbrott är uppenbara, och metodiken för att översätta psykiska skador i mätbara ekonomiska kostnader är dåligt utvecklad. Och hur mycket vet vi egentligen om sexualbrottens omfattning? Mörkertalen är stora. Statistiken över sexuellt våld, speciellt sexuella övergrepp i nära relationer, är ofullständig, och det enda vi med säkerhet vet är att de rapporterade fallen endast utgör toppen av ett isberg.⁶

Otillförlitlig statistik

Data om våld är ofta missvisande, speciellt vid jämförelser mellan skilda perioder. Offrens benägenhet att göra polisanmälan kan variera mycket över tid, efter hand som sociala normer och många andra faktorer förändras. Sådana förändringar är särskilt betydelsefulla när det gäller sexuella övergrepp och barnmisshandel. Polisrapporter om misshandel och sexuella övergrepp är en användbar men otillförlitlig källa. Inte minst våld som begås av en nära partner, som är den vanligaste formen av våld mot kvinnor, tenderar att vara grovt underrapporterat.

För att utreda våldsbrottens omfattning i ett samhälle används därför ofta brotts-offerundersökningar, i vilka ett stort antal personer tillfrågas om de utsatts för brott och våld, och i så fall hur många gånger. Svaren på sådana undersökningar ger betydligt högre siffror på brottsligheten än polisregister. Speciellt gäller detta sexualbrott. Som exempel kan nämnas att 97 procent av alla som i 2009 års brottsofferenkät, Nationella Trygghetsundersökningen (NTU), utsattes för bilstölder år 2008 gjorde polisanmälan. Motsvarande siffra för sexualbrott var endast 19 procent.⁷ Ett annat sätt att formulera detta är att ”mörkertalet” för sexualbrott är över 80 procent, eller att de faktiska fallen uppgår till 56 000 människor som årligen utsätts för sexualbrott vid sammanlagt 220 000 tillfällen.⁸ Omkring 16 procent av sexualbrotten beskrivs av de utsatta som våldtäkt, vilket skulle innebära att det uppskattade antalet våldtäkter i Sverige uppgick till drygt 25 000 år 2007.⁹ En högre siffra får vi om vi utgår från att antalet polisanmälda fall av våldtäkt – drygt 5 500 om året 2008 och 2009

– utgör 15 procent av de faktiska fallen, vilket betyder att mer än 35 000 våldtäkter begicks under perioden.¹⁰ Den låga graden av polisanmälan gör att det är synnerligen svårt att uppskatta den faktiska våldtäktsfrekvensen.

Långsiktiga effekter

En väldokumenterad långsiktig effekt av sexuellt våld är överföringen av våld mellan generationerna, det vill säga huvudsakligen, men ingalunda uteslutande, från far eller styvfar till son eller styvson. Individer som varit offer för eller bevittnat våld som barn är starkt överrepresenterade bland dem som hoppar av skolan i förtid, utvecklar psykiska problem eller missbruk och riskerar att bli kriminella. Många studier från olika länder visar exempelvis att det är många gånger vanligare att män som upplevt våld i barndomen är våldsamma mot kvinnor jämfört med män som inte har upplevt våld. Det finns även starka belägg för att pojkar som utsatts för sexuella övergrepp själva gör sig skyldiga till sexualbrott oftare än andra.¹¹ Vad gäller konsekvenser för barn som blir vittnen till misshandel och sexuella övergrepp – vilket ju inte är ovanligt i samband med våld i nära relationer – finns det en ökad medvetenhet om att dessa barn ska räknas som brottsoffer, vilket det även har lagstiftats om i Sverige.¹² Men några tillförlitliga metoder för att översätta kostnader i form av exempelvis förlorade skoldagar, försämrade studieresultat och framtida psykiska besvär finns inte för denna långt ifrån oviktiga kostnad.

Kostnader för våld: begreppsdefinition, metodik och brister

En analys av de samhällsekonomiska kostnaderna för våldtäkt förutsätter en mängd nationalekonomiska begrepp och metoder för att beräkna kostnader, både för våld och för kriminalitet, men framför allt också för den specifika form av våld som våldtäkt utgör, vars psykologiska effekter gör att den gängse samhällsekonomiska metodiken framstår som synnerligen otillräcklig.

Till att börja med bör begreppet kostnader definieras. För en individ är det givetvis allt som påverkar personen på ett negativt sätt. Det kan handla om förlust av inkomster – det som ekonomer ofta lägger störst vikt vid – eller försämrade livskvalitet, vilket givetvis kan vara mycket viktigare än pengar och konsumtionsvaror. Samhällsekonomiska kostnader är summan av alla individers kostnader, eller allt som sänker den totala välfärden. Häri ingår både förbrukning av varor och tjänster och utebliven produktion, exempelvis till följd av sjukfrånvaro eller annan förlust av arbetstid, samt något slags mått på varje enskild individs försämrade livskvalitet.

Man bör skilja på statsfinansiella och samhällsekonomiska kostnader. För en finansminister spelar de förra en central roll, men inte vid en analys av samhällsekonomiska kostnader. I en samhällsekonomisk kalkyl spelar det ingen roll vem

som betalar för åtgärder såsom sjukvård; det är kostnaderna för de resurser som tagits i anspråk som räknas.

På motsvarande sätt är det viktigt att skilja mellan samhällsekonomiska kostnader och transfereringar. I många studier som försöker skatta kostnader för våld tas utgifter som a-kasseersättning och sjukpenning till brottsoffer upp som kostnader.¹³ Detta är givetvis ett rimligt förfaringsätt om vi ser till den finansiella belastningen för den offentliga sektorn, men i en samhällsekonomisk analys är det produktionsbortfallet till följd av sjukskrivning eller arbetslöshet som är de relevanta kostnaderna. Även de belopp som betalas ut till brottsoffer i ersättning för sveda och värk och för kränkning är exempel på transfereringar som inte bör belasta en samhällsekonomisk kalkyl; det är själva skadan som ska räknas, oavsett om ersättning betalas ut eller inte.

Direkta och indirekta materiella kostnader

En viktig distinktion är den mellan direkta och indirekta kostnader. De direkta kostnaderna innefattar värdet av alla varor och tjänster som är ägnade åt att stödja och behandla våldsoffer samt att gripa, åtala och straffa gärningsmännen. Det finns också olika typer av indirekta kostnader samt svår- eller omätbara immateriella kostnader såsom psykiskt lidande. De svenska studier som har undersökt kostnaderna för mäns våld mot kvinnor har uteslutande tittat på direkta och indirekta kostnader.

I Socialstyrelsens rapport från 2006 identifieras de direkta kostnaderna som utgifter från den offentliga sektorn samt frivilligorganisationer (till exempel kvinno- och brottsofferjourer).¹⁴ För den offentliga sektorn räknas kostnader för sjukvård (vilka framstår som uppseendeväckande låga på grund av avsaknad av tillförlitliga uppgifter), rättsväsendet, socialtjänst, försäkringskassan (handläggning), behandlingscentra och slutligen personal- och förvaltningskostnader för centrala myndigheter. Viktigt att komma ihåg är att a-kasseersättning och sjukersättning inte inkluderas i denna kalkyl då de utgör transfereringar. I pionjärarbetet *Räkna med kostnader – en fallstudie om mäns våld mot kvinnor* kartlägger Katarina Weinehall med flera detaljerat de direkta kostnaderna¹⁵ för ett utdraget förlopp av misshandel av en kvinna under ett tjugo år långt äktenskap med en våldsverkare.¹⁶ Slutsatsen av studien, som är baserad på en synnerligen omsorgsfull nedteckning av alla kontakter med bland annat sjukvården, socialtjänsten och rättsväsendet, är att de största kostnaderna faller på staten och därefter på offret själv.

Att värdera indirekta kostnader är svårare än att skatta de faktiskt registrerade, direkta utgifterna. Det ekonomer brukar utgå från är begreppet alternativkostnad (opportunity cost), det vill säga en skattning av kostnaden för att en viss resurs – oftast tid – inte används på något annat, mer kostnadseffektivt sätt. Kostnadsposter som vanligen räknas som indirekta kostnader utgörs av utebliven arbetsförtjänst för offer och förövare, lägre produktivitet till följd av sömnsvårigheter och psykiska problem hos den drabbade och ofta även hos anhöriga, extra kostnader för arbetsgivaren (exempelvis rekrytering och upplärning av ny personal) samt försämrade

studieresultat, vilket kan resultera i lägre livsinkomst för unga våldsoffer samt även för barn till våldsoffer. Socialstyrelsen listar även det ideella arbetet som utförs i många kvinnojourer som en indirekt samhällskostnad. Normalt används i nationalekonomin en schablon motsvarande genomsnittlig lön, uttryckt i timpenning eller medelinkomst i landet i fråga, för att skatta indirekta kostnader av våld och så kommer även att göras i denna studie.

Många beräkningar av kostnader för våld och andra former av kriminalitet inskränker sig till att kvantifiera de flesta eller – vilket dock är sällsynt – alla direkta och indirekta kostnader som nämnts ovan. Med motiveringen att övriga kostnader är av en sådan natur att de inte låter sig översättas i ekonomiska kategorier avstår man i regel från att ens försöka. Inte minst när det gäller sexualbrott innebär emellertid ett sådant utelämnande en kraftig underskattning av de faktiska kostnaderna.

Immateriella kostnader

Immateriella kostnader (intangible costs) utgör i regel den dominerande kostnaden i samband med sexualbrott. I vissa studier används beteckningen "humanvärdesförlust" som ett uttryck för den försämring i livskvalitet som är svår att skatta i kronor och ören.¹⁷

Eftersom den överväldigande majoriteten av alla sexualbrott inte polisanmäls, och eftersom de fall som polisanmäls ofta resulterar i en nedläggning av förundersökningen, är de mätbara kostnaderna för rättsväsendet och kriminalvården lägre än för andra grova våldsbrott. Det faktum att majoriteten av alla kvinnor som blivit våldtagna inte uppvisar några påvisbara fysiska skador – även om vissa sjukdomar, såsom fibromyalgi, kan uppträda långt efter det att själva övergreppet ägde rum¹⁸ – pekar också på att de akuta sjukvårdskostnaderna är lägre än vid fall av grov miss-handel. Motsatsen gäller för långvariga terapeutiska och psykiatriska behandlingar.

Data från NTU visar också att kvinnor som utsatts för våldsbrott, särskilt sexuellt våld, i högre utsträckning än andra uppger att de känner sig otrygga och har förändrat sitt beteende – eller, annorlunda uttryckt, fått sin frihet inskränkt – som en följd av övergreppet. Detta bekräftas av många undersökningar.¹⁹ Förlusten i livskvalitet kan även ta sig uttryck som smärta och lidande hos brottsoffren och hos anhöriga till både offret och förövaren. Ångest, oro, minnesstörningar, självmordstankar och förlust av självkänsla och tillit till andra människor är ytterligare exempel.²⁰ Att kvantifiera alla dessa negativa konsekvenser av händelser som kan ge men för livet och därefter räkna på effekterna i monetära termer låter sig svårligen göras. Dock kan dessa faktorer sammanfattas under en rubrik: nedsatt livskvalitet. Vi rör oss nu inom ett område där den subjektiva uppfattningen är allenarådande.

Vid en första anblick torde ett rimligt förfarande för att skatta dessa kostnader vara att titta på de skadeståndsbelopp som betalats ut till våldtäktsoffer, särskilt som den enskilt största delen av skadeståndet utfaller på grund av kränkning av den personliga integriteten. Enligt Brottsoffermyndigheten fastställs ersättningen

vid sexualbrott liksom vid andra brottstyper på grundval av en individuell bedömning, men vissa belopp anges som riktlinjer. Normal ersättning²¹ vid våldtäkt anges sålunda till 10 000 kronor för sveda och värk samt 75 000 kronor för kränkning.²² Då brottsrubriceringarna varit "sexuellt ofredande", "sexuellt tvång" och "försök till våldtäkt" har skadestånden varierat från 5 000 och upp till 50 000 kronor.²³ Det högsta skadestånd som betalades ut år 2008 för kränkning i samband med våldtäkt var 200 000 kronor.²⁴ Viktigt att notera är dock att för ersättning för psykiska besvär krävs en "medicinskt påvisbar effekt".²⁵ I dessa fall vilar dessutom bevisbördan på den som begär ersättning. Den rädsla, förlust av självkänsla och minskade frihet som sexuellt våld ofta för med sig utesluts därmed från ersättning. Karaktären på skadeståndsansättningen samt de små summor det handlar om i svenska domstolar i samband med sexualbrott gör att skadestånd inte gärna kan användas som rättesnöre i en samhällsekonomisk kalkyl för att beräkna värdet av förlust av livskvalitet.

Metodik från hälsoekonomi: QALY-ansatsen

Det finns flera metoder för att uppskatta kostnaden för till exempel människors rädsla, en känsla starkt förknippad med livskvalitet, men ingen kan sägas vara speciellt tillförlitlig. Vissa försök har gjorts att skatta människors vilja att betala för en tryggare miljö genom att jämföra villapriser i områden med låg respektive hög kriminalitet. Trots de uppenbara problem som finns med att renodla vilken roll som just rädslan för våld spelar – det är svårt att hitta områden med exakt jämförbara sociala och ekonomiska förhållanden men med stora skillnader just i brottsfrekvens – förefaller det som om människor är villiga att betala mycket pengar för att bo i vad som upplevs som trygga områden.²⁶

Rädsla är dock långt ifrån den enda faktorn som påverkar livskvalitet. En mer framkomlig ansats är den så kallade QALY-metoden (Quality-adjusted Life Years) som närmast kan liknas vid internationell praxis i hälsoekonomiska studier²⁷ och som tar hänsyn till en mängd faktorer utöver rädsla som påverkar graden av livskvalitet. Metoden syftar till att fånga in just de svårsmätbara konsekvenser i form av nedsatt livskvalitet som i de allra flesta fall torde svara för merparten av de samhällsekonomiska kostnaderna till följd av sexualbrott, vilka sedan värderas i monetära termer i förhållande till en uppskattning av värdet av ett år med full livskvalitet.

QALY-metoden bygger helt på intervjupersonernas subjektiva uppfattning om livskvalitet och baseras på en gradering av fysiskt och psykiskt välbefinnande från en skala från 0 till 100 samt vilka omständigheter som anses påverka livskvaliteten negativt. Svaren översätts sedan till ett värde mellan noll och ett för varje år med nedsatt livskvalitet.²⁸

Det finns numera en väl utvecklad metodik för att kvantifiera hur stor förlust i livskvalitet som allt från enklare benbrott till djupa depressioner eller livslång invaliditet ger upphov till. Det vanligaste sättet baserat på QALY-ansatsen kallas

EQ-5D, där 5D står för fem olika dimensioner av livskvalitet relaterade till hälsa, och innebär att intervjupersonerna ombeds besvara frågor som gäller fem områden: rörlighet, förmåga att ta hand om sig, förmåga att utföra vardagliga aktiviteter, fysisk smärta eller obehag samt ångest/depression. Resultaten av dessa intervjuer vägs sedan ihop med hjälp av förutbestämda vikter.²⁹

Med tre olika svarsalternativ inom fem områden får vi närmare 250 olika kombinationer av hälsotillstånd. Tabellen nedan visar några exempel på de vikter som ges enligt EQ-5D metoden:

Tabell 1: Exempel på värdet på livskvalitet i EQ-5D för olika hälsotillstånd.

BESKRIVNING AV HÄLSOTILLSTÅND	VÄRDERING (FRÅN 0 TILL 1)
Inga problem alls	1.000
Inga problem att gå; inga problem att ta hand om sig själv; vissa problem med vardagliga aktiviteter; måttlig smärta; ingen ångest eller depression	0.760
Vissa problem med att gå; vissa problem med att klä på sig och tvätta sig; vissa problem med vardagliga aktiviteter; måttlig smärta; måttligt deprimerad	0.516
Vissa problem med att gå; inga problem att ta hand om sig själv; inga problem med vardagliga aktiviteter; måttlig smärta; extremt ångestfylld och deprimerad	0.222

Som framgår av siffrorna ovan ges psykiskt betingade problem en mycket stor vikt vid bedömningen av livskvalitet. Detta borde inte förvåna, och vikterna är i huvudsak baserade på vad ett stort antal intervjuade människor i olika länder själva uppgett att de plågas mest av.

Det är dock vanligt att fullt friska personer överskattar den nedsättning av livskvalitet som människor med olika somatiska sjukdomar eller fysiska funktionshinder lider av. Däremot underskattas ofta lidandet hos människor med psykiska problem.

Om en viss händelse, till exempel ett fall av våldtäkt, leder till att offret får fysiska och psykiska skador som reducerar livskvaliteten med 50 procent under två år och med 25 procent under de följande fem åren blir förlusten i antal år med fullgod hälsa 2,25 (1 + 1,25). Att beräkna förlusten av antal kvalitetsår utifrån QALY kallas för DALY (Disability-adjusted life years) vars främsta användningsområde är att skatta olika sjukdomars samlade sjukdomsburden (overall disease burden) i en viss befolkning. De kalkyler som görs med DALY som utgångspunkt ger ofta resultat som gör att traditionella prioriteringar inom hälsovården kan ifrågasättas. "Folksjukdomar" som reumatism ger upphov till mycket höga siffror uttryckt

i år med förlorad livskvalitet, vilket inte återspeglas i de resurser som avsätts för medicinsk forskning och behandling.

DALY-metoden kan ge en fingervisning om var preventiva och kurativa insatser framstår som extra angelägna. Vad gäller konsekvenserna av sexualbrott ger DALY-analyser ett bättre underlag för de faktiska kostnaderna eftersom psykiska problem, oro och ångest och andra svårsmätbara skador får en stor vikt jämfört med konventionella studier av faktiskt uppmätta kostnader för olika typer av våldsbrott. Som exempel kan nämnas att det enligt DALY-kalkyler uppskattas att psykiska sjukdomar svarar för en femtedel av den samlade sjukdomsördan i Sverige, och att psykisk ohälsa orsakade 40 procent av alla nya fall av sjuk- och aktivitetsersättningar som beviljades 2006.³⁰ Det ligger nära till hands att hålla med Sveriges Psykologförbund när det hävdar att resursfördelningen mellan somatisk och psykologisk vård inte motsvarar de mänskliga och samhällsekonomiska kostnader som psykiska sjukdomar ger upphov till.³¹

Hur mycket är ett liv värt?

Vad gäller frågan om hur förlusten av ett års "kvalitetsliv" ska översättas i monetära termer finns det olika skolor, men alla baseras på någon form av beräkning av vad en människas liv är värt. I många länder har prissättningen av livskvalitet, och därmed av liv, skapat en intensiv debatt bland både läkare och allmänhet. Hälsovårdsmyndigheterna i Storbritannien har länge laborerat med en siffra på drygt 20 000 brittiska pund, motsvarande cirka 240 000 kronor,³² som en approximativ skattning av värdet av ett friskt år baserad på QALY-ansatsen. Detta värde har utsatts för häftig kritik, och många anser att det borde ligga betydligt högre; siffror på mellan 35 000 och 70 000 pund, motsvarande 420 000–840 000 kronor har nämnts i debatten.³³

För att utvärdera värdet på ett statistiskt liv används ibland enkätundersökningar om betalningsvilja för att försäkra sig mot risker. Viktigt att notera är att denna metod inte skattar full livskvalitet, vad den ger oss är i stället värdet på *bibehållen* livskvalitet. Genom att bedöma en stor populations betalningsvilja för att exempelvis minska risken att dö kan man beräkna hur populationen värdesätter ett enskilt liv. En amerikansk studie om våldsofferkostnader³⁴ ger oss ett tydligt tankeexempel: Om 100 000 personer går med på att betala 300 kronor var för att minska risken för att dö från 1/100 000 till noll, värderar gruppen ett statistiskt liv till trettio miljoner kronor (300 * 100 000). Värdet av ett statistiskt liv är med andra ord beroende av risk och betalningsvilja. Människors benägenhet att teckna försäkringar för vissa ovanliga men allvarliga händelser som bränder i bostaden eller trafikolyckor kan således ge en viss vägledning när det gäller människors betalningsvilja och värdering av liv. Men det går inte att teckna någon försäkring mot våldtäkter, och det finns heller inte några studier som mäter betalningsviljan för att undvika våldtäkter att tillgå.

Ett sätt att skatta vad som är "samhällets" värdering av ett människoliv kan vara att titta på de kostnads-intäktskalkyler som ligger till grund för olika politiska

beslut om var resurser bör sättas in – till exempel inom sjukvården – för att ge största möjliga effekt i räddade liv per skattekrona. Motsvarande studier skulle även kunna göras för att bedöma samhällsekonomiska kostnader och intäkter för att minska antalet sexualbrott, men ännu har inga sådana studier utförts.

I alla OECD-länder görs även ganska omfattande trafiksäkerhetskalkyler där olika förbättringar av trafiksäkerheten mäts i kostnader per räddat människoliv. Ofta används dessa siffror i andra typer av analyser där kostnaden för förlusten av ett människoliv ges ett värde. Ett exempel är studien *Suicid och samhällsekonomiska kostnader*, där man hänvisar till Trafiksäkerhetsverkets riskreduktionskalkyler över vad ett räddat människoliv, ett så kallat statistiskt liv, bedöms vara värt – i denna studie drygt 18 miljoner kronor.³⁵

I Sverige har den statliga "Arbetsgruppen för samhällsekonomiska kalkyler", ASEK, som består av representanter från en rad myndigheter som Naturvårdsverket och Banverket, utarbetat mallar som är tänkta att ligga till grund för myndigheters sätt att värdera olika samhällsekonomiska kostnader. Tabell 2 nedan visar hur ASEK har värderat kostnaderna åren 2000 och 2005.³⁶

Tabell 2: Värdering av trafikolyckor enligt ASEK år 2000 och 2005.

	MATERIELLA KOSTNADER		ÖVRIGA KOSTNADER		TOTALT	
	2000	2005	2000	2005	2000	2005
Dödsfall	1 300 000	1 242 000	13 000 000	16 269 000	14 300 000	17 511 000
Svårt skadad	600 000	621 000	2 000 000	2 503 000	2 600 000	3 124 000
Lätt skadad	60 000	62 000	90 000	113 000	150 000	175 000

Sedan 2000 har kostnaderna utöver de rent materiella skrivits upp till att värdera ett statistiskt liv till drygt 17,5 miljoner kronor. Många bedömare anser att dock att värderingen av liv borde höjas ytterligare. I en artikel i *Ekonomisk Debatt*, som innehåller en grundlig genomgång av för- och nackdelar med olika metoder att skatta värdet på ett statistiskt människoliv, argumenterar nationalekonomerna Lars Hultkrantz och Mikael Svensson för att en rimlig kostnad för dödsfall i trafiken kunde vara 21 miljoner, men att osäkerheten är mycket stor.³⁷ Med Sveriges förväntade medellivslängd på 80 år blir alltså värdet av ett statistiskt år i Sverige, enligt Hultkrantz och Svensson, 262 500 kronor.³⁸

Det är viktigt att notera att kostnads-intäktsanalyser som laborerar med att sätta en prislapp på ett mänskligt liv normalt ser alla liv som lika värdefulla, oberoende av den enskilda individens inkomster och "samhällsnytta". Även om

prioriteringar enligt olika kriterier givetvis förekommer i praktiken inom till exempel sjukvården så behandlar ekonomer som gör kalkyler över värdet av liv alla människor som lika mycket värda.

Som vi kommer att se ger studier baserade på QALY oerhört mycket högre siffror för kostnader för sexualbrott jämfört med andra typer av våldsbrott, trots att de direkt mätbara kostnaderna – de direkta och indirekta kostnader som presenterades i inledningen av detta kapitel – ofta dominerar i de senare fallen.

Internationella studier: ett nedslag

Det finns en omfattande litteratur där kostnader för kriminalitet och våld analyseras, och en rad empiriska studier har genomförts, framför allt i USA och Storbritannien.³⁹

Ett flertal uppmärksammade studier behandlar kostnader för våld i allmänhet, ofta med tonvikt på våld i nära relationer där sexuella övergrepp regelmässigt kombineras med andra former av misshandel.⁴⁰ Vad gäller sexuellt våld är antalet undersökningar av kostnader dock mer begränsat. Jag har därför valt att koncentrera framställningen till en presentation av metodik och resultat från en brittisk studie som behandlar sexuellt våld mer utförligt än vad som är vanligt i våldskostnadsanalyser. Studien tecknar en tydlig bild av hur immateriella kostnader kan inkluderas i en samhällsekonomisk kalkyl, och som tidigare nämnts är studiens övergripande slutsats att just dessa svårämbärliga kostnader spelar en relativt sett mycket större roll i samband med sexualbrott än vid andra svåra våldsbrott som misshandel och rån.

Kostnader för våldsbrott: data från en brittisk studie

En omfattande analys utförd av en grupp forskare på uppdrag av Home Office, det brittiska inrikesministeriet, publicerades 2005.⁴¹ Datainsamlingen i denna studie baseras på brottsofferenkäter, vilka som väntat ger en mångdubbelt högre frekvens av just sexualbrott än statistik hämtad från polisanmälningar. Den brittiska studien skiljer mellan sexuellt ofredande⁴² och fullbordad våldtäkt, i den brittiska lagstiftningen definierad som penetrationsvåldtäkt. Av svaren på enkäterna framgår att konsekvenserna för brottsoffret är oerhört mycket allvarligare vid fall av fullbordad våldtäkt jämfört med sexuellt ofredande.

I de kostnadsslag som tas med i kalkylen återfinns de direkta och indirekta kostnader som nämndes i inledningsavsnittet, med vissa undantag. Ingen prislapp sätts till exempel på "rädsla för brott", alltså den oro hos allmänheten, såsom kvinnors rädsla för våldtäkt, som rädslan för att utsättas för brott ger upphov till. Kanske allra viktigast är att studien inte gör ett försök att kostnadsberäkna psykiska skador hos brottsoffrens anhöriga, inklusive barn som blir vittne till våld, vilka bör ses som brottsoffer då de ofta drabbas av stort och långvarigt lidande. I likhet med

flertalet andra kalkyler bortser även denna studie från kostnader som belastar förövaren och dennes anhöriga, och inte heller beräknas någon utebliven produktion till följd av fängelsevistelsen.

Vid skattningen av de immateriella kostnaderna för brottsoffret används QALY-metoden. De som har utsatts för brott har ingående besvarat frågor rörande fysisk och psykisk hälsa, och de som har lidit någon form av skada får ett sänkt QALY-värde enligt den schablonmetod som – med all rätt, enligt min uppfattning – ger psykiskt lidande en förhållandevis hög vikt jämfört med kroppsskador.

För att illustrera hur metoden har tillämpats kan ett par exempel ges. Med hjälp av intervjuvärderna, i vissa fall kompletterade med uppgifter från sjukvården, beräknas först hur stor procent av alla som utsatts för någon form av våldsbrott som har fått fysiska eller psykiska men till följd av brottet.⁴³ Av studien framgår bland annat att en mycket liten andel av dem som har utsatts för sexuellt tvång eller sexuellt ofredande uppger somatiska skador, jämfört med offren för fullbordade våldtäkter eller rån och misshandel. Vad gäller de psykiska problemen är skillnaderna mellan olika typer av våldsbrott dramatiska. Våldtäkt är otvivelaktigt det brott som vanligast orsakar psykiska problem – 49 procent av våldtäktsoffren i studien drabbades av posttraumatiskt stressyndrom, jämfört exempelvis med 7 procent av misshandelsoffren. Det är slående hur våldtäktsoffren skiljer sig från andra kategorier av brottsoffer när det gäller prevalensen av depressioner och problem i sexuallivet.

När svarspersonernas uppgifter om nedsatt fysisk och psykisk livskvalitet översätts till QALY-ekvivalenter används schablonmått av det slag som presenterats tidigare. Det är just det psykiska lidande som våldtäkter brukar leda till som ger störst utslag i dessa beräkningar. Ett brutet revben eller en krossad näsa motsvarar enligt dessa mallar bara ett par veckors förlust av ett levnadsår med fullgod livskvalitet, medan "allvarligt PTSD" innebär en förlust av nästan ett och ett halvt sådant år.

När frekvensen av olika skador i procent av de drabbade multipliceras med koefficienterna för hur stor vikt de olika skadorna tillmäts enligt QALY-metoden får studien ett sammanfattande värde som representerar den genomsnittliga nedsättningen av livskvalitet till följd av ett enskilt "typiskt" våldsbrott. Översättningen till samhällsekonomiska kostnader för det lidande som brottet förorsakar offret sker genom ytterligare en schablon som representerar värdet på ett "statistiskt år" med fullgod hälsa, som i denna studie fastställs till 80 620 brittiska pund i 1997 års penningvärde, vilket i dagens penningvärde skulle motsvara drygt en miljon svenska kronor. Detta innebär exempelvis att ett brott som sätter ned en människas livskvalitet med 50 procent under ett år kostar, i immateriella skador som bärs av offret, 40 310 pund eller omkring en halv miljon kronor.

För de olika kategorier av våldsbrott som den brittiska studien behandlar blir resultatet, i QALY-förlust och i monetära termer, följande:

Tabell 3: Sammanfattning av kostnader i form av nedsatt livskvalitet för ett enskilt våldsbrott i Storbritannien (i 1997 års £).

	ÖVERFALL / MISSHANDEL	VÅLDTÄKT	SEXUELLT TVÅNG	RÅN
Förväntad förlust av "kvalitetsår"	0.007	0.561	0.16	0.028
Kostnad för förlust av "kvalitetsår" (£)	587	45 256	12 872	2 271

En sammanfattande slutsats i studien är att våldtäkter näst mord är de dyraste brotten. Även för vissa övriga kostnadskategorier, såsom förlorad arbetsförtjänst till följd av fysiska eller psykiska skador, är sexualbrotten mycket mer kostsamma än alla andra brott (mord ånyo undantaget).

I den sammanfattning som görs av alla direkta, indirekta och immateriella kostnader ges mord det i särklass högsta värdet, följt av sexualbrott. Några exempel på de totala kostnaderna för brott ges i tabell 4 nedan.

Tabell 4: Summering av brottsoffrets direkta, indirekta och immateriella kostnader (physical and emotional impact on direct victims) för några olika typer av brott (i 2003 års £).

BROTTSRUBRICERING	(1) TOTALA KOSTNADER PER BROTTSTILLFÄLLE	(2) VARAV IMMATERIELLA KOSTNADER SOM BÄRS AV BROTTSOFFRET	(2)/(1) ANDEL IMMATERIELLA KOSTNADER I %
Mord	1 458 975	860 380	59 %
Sexualbrott (inkl. sexuellt ofredande)	31 438	22 754	72 %
Grov misshandel	21 422	4 554	21 %
Bostadsinbrott	3 268	646	20 %
Rån	7 282	3 048	42 %

Styrkan i metodiken som leder fram till dessa siffror är att alla steg i processen redovisas öppet. Och kontrasten vad gäller de verkliga kostnaderna för sexualbrott jämfört med egendomsbrott är slående, vilket också bekräftas av andra studier. En amerikansk studie har visat att de direkta och indirekta kostnaderna för stölder uppgick till 9 miljarder dollar per år, jämfört med "bara" 7,5 miljarder för våldtäkter. När de immateriella skadorna för våldtäktsoffren räknades in i kalkylen ökade kostnaderna för våldtäkter till hela 127 miljarder dollar.⁴⁴

Sverige: Försök till skattning av kostnader

Som tidigare nämnts är de mest genomarbetade studierna av kostnader för våldsbrott i Sverige Socialstyrelsens rapport *Kostnader för våld mot kvinnor. En samhällsekonomisk analys* samt Katarina Weinehall med flera *Räkna med kostnader – en fallstudie om mäns våld mot kvinnor*, vilka studerar våldsbrott mot kvinnor generellt och inte enbart sexualbrott. Båda studierna avstår även från att försöka skatta de immateriella kostnader som spelar en helt avgörande roll vid fall av våldtäkter. Dock kan resultat från dessa studier med fördel användas för att beräkna de direkta kostnaderna för exempelvis polisingripanden, sjukhusvård och besök hos kuratorer för de fyra typfall som denna studie diskuterar.

Fokus i båda studierna ligger på våld i nära heterosexuella relationer, det vill säga våld som utövas mot en kvinna av en nuvarande eller före detta make, sambo, fästman eller pojkvän.⁴⁵ Sexuellt våld i nära relationer tenderar att pågå under lång tid och är normalt förenat med olika former av såväl fysisk som psykisk misshandel och med en nedbrytning av offrets självkänsla. Eftersom våld i nära relationer givetvis på många punkter skiljer sig från överfallsvåldtäkter har jag valt att inkludera flera olika typer av övergrepp i kostnadsanalysen.

Att illustrera kostnader – fyra typfall från Nationellt centrum för kvinnofrid

Det finns inte någon "typisk" våldtäkt; varje övergrepp har sina speciella kännetecken. Men låt mig ändå presentera, i förkortat skick, fyra typfall av våldtäkter som kan tjäna som illustration till de stora skillnader i samhällsekonomiska kostnader som våldtäkter kan ge upphov till. De fyra fallen är fiktiva men är baserade på erfarenheter från fyra faktiska fall som NCK kommit i kontakt med.

Eva: Upprepade våldtäkter och långvarig misshandel av partner

Eva är 38 år och har levt med Adam i tolv år. De har två barn tillsammans. Sedan det första barnet kom för elva år sedan har Adam misshandlat Eva fysiskt och psykiskt och tvingat henne till sex. Med tiden har våldet blivit alltmer sexuellt. Adam sparkar Eva i underlivet och han slår henne när de har samlag. Eva blir så småningom helt utmattad av misshandeln och hennes självförtroende är nedbrutet av Adams kränkningar och kritik som pågått i många år. Hon börjar dricka och tvingas gå ned till halvtid på sitt jobb. Det märks i hushållskassan och gör Evas liv ännu mer begränsat. Adam har hotat att ta livet av sig om hon lämnar honom. Barnen är nedstämnda och vill inte gå till skolan av rädsla för vad som kan hända mamma när de är borta från hemmet. Barnen har bevittnat flera av misshandelstillfällena.

Evas första polisanmälningar läggs ned sedan hon inte vågat medverka i utredningarna. Vid flera tillfällen har hon uppsökt vård, men har ljugit för läkarna om hur skadorna har uppkommit. När hon en dag utsätts för ovanligt grov misshandel och sexuella övergrepp slår grannarna larm och ringer efter ambulans. Efter en kontakt med socialtjänsten erbjuds Eva och barnen skyddat boende under en tid. Efter en ny polis-

utredning och rättegång då grannar, Evas släktingar och även Evas barn hörts döms mannen till tre och ett halvt års fängelse för grov kvinnofridskränkning och våldtäkt. Socialtjänsten beslutar att dra in Evas socialbidrag eftersom hon har fått brottskadeersättning och hon blir tvungen att sälja radhuset på grund av dålig ekonomi.

Eva lider av PTSD och av svår smärta i buken, underlivet och käken. Hon har svårt att koncentrera sig, blir utmattad av att vara ute bland folk och efter diagnosen fibromyalgi blir hon sjukskriven på heltid. I fängelset genomgår mannen ett behandlingsprogram, IDAP.⁴⁶ Ett försök till kategorisering skulle kunna ta upp följande kostnader med angivande av approximativa prislappar:

Direkta kostnader

TYP AV KOSTNAD	UNGEFÄRLIGT VÄRDE (KR)
Ambulanstransport	2 000
Läkarundersökningar, inklusive provtagningar och spårsäkring	5 000
Vård	25 000
Rättsmedicinsk analys	2 000
Läkemedel	3 000
Socialutredning	3 000
Skyddat boende (3 veckor)	15 000
Polisutredning	8 000
Häktningsförhandlingar och övriga rättegångskostnader	45 000
Häkte (5 dygn)	11 000
Fängelse (3,5 år)*	2 625 000
IDAP (behandlingsprogram)	6 000
BUP och övriga extra insatser för barnen	5 000
Övrigt anhörigstöd	3 000
SUMMA DIREKTA KOSTNADER	2 758 000

* Ofta avtjänas dock endast 2/3 av straffet.

Indirekta kostnader

TYP AV KOSTNAD	UNGEFÄRLIGT VÄRDE (KR)
Förlorad arbetsinkomst för (Eva)	6 000 000
Förlorad arbetsinkomst för (förövaren)	875 000
Tidsåtgång vid sjukbesök, rättegång, flyttning med mera (80 timmar à 150 kr)	12 000
SUMMA INDIREKTA KOSTNADER	6 887 000

Immateriella kostnader

TYP AV KOSTNAD	UNGEFÄRLIGT VÄRDE (KR)
Sänkt livskvalitet för Eva	3 000 000
SUMMA IMMATERIELLA KOSTNADER	3 000 000

För många av ovannämnda kostnader – sjukbesök, läkemedel, polis- och rättegångskostnader med flera – har jag här och i de följande typfallen ibland hämtat användbara schabloner i både Socialstyrelsens rapport och i *Räkna med kostnader*. I andra fall är kostnadsuppgifterna baserade på förfrågningar till och skriftligt material från olika myndigheter, såsom Kriminalvården och Sveriges kommuner och landsting. Flera av siffrorna baseras på osäkra skattningar, eftersom många sjuk- och rättsvårdande instanser inte redovisar den typen av uppgifter. Helt klart är dock att flertalet av de poster som redovisas under direkta kostnader, exempelvis provtagning, ambulanstransporter eller barn- och ungdomspsykiatri, BUP, spelar en underordnad roll i kalkylen. Felaktiga skattningar av dessa kostnader påverkar därför resultatet ytterst marginellt.

Den stora posten under direkta kostnader är förövarens fängelsevistelse. Förlorad arbetsförtjänst för förövaren klassificeras som en indirekt kostnad. Med en schablonkostnad på cirka 750 000 kronor⁴⁷ om året i interneringskostnad för varje intern, och med en förlorad arbetsförtjänst som kan uppskattas till 250 000 kronor per fånge, blir den årliga direkta och indirekta kostnaden per fånge omkring en miljon kronor. Prislappen för tre och ett halvt års fängelse skulle då uppgå till 3,5 miljoner kronor. De indirekta kostnaderna utgörs av Evas förlorade arbetsförtjänst, vilken beräknas till summan av åtta års sjukskrivning på halvtid och tjugo års sjukskrivning på heltid. Med samma schablon, en årsinkomst på 250 000 kronor per år, blir det totala produktionsbortfallet sex miljoner kronor.

Förlusten av livskvalitet för Eva enligt QALY-metoden kan också skattas. Om vi går till EQ-5D-metoden för att skatta nedsättningen av livskvalitet i de fem dimensioner som värdesätts kan vi se att Evas fysiska och psykiska besvär har medfört ganska allvarliga fysiska smärtor, nedsatt förmåga att utföra vardagliga aktiviteter samt svår PTSD. Enligt EQ-5D-skalan skulle Evas livskvalitet därmed ges ett värde nära 0,3 under en ganska lång period, kanske så mycket som 30 år. Grovt räknat skulle Eva därmed förlora cirka 20 helår utifrån DALY- två tredjedelar av 30 år – av fullgod livskvalitet till följd av skadorna efter den långvariga misshandeln.

Ingen kan dock med visshet hävda att Eva skulle kunnat njuta av 30 år med fullgod hälsa om hon sluppit bli brottsoffer. Låt oss anta att vi uppskattar Evas förlorade kvalitetsår till endast tio år. Men om värdet av varje år med maximal fysisk och psykisk hälsa sätts till 300 000 – vilket är lägre än i den brittiska studie som redovisats tidigare – blir kostnaden för fysisk och psykisk smärta tre miljoner kronor.⁴⁸

Slutsumman skulle enligt ovanstående, mycket approximativa, kalkyl hamna kring 12,5 miljoner kronor (för en sammanställning, se jämförelsen mellan de fyra typfallen mot slutet av detta kapitel). Det bör dock framhållas att vi i Evas fall inte kan tala om "samhällsekonomiska kostnader för en våldtäkt" som uppgår till 12,5 miljoner. Nedbrytningen av Eva handlade om långvarigt fysiskt, psykiskt och sexuellt våld som för alltid berövade Eva kraft att leva ett normalt liv.

Lisa: "Nöjeslivsrelaterad" våldtäkt där offret är bekant med gärningsmannen

Lisa pluggar till jurist och går en kväll på en studentfest på nationen. Hon är försiktig med alkohol och dricker nästan ingenting. På kvällen dansar hon mycket med en ung manlig student, Gustav, som hon är en smula förälskad i. Senare på kvällen drar han in henne på en toalett och våldtar henne först oralt, sedan vaginalt. Lisa har svårt att andas och spyr inne på toaletten.

Hon har inga synliga skador utöver ett rött märke på högra handleden, men åker ändå till sjukhuset där kuratorn råder henna att polisanmäla Gustav för våldtäkt. Lisa förmår inte avsluta terminens studier och vågar knappt gå ut. Hon tycker att hon ser Gustav överallt. Förundersökningen läggs ned eftersom det inte finns några vittnen. Lisa återvänder till sin hemstad men när höstterminen börjar förmår hon inte åka tillbaka till universitetsstaden utan avbryter sina studier. En månad efter överfallet får Lisa hög feber och blåsor i underlivet, det visar sig att hon har fått en herpesinfektion. Lisa som tidigare lidit av anorexi utvecklar olika fobier relaterade till mat och renlighet. Allt hon äter måste vara minutiöst tvättat. Under en period har hon en pojkvän men har mycket svårt för att ha sexuellt umgänge med honom. De försöker med parterapi som dock inte leder någon vart, och förhållandet tar så småningom slut.

I sammanlagt två år går Lisa i privat terapi men vågar aldrig berätta om våldtäkten. Efter några år får Lisa besvär med svåra smärtor i magen, går ned till

halvtid under två år på det sekreterarjobb hon har och tvingas av ekonomiska skäl att sluta gå till sin terapeut. Vid ett senare besök hos en gynekolog frågar läkaren om Lisa har blivit utsatt för våld eller sexuella övergrepp. Lisa blir för första gången tillfrågad av någon om vad som hänt, och blir remitterad till en våldtäktsmottagning där hon deltar i enskilda samtal och gruppsamtal och upplever en stark befrielse i att kunna tala med andra kvinnor som också har utsatts för sexuella övergrepp.

När känslan av att vara misslyckad försvinner fyra år efter våldtäkten återvänder Lisa till sina studier vid ett annat universitet och tar så småningom sin examen. Vid universitetet träffar hon sin nuvarande partner. De flyttar ihop och adopterar så småningom två barn tillsammans. Lisa anser nu att hon har lämnat våldtäkten bakom sig.

Direkta kostnader

TYP AV KOSTNAD	UNGEFÄRLIGT VÄRDE (KR)
Läkarundersökningar, inklusive provtagningar och spårsäkring	3 000
Läkemedel	1 000
Polisutredning	4 000
Parterapi under kort tid	2 000
Enskild terapi under 2 år	20 000
Stödsamtal och gruppterapi	10 000
SUMMA DIREKTA KOSTNADER	40 000

Indirekta kostnader

TYP AV KOSTNAD	UNGEFÄRLIGT VÄRDE (KR)
Förlorad arbetsförtjänst vid halvtidssjukskrivning i två år	250 000
Förlorad arbetsförtjänst vid läkarbesök och terapi	30 000
Förlorad arbetsförtjänst till följd av försenade studier och därmed lägre lön än om Lisa kunnat ta sin examen tidigare*	100 000
SUMMA INDIREKTA KOSTNADER	380 000

* Efter avdrag för studietiden.

Immateriella kostnader

TYP AV KOSTNAD	UNGEFÄRLIGT VÄRDE (KR)
Ångest, oro och rädsla under minst fyra år	600 000
SUMMA IMMATERIELLA KOSTNADER	600 000

I Lisas fall utgör de direkta kostnaderna en mycket liten del av de totala kostnaderna på cirka en miljon kronor. Den största posten var terapi, för vilken Lisa betalade merparten av kostnaderna själv. Läkarbesöken var få, och rättsväsendets kostnader obetydliga eftersom förundersökningen snabbt lades ned.

De indirekta kostnaderna i form av produktionsbortfall – som approximativt värderas till Lisas uteblivna arbetsförtjänst under halvtidssjukskrivningen och lägre inkomst på grund av förseningen med att ta examen – var däremot betydande, åtminstone några hundra tusen kronor.

Den allra största kostnaden även i detta fall är dock offrets psykiska, och i viss utsträckning även fysiska, lidande. Det är som alltid oerhört svårt att sätta sig in i en annan människas situation och skatta den enligt EQ-5D. Men en sådan analys skulle, lågt räknat, åtminstone mynna ut i en nedsättning av Lisas livskvalitet med 50 procent under två år och med 33 procent under tre år, motsvarande en förlust av två QALY-ekvivalenter eller 600 000 kronor.

Linda: Önskat sex

Linda är 16 år och har tagit ett sabbatsår på gymnasiet och jobbar under tiden på McDonald's. Hemma har Linda haft det trassligt, och hon trivdes heller aldrig i skolan. När föräldrarna skilde sig tre år tidigare började Linda skolka från skolan som då kontaktade socialtjänsten, men hon kände aldrig att de tog henne på allvar. Hon känner sig ensam och sviken av vuxenvärlden.

En midsommar deltar Linda i en fest på en campingplats. På festen träffar hon en gammal gymnasiekompis, Per, som hon länge varit intresserad av. Linda är berusad och när hon inte hittar sina vänner följer hon med Per och hans kompisar till deras tält. Där bjuds hon på cigaretter och öl, men blir snart illamående. Festen slutar med att Per har sex med henne mot hennes vilja. Linda är alldeles för berusad för att göra motstånd. Efter ett tag märker hon att även någon av Pers kompisar tränger in i henne. Sedan minns hon inget mer. Linda berättar inte för någon vad som har hänt, men eftersom hon har haft oskyddat sex går hon efter en tid till en ungdomsmottagning för provtagning. Hon blir lättad när provresultaten visar att hon varken är gravid eller smittad av någon könssjukdom.

Linda försöker glömma bort våldtäkten och intalar sig själv att det nog inte var det värsta som har hänt i hennes liv. Men när hon ska börja i gymnasiet till hösten

vågar hon inte, av rädsla för att behöva möta killarna som våldtog henne. Hon blir i stället kvar på McDonald's. Våldtäkten lever kvar i Lindas minne, men allt svagare. Åren går, och Linda blir sambo och väntar barn. När hon ska föda barnet upplever hon förlossningen som ett övergrepp och hon känner sig maktlös, arg och äcklad inför sin kropp. Hon vill inte att någon ska röra henne eller se på hennes kropp. Hon sätter dessa känslor i samband med övergreppet många år tidigare, och hon undviker i fortsättningen även vanliga läkarundersökningar.

Direkta kostnader

TYP AV KOSTNAD	UNGEFÄRLIGT VÄRDE (KR)
Provtagning	1 000
Auroramottagning (speciellt förlossningsavdelning för kvinnor med förlossningskräck)	3 000*
SUMMA DIREKTA KOSTNADER	4 000

* Beloppet motsvarar en ungefärlig skattning av skillnaden i kostnader mellan en vanlig förlossning och den något dyrare Aurora-förlossningen.

Indirekta kostnader

TYP AV KOSTNAD	UNGEFÄRLIGT VÄRDE (KR)
Förväntad lägre livslön till följd av avbrutna studier	800 000*
SUMMA INDIREKTA KOSTNADER	800 000

* Beräknat som 40 år med 25 000 kr./år i lägre lön, med avdrag för studietid (200 000 kr).

Immateriella skador

TYP AV KOSTNAD	UNGEFÄRLIGT VÄRDE (KR)
Psykiska besvär under lång tid, sänkt livskvalitet	500 000
SUMMA IMMATERIELLA SKADOR	500 000

Om kostnaden för övergreppet mot Linda bara inkluderade direkta kostnader för Linda själv och för samhället skulle kostnaden bli försumbar. Vad gäller de indirekta kostnaderna torde Lindas avbrutna gymnasiestudier innebära en väsentligt lägre livslön än om hon förmått fullfölja studierna. Det är givetvis omöjligt att säga vilken utbildning Linda hade skaffat sig om inte våldtäkterna hade inträffat, men beslutet att inte återvända till gymnasiet vid höstterminens slut var betingat av rädsla för att behöva konfronteras med Per och hans kompisar. De immateriella

kostnaderna, slutligen, vore mycket svåra att bedöma även efter omfattande samtal med Linda. Det står dock klart att Linda har besvär som är direkt relaterade till våldtäkten även efter fem år, varför en approximativ skattning i DALY-termer torde utgöra knappt två års förlust av år med fullgod hälsa, motsvarande 500 000 kronor.

Anna: Överfallsvåldtäkt av okänd gärningsman

Anna är på väg hem från en fest på sin arbetsplats. Hon går genom parken som hon passerat på väg till jobbet varje arbetsdag i åtta år. Där blir hon överfallen av en knivbeväpnad man som tejpar över hennes mun och ögon med silvertejp och binder fast henne vid ett träd. Hon misshandlas och våldtas brutalt. Anna fruktar för sitt liv. Efter ett tag hittas hon i parken av ett ungt par. Hon förs i ambulans till en akutmottagning där man tar prover och gör en spårsäkring. Anna gör en polisanmälan men minns inget av mannens signalement. Anna får starkt stöd från vänner och anhöriga och efter ett par månader känns det nästan som vanligt. Hon gör en längre arbetsresa till Paris men efter bara några veckor bryter hon ihop. Hon är rädd för mörker och främlingar och vågar inte åka hiss eller tunnelbana på kvällen. Hon avbryter utlandsjobbet och återvänder hem. Hon plågas ständigt av mardrömmar och av svår smärta i nacke, axlar och rygg. En läkare ställer diagnosen lindrigt posttraumatiskt stressyndrom. Efter ett år utvecklas symtomen till migrän.

Efter ett halvår häktas en man för våldtäktsförsök i samma park som Anna våldtogs i. Med hjälp av spårsäkringen döms mannen till åtta års fängelse för våldtäktsförsök, våldtäkt på Anna och på ytterligare en kvinna som blivit våldtagen ett år tidigare och som fått fysiska men för livet. Rättegången återuppväcker Annas ångest och insikten om att fler än hon har blivit utsatta gör bara saken värre. På inrådan av sin arbetsgivare söker Anna samtalsstöd inom öppenspsykiatri, som dock endast kan erbjuda ett mindre antal samtal. Anna går då till en privat traumaterapeut där hon får hjälp att bearbeta det inträffade. Anna får också stort stöd från vänner och anhöriga.

Ett och ett halvt år efter våldtäkten känner sig Anna återställd. Våldtäkten är en del av hennes erfarenhet men den påverkar inte längre hennes dagliga liv och tankar. Däremot går hon aldrig mer ensam genom parker och folktomma platser på kvällarna.

Direkta kostnader

TYP AV KOSTNAD	UNGEFÄRLIGT VÄRDE (KR)
Ambulanstransport	2 000
Läkarundersökningar, inklusive provtagningar och spårsäkring	5 000
Vård	10 000
Rättsmedicinsk analys	2 000
Läkemedel	2 000
Polisutredning	8 000
Häkningsförhandlingar och övriga rättegångskostnader	45 000
Häkte (5 dygn)	11 000
Fängelse (8 år)*	6 000 000
ROS** (behandling av sexualbrottslingar)	101 000
SUMMA DIREKTA KOSTNADER	6 184 000

* Ofta avtjänas dock endast 2/3 av straffet. Nämnas ska även att samhällskostnaden av fängelsestraffet inte enbart är ett resultat av våldtäkten på Anna, eftersom straffet är utdelat för ett flertal liknande våldshandlingar.

** ROS, Relations- och samlevnadsprogrammet, är kriminalvårdens behandlingsprogram för män som dömts för sexualbrott.

Indirekta kostnader

TYP AV KOSTNAD	UNGEFÄRLIGT VÄRDE (KR)
Förlorad arbetsinkomst för (Anna)	100 000
Förlorad arbetsinkomst för (förövaren)	2 000 000
Tidsåtgång vid sjukbesök, rättegång, flyttning med mera (40 timmar à 200 kr)	8 000
SUMMA INDIREKTA KOSTNADER	2 108 000

Immateriella skador

TYP AV KOSTNAD	UNGEFÄRLIGT VÄRDE (KR)
Sänkt livskvalitet för Anna	1 000 000
SUMMA INDIREKTA KOSTNADER	1 000 000

Många av de direkta kostnaderna är desamma som i fallet Eva, med undantag för några poster (socialtjänstutredning, skyddat boende, BUP och anhörigstöd). Dock var antalet sjukbesök många fler i Evas fall, eftersom grovt våld och misshandel pågick under lång tid.

Den i särklass största direkta kostnaden i fallet Anna är kostnaderna för att hålla förövaren inlåst i åtta år (förutsatt att han sitter tiden ut). $8 * 750\ 000$ är 6 miljoner, en kostnad som belastar staten. Det bör dock betonas att ett så långt fängelsestraff är exceptionellt även vid fall av mycket grov våldtäkt; en normal straffpåföljd för grov våldtäkt ligger snarast kring två till fyra år.⁴⁹ Vad gäller de indirekta kostnaderna var Anna, i motsats till Eva och Linda, färdig med sin utbildning och hade ett kvalificerat arbete som hon trivdes med. Stödet från familj och vänner var också mycket stort, och Annas självkänsla drabbades inte på samma sätt som vad fallet i regel är med upprepat våld i en nära relation. Indirekta kostnader i form av utebliven inkomst för Anna är ingalunda marginella, uppskattningsvis 100 000 kronor, men dock ringa jämfört med Eva och Linda. De största indirekta kostnaderna är produktionsbortfallet till följd av våldtäktsmannens långa fängelsestraff, som beräknas till två miljoner kronor ($8 * 250\ 000$).

Evas fysiska och psykiska lidande skulle, enligt de DALY-schabloner som presenterats tidigare, kanske kunna uppskattas till förlust av ett till två år med fullgod fysisk och psykisk hälsa. Annas beteende vad gäller att våga röra sig fritt har dock påverkats för alltid, och det faktum att hon anser sig vara i stort sett återställd efter ett och ett halvt år utesluter inte att olika former av sömnsvårigheter, minnesblixtar och lindrigare PTSD-symptom kan komma att förfölja henne under lång tid. En måhända låg skattning av förlusten av livskvalitet skulle kunna vara en miljon kronor, vilket inte inkluderar Annas vänners och anhörigas eventuella immateriella kostnader som är mycket svåra att kostnadsberäkna.

De fyra typfallen: ett försök till summering av kostnader

Approximativa direkta, indirekta och immateriella kostnader för Eva, Lisa, Linda och Anna.

TYP AV KOSTNAD	EVA	LISA	LINDA	ANNA
Direkta kostnader	2 708 000	40 000	4 000	6 184 000
Varav fängelse	2 625 000	0	0	6 000 000
Indirekta kostnader	6 887 000	380 000	800 000	2 108 000
Immateriella kostnader	3 000 000	600 000	500 000	1 000 000
SUMMA KOSTNADER	12 645 000	1 020 000	1 304 000	9 292 000

En första slutsats som kan dras av dessa fyra fall är att det är omöjligt att beräkna den totala samhällsekonomiska kostnaden för en "typisk" våldtäkt; skillnaderna mellan olika våldtäkter är enorma. Att de sammanlagda kostnaderna för fallet

Anna blir så höga beror framför allt på de direkta kostnaderna i form av ett långt fängelsestraff för förövaren. I de övriga tre fallen var det de indirekta kostnaderna (förlorad arbetsförtjänst) och immateriella kostnader som bars av offren själva som utgjorde de största samhällsekonomiska posterna.

I en analys som i likhet med *Räkna med kostnader* hade fäst stor vikt vid de finansiella konsekvenserna för den offentliga sektorn hade kalkylerna blivit annorlunda. De transfereringar i form av a-kassa, sjukpenning och socialbidrag som våldsbrott ofta medför kan, som ovannämnda studie visar, uppgå till mycket stora belopp. I synnerhet med tanke på att psykisk ohälsa låg bakom 40 procent av alla nya fall av sjuk- och aktivitetsersättningar som beviljades 2006. Det bör framhållas att inkomstbortfall också innebär skattebortfall för den offentliga sektorn, i första hand för kommuner och landsting. Noteras kan dessutom att i samtliga fyra fall framstår de direkta kostnader som bärs av kommuner och landsting – socialtjänst, skyddat boende, kriscentra, sjukvård etcetera – som förhållandevis blygsamma. Denna slutsats kan för många tyckas förvånande, eftersom dessa är de kostnadsposter som nog många tänker på i första hand när det gäller våldsbrott. Men i så gott som samtliga sexualbrott som blir föremål för samhällsekonomiska kalkyler är det helt andra kostnader som dominerar. Studier som avstår från att kostnadsbestämna immateriella skador – hur svåra dessa än är att kvantifiera – både underskattar och döljer sexualbrottens verkliga kostnad. Med det i åtanke finns det en tydlig risk att ett okritisk återgivande av resultaten av Socialstyrelsens rapport förstärker dessa antaganden, och att det förebyggande arbetet blir än mer nedprioriterat.

Fallen visar dessutom tydligt hur viktigt myndigheternas bemötande av våldtäktsoffer är för att minska fortsatt lidande. Flera år av Evas långvariga övergrepp hade kunnat undslippas om läkarna ihärdigt hade frågat om orsaken till hennes skador och tidigt kopplat in socialtjänsten. Hade våldtäkten på Lisa följts upp noggrant hade de fobier hon senare utvecklade kunnat behandlas på ett tidigt stadium. Detsamma gäller Linda, som aldrig fick frågan om hon blivit våldtagen när hon besökte ungdomsmottagningen efter de övergrepp hon utsatts för. Den ångest som rättegångsprocessen väckte för Anna visar på ytterligare en dimension av de grava konsekvenser myndigheternas bemötande och hantering kan få. Att spekulera i hur mycket lidande dessa personer kunde besparats och hur mycket detta skulle vara värt i monetära termer låter sig svårligen göras, men de fyra fallen visar tydligt att en stor del av nedsättningen av kvinnornas livskvalitet kunde ha undvikits.

Trots skillnaderna i kostnader mellan de fyra typfallen stärker uträkningarna den slutsats som drogs i den brittiska studie som refererades tidigare: sexuellt våld är förenat med oerhört höga kostnader. Även i fallet med de lägsta kostnaderna, Lisa, överstiger de samhällsekonomiska kostnaderna en miljon kronor. Socialstyrelsens slutsats att varje våldsdramad kvinna kostar uppskattningsvis 40 000 kronor ter

sig i den jämförelsen som en minst sagt grov underdrift. När man dessutom tar i beaktande de mest kostsamma av de fyra typfallen blir det tydligt att utgifter i mångmiljonklassen för att förebygga sexuellt våld kan vara kostnadseffektiva även om de enbart tjänar till att förhindra ett enda fall av sexuellt våld.

- ¹ Jag kommer, för enkelhetens skull, att genomgående skriva "hon" när det handlar om våldtäktsoffret och "han" när jag syftar på förövaren. Men jag är givetvis medveten om att även pojkar och män kan våldtas, liksom att sexuellt våld även förekommer i samkönade relationer. De i särklass vanligaste övergreppen har dock en pojke eller man som förövare och en flicka eller kvinna som offer.
- ² Socialstyrelsen (2006) *Kostnader för våld mot kvinnor. En samhällsekonomisk analys*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- ³ Socialstyrelsens rapport studerar enbart våld mot kvinnor i nära relationer. För övrigt görs ingen distinktion mellan sexualbrott och andra former av våld mot kvinnor.
- ⁴ Home Office, *The Economic and social costs of crime against individuals 2003/04*. Online Report 30/05.
- ⁵ Wennstam, Katarina (2002) *Flickan och skulden. En bok om samhällets syn på våldtäkt*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- ⁶ Se till exempel NCK (2008) *Handbok. Nationellt handlingsprogram för hälso- och sjukvårdens omhändertagande av offer för sexuella övergrepp*. Uppsala: Uppsala universitet; Brottsförebyggande rådet, *Nationella Trygghetsundersökningen (NTU) 2009. Om utsatthet, trygghet och förtroende*. Rapport 2010:2; von Hofer, Hanns (2008) *Svensk våldtäktsstatistik i internationell belysning*. Stockholm: Stockholms universitet.
- ⁷ Brottsförebyggande rådet, *Nationella Trygghetsundersökningen (NTU) 2009. Om utsatthet, trygghet och förtroende*. Rapport 2010:2. s. 34–36.
- ⁸ Ibid. Se även von Hofer, Hanns (2008) *Svensk våldtäktsstatistik i internationell belysning*. Stockholm: Stockholms universitet.
- ⁹ NTU:s definition av sexualbrott inkluderar, som frågan ställdes, även "mindre allvarliga händelser" rubricerade som sexuellt ofredande. 2008 och 2009 polisanmäldes 5 446 respektive 5 937 våldtäkter i Sverige.
- ¹⁰ Ehrensaft, Miriam K. m.fl. (2003) "Intergenerational Transmission of Partner Violence: A 20-Year Prospective Study" *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, vol. 71(4). s. 741–743; Buvinic, Mayra m.fl. (1999) *La violencia en América Latina y el Caribe: un marco de referencia para la acción*. Washington D.C.: Inter-American Development Bank.
- ¹¹ Socialtjänstlagen 5 kap., 11 §.
- ¹² Jämför Weinehall, Katarina m.fl. (2006). *Räkna med kostnader – en fallstudie om mäns våld mot kvinnor*. Umeå: Umeå universitet.
- ¹³ Socialstyrelsen (2006) *Kostnader för våld mot kvinnor. En samhällsekonomisk analys*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- ¹⁴ Eftersom huvudsyftet med studien är att belysa de finansiella kostnaderna för den offentliga sektorn tas transfereringar som sjukersättning och a-kassa upp som kostnader.
- ¹⁵ Weinehall, Katarina m.fl. (2006). *Räkna med kostnader – en fallstudie om mäns våld mot kvinnor*. Umeå: Umeå universitet.
- ¹⁶ Se till exempel NCO, Räddningsverket, *Suicid och samhällsekonomiska kostnader*. Rapport 2004:7.
- ¹⁷ Heimer, Gun, Lucas, Steven, Öberg, Mariella (2010) i denna antologi.
- ¹⁸ För omfångsundersökningar som har ställt frågor om kvinnors rädsla, se Lundgren, Eva, m.fl. (2001) *Slagen dam. Mäns våld mot kvinnor i jämställda Sverige – en omfångsundersökning*. Umeå: Brottsoffermyndigheten. För forskning som har undersökt samma fenomen, se t.ex. Widerberg, Karin (2003) *Kunskapens kön. Minnen, reflektioner och teori*. Stockholm: Norstedts Akademiska förlag; Wendt Höjer, Maria (2002) *Räddslans politik. Våld och sexualitet i den svenska demokratin*. Malmö: Liber.
- ¹⁹ Se även Heimer, Gun, Lucas, Steven, Öberg, Mariella (2010) i denna antologi samt Björck, Annika, Heimer, Gun (2008) "Hälso- och sjukvårdens ansvar" i Heimer, Gun, Sandberg, David (2008) (red.) *Våldsutsatta kvinnor – samhällets ansvar*. Lund: Studentlitteratur.
- ²⁰ Brottsoffermyndigheten (2009) *Referatsamling 2009*. Umeå: Brottsoffermyndigheten. s. 15.
- ²¹ Dessa belopp ligger avsevärt högre än de "standardbelopp" på mellan 5 000 och 15 000 kr för kränkning som är praxis vid fall av oprovocerad misshandel i samband med till exempel butiks- eller bankkrån.
- ²² Brottsoffermyndigheten (2009) *Referatsamling 2009*. Umeå: Brottsoffermyndigheten. s. 39 ff.
- ²³ Fallet rörde en kvinna som våldtagits vid sju tillfällen under exceptionellt brutala former.
- ²⁴ Brottsoffermyndigheten (2009) *Referatsamling 2009*. Umeå: Brottsoffermyndigheten.
- ²⁵ Se till exempel Moore, Simon C., m.fl. (2006) "The Value of Reducing Fear: An Analysis Using the European Social Survey" *Applied Economics*, vol. 38(1). s. 115–117. För ett mer teoretiskt resonemang se Rose, Nicholas (2003) "Kontroll" *Fronesis*, nr. 14–15. s. 82–101.
- ²⁶ Jönsson, Bengt, Lundkvist, Jonas (2002) *Hälsoekonomiska utvärderingar som underlag för beslut om pris och subventionering: Riktlinjer och beslutskriterier*. Stockholm: Handelshögskolan. s. 25.
- ²⁷ Vid intervjuer har det ibland framkommit att en individ anser att livet inte är värt att leva, och teoretiskt skulle ett levnadsår i djup olycka kunna ges ett negativt värde. De som begår självmord anser, i just den stund de begår handlingen, uppenbarligen att livet framstår som ett sämre alternativ än döden. Flertalet studier som utgår från QALY-beräkningar bortser dock från detta; den så kallade EQ-5D metoden tillåter dock negativa värden om en person uppger sämsta möjliga alternativ inom alla dimensioner.
- ²⁸ Szende, Agota m.fl. (2007) *EQ-5D Value Sets: Inventory, Comparative Review and User Guide*. Berlin: Springer.
- ²⁹ Sveriges Psykologförbund (2009) *Depression. En rapport om mänskliga och ekonomiska vinster*. Stockholm: Sveriges Psykologförbund.
- ³⁰ Ibid.
- ³¹ Enligt Riksbankens medelkurs, 11,926, för engelska pund 2009
- ³² Se till exempel Lakani, Nina (2008) "The price of life – it was £20.000. Now NHS drugs body recalculates", *The Independent* 2008-10-12 12.
- ³³ Miller, Ted R., m.fl. (1996) *Victim Costs and Consequences: A New Look*. Washington D.C.: National Institute of Justice.
- ³⁴ NCO, Räddningsverket, *Suicid och samhällsekonomiska kostnader*. Rapport 2004:7. Nämnas kan dock att en analys baserad på QALY-metoden kan antas ge ett betydligt lägre värde eftersom människor som begår självmord torde få ett lägre värde på förväntad livskvalitet under återstoden av livet än det "statistiska liv" som ett dödsfall i trafiken berövar. Å andra sidan kan anhörigas sorg, vanmakt och skuldkänslor antas vara mycket stora vid just självmord. En konsekvent användning av QALY för att exempelvis göra avvägningen mellan samhällets resurser för att förebygga självmord kontra dödsfall i trafiken kan, som många andra tänkbara exempel visar, öppna för svåra etiska avvägningar.
- ³⁵ SIKA (2000) *Summary of ASEK estimates*. SIKA Report 2000:3; SIKA (2005) *Kalkylvärden och kalkylmetoder (ASEK). En sammanfattning av Verksgruppens rekommendationer*. PM 2005:16

- ³⁷ Hultkrantz, Lars, Svensson, Mikael (2008) "Värdet av liv" *Ekonomisk Debatt*, nr. 2. Deras sammanfattande slutsats är klar över alla ansatser begränsningar: "Litteraturen kring värdering av liv dras med fortsatta problem, men man kan med god säkerhet säga att när vi är uppe på en livräddande kostnad på över 100 miljoner bör vi omfördela resurserna till andra önskvärda insatser. Och när kostnaderna är nere långt under miljonen bör vi tvärtom omfördela resurser till ett sådant säkerhetshöjande arbete." s. 15.
- ³⁸ Ett uppenbart problem när liv och lidande prissätts med utgångspunkt från något slags mått på betalningsviljan i ett visst land – och därmed med nödvändigtvis grundar sig i köpkraft – är att alla internationella kostnadsjämförelser havererar. Det vore orimligt att säga att en kvinna i Zambia som mördas har ett liv som är trettio gånger mindre värt än ett svenskt liv. Eller att lidandet hos en våldtagen kvinna i Indien enligt en QALY-kalkyl är många gånger lindrigare än en svensk kvinnas.
- ³⁹ Många av de studier som denna uppsats hänvisar till innehåller bra litteraturoversikter, till exempel Weinehall, Katarina m.fl. (2006) *Räkna med kostnader – en fallstudie om mäns våld mot kvinnor*. Umeå: Umeå universitet; Socialstyrelsen (2006) *Kostnader för våld mot kvinnor. En samhällsekonomisk analys*. Stockholm: Socialstyrelsen; Day, Tanis m.fl. (2005) *The Economic Costs of Violence Against Women: An Evaluation of the Literature*. Ontario: University of Western Ontario; Walby, Silvia (2004) *The Cost of Domestic Violence*. Leeds: University of Leeds. En översikt över frågeställningar och relevant litteratur finns på webbplatsen www.costsofcrime.org.
- ⁴⁰ Se till exempel Walby, Silvia (2004) *The Cost of Domestic Violence*. Leeds: University of Leeds; National Center for Disease Control and Prevention (2005); Socialstyrelsen (2006) *Kostnader för våld mot kvinnor. En samhällsekonomisk analys*. Stockholm: Socialstyrelsen eller Brottsförebyggande rådet, *Våld mot kvinnor och män i nära relationer. Våldets karaktär och offrens erfarenheter av kontakter med rättsväsendet*. Rapport 2009:12.
- ⁴¹ Home Office, *The Economic and social costs of crime against individuals 2003/04*. Online Report 30/05.
- ⁴² Termen *sexual assault* används av studien – exakt hur detta brott formuleras i enkäterna framgår dock inte, men av intervjuvarerna att döma inkluderas brott som i Sverige skulle gå under straffrättsliga beteckningen "sexuellt tvång" eller "våldtäktsförsök", och brottsrubriceringen har en betydligt starkare innebörd än "sexuellt ofredande".
- ⁴³ Listan över skador omfattar 17 exempel på fysiska skador och 10 på psykiska besvär.
- ⁴⁴ Miller, Ted m.fl. (1996) *Victim Costs and Consequences: A New Look*. Washington D.C: National Institute of Justice.
- ⁴⁵ Socialstyrelsen (2006) *Kostnader för våld mot kvinnor. En samhällsekonomisk analys*. Stockholm: Socialstyrelsen. s. 10–11.
- ⁴⁶ IDAP (Integrated Domestic Abuse Programme) är Kriminalvårdens behandlingsprogram för vuxna män som har använt hot, våld eller annat kontrollerande beteende gentemot sin kvinnliga partner/före detta partner.
- ⁴⁷ En intagen på en anstalt kostar i genomsnitt drygt 2 000 kr per dygn, vilket ger en årskostnad på ungefär 750 000 kr. För en klient i häkte är dygnskostnaden något högre, cirka 2 200 kr. I de rymningssäkra specialfängelser som nyligen färdigställts uppgår dygnskostnaden per fånge till 5 000 kr. Av antalet intagna på svenska fängelser – knappt 4 700 år 2008 – utgör de som dömts för sexualbrott tre procent. Kriminalvårdens totala kostnader uppgår till drygt 6 miljarder kr. Om den genomsnittliga strafftiden motsvarar genomsnittet för övriga brott som ger fängelsestraff skulle den årliga kostnaden för sexualbrottslingars fängelsestraff uppgå till totalt drygt 180 miljoner kr.
- ⁴⁸ Av berättelsen om Eva framgår att hennes anhöriga, och framför allt hennes barn, också fått en kraftigt sänkt livskvalitet under en följd av år. Jag vågar inte översätta detta i DALY-ekvivalenter, men kostnaderna blir otvivelaktigt höga.
- ⁴⁹ Åklagarmyndigheten, *Den nya sexualbrottslagstiftningen – en första praxisöversikt*. RättsPM 2005:6.

Våldtäkt som demokratiproblem

Förändring och stabilitet i politik och debatt

Maria Wendt

Fram till 1970-talet var våldtäkt nästintill ett icke-existerande problem i svensk politik och debatt. Våldtäkt betraktades som ett beklagligt, men marginellt fenomen, som drabbade ett fåtal kvinnor, och där förövarna ansågs utgöras av en mindre grupp mycket svårt störda män. I 1947 års statliga psykopatutredning gjordes exempelvis en typindelning av psykopater, där sexualförbrytarna utgjorde en alldeles egen kategori.¹

Förståelsen av vad som utgjorde en våldtäkt var länge mycket snäv, såväl i den allmänna meningen som inom juridikens förståelseramar. Före 1965 räknades inte de övergrepp som skedde inom äktenskapet som våldtäkt. Därmed blev antalet fall som tolkades och definierades som våldtäkt förstås också tämligen litet. ”I Sverige är våldtäkt inte ett vanligt problem”, kunde det fortfarande heta i mediedebatten i mitten av 1970-talet; våldtäkter var framför allt något som andra länder behövde bekymra sig om.²

Tystnaden kring våldtäkt hänger samman med att problem som rör ”det privata” – frågor om kropp, kön, familj och sexualitet – i stor utsträckning har utdefinierats från det offentliga samtalet, och traditionellt betraktats som något som politiken inte ska lägga sig i. Kontrasten mot den samtida debatten är på många sätt slående. Under de senaste decennierna har med en jämn regelbundenhet problemet våldtäkt förts upp på den mediala och politiska dagordningen. Det kanske mest tydliga uttrycket för hur våldtäkt synliggjorts i offentligheten handlar om hur enskilda, uppmärksammande rättsfall utvecklats till spektakulära mediehändelser. Men debatten handlar också om sådant som hur lagstiftningen ska tolkas, hur rättsväsendet borde utformas för att säkra kvinnors – eller mäns – rättssäkerhet och om vilka slags gärningar som ska förstås som en våldtäkt.

I svensk offentlig politik har frågor om mäns våld mot kvinnor – ett begrepp som inkluderar såväl fysiskt som sexuellt och psykiskt våld – sedan slutet av 1970-talet varit återkommande. I centrala policydokument lyfts också regelbundet detta våld fram som ett samhällsproblem, som ett ”högt prioriterat område”, och som en fråga om kvinnors mänskliga rättigheter.³ Sedan början av 1990-talet har frågan därtill etablerats på den internationella politiska agendan, inte minst genom ett flertal FN-deklarationer och dokument. Kampen mot våld mot kvinnor, såväl i offentligheten som i det privata, såväl i fredstid som krigstid, lyfts fram som en central fråga för världssamfundet.⁴

Samtidigt som problemet på detta sätt har gått från att vara en dold och privat fråga till att bli en omdebatterad och politiserad fråga, såväl nationellt som internationellt, kvarstår sexuella övergrepp som ett stort och allvarligt samhällsproblem. Det finns ingenting som tyder på att omfattningen av dessa övergrepp minskar, snarare pekar olika undersökningar på motsatsen. Det växande forskningsfält som analyserar sexuella övergrepp visar att problemet är mångfacetterat och spritt, världen över.⁵ Flera studier kan även påvisa en ökning av antalet anmälda våldtäkter i Sverige.⁶

Nya former av sexuellt våld framträder i takt med samhälls- och teknikutvecklingen. Handel med människor för sexuella ändamål har ökat kraftigt i globaliseringsens fotspår. Våld och sexuella övergrepp är ett utbrett fenomen i prostitution,⁷ samtidigt som kvinnor i människohandel i praktiken ofta står utan möjlighet till skydd av rättsstaten. Den växande internetkulturen har också inneburit en ökning av olika former av sexuell exploatering av kvinnor, och att en ny arena har skapats där övergrepp möjliggörs. Inte sällan är det unga kvinnor som blir offer för skilda former av date-rapes och ”digitala” övergrepp.⁸

Under senare år har Sverige fått kritik av såväl FN:s särskilda rapportör om våld mot kvinnor som av FN-kommittén för avskaffande av diskriminering av kvinnor. Den höga och ökande nivån av mäns våld mot kvinnor, det bristande skydd som många våldsutsatta upplever och den låga andelen uppklarade brott, lyfts i dessa rapporter fram som särskilt problematiskt.⁹ Försvinnande få våldtäktsbrott klaras upp. Bara ungefär en av tio polisanmälningar av våldtäkt leder till åtal.¹⁰ De våldtäkter som anmäls utgör en mycket liten del av alla våldtäkter som sker, uppskattningsvis mellan 10 och 20 procent.¹¹ De flesta kvinnor låter alltså bli att anmäla de övergrepp de varit utsatta för. Detta hänger samman med att kvinnor som anmäler våldtäkt riskerar att bli utsatta för misstro och påfrestande granskning, inte minst i rättsprocessen.

Trots den nya synligheten och uppmärksamheten kring brottet, är våldtäkt ännu ett brott som är speciellt i så måtto att skammen för övergreppet till stor del får bäras av offret. Föreställningar om kvinnors kroppar och sexualitet som tillgängliga för män, och idéer om kvinnors egen skuld för övergrepp, försvårar för kvinnor att få upprättelse för de våldshandlingar de utsatts för.

Kampen om ”våldtäktsproblemet”

I de inhemska debatter som förs i politik och i medier råder en etablerad konsensus om att våldtäkt är ett allvarligt samhällsproblem, men samtidigt är det tydligt att enighet enbart är möjlig på en abstrakt nivå. Snarast kan situationen beskrivas som att det råder konflikter kring hur vi över huvud taget ska förstå vad en våldtäkt är, vad som är huvudproblemet och hur detta problem bäst ska åtgärdas.

En övergripande tanke med detta kapitel är just att lyfta fram betydelsen av problemformuleringar, då dessa är centrala för vilka åtgärder eller reformer som kommer att bli möjliga.¹² En viktig del av politiken handlar alltså om vilka problemformuleringar som accepteras och vinner i legitimitet. Med andra ord blir frågan om vad slags problem våldtäkt är viktiga att granska. Utifrån detta perspektiv analyseras hur den politiska och rättsliga hanteringen av våldtäkt utvecklats under de senaste decennierna, samtidigt som stabilitet i föreställningar och praktiker lyfts fram. Hur har samhälleliga idéer om kön, sexualitet och våld förändrats, och vilka tankemönster framstår som stabila? Kapitlet avslutas med att lyfta fram ett antal övergripande brister som återkommer i några samhälleliga institutioners hantering av våldtäktsproblemet.¹³

Denna text utgår till stor del ifrån de kapitel som ingår i denna antologi, och som presenterar empiriska och teoretiska diskussioner kring våldtäktsproblemet utifrån medicinska, ekonomiska, juridiska och idéhistoriska perspektiv. Därtill bygger argumentationen på feministiskt orienterad forskning, framför allt gällande offentlig politik, medier och konstruktioner av nationell gemenskap och identitet. Det övergripande perspektivet är samhällsteoretiskt; frågor om kön, sexualitet och våld förstås som i grunden politiska frågor, som frågor om makt. Våldtäkt ses här som ett grundläggande demokratiskt problem, ett problem som ytterst rör kvinnors och mäns handlingsutrymme, medborgarskap och frihet.

Våldtäkt som individ- och samhällsproblem

Våldtäkt och andra sexuella övergrepp kan ses som en del av det övergripande problemet mäns våld mot kvinnor. Närheten mellan fysiskt, psykiskt och sexuellt våld är stor, och de olika våldsuttrycken är svåra att särskilja i praktiken. Våld i nära relationer har ofta starka inslag av sexuella kränkningar, och fysiskt våld sker ofta i en kontext av omfattande psykiska kränkningar och hot.¹⁴ Våldtäkt kan förstås som ett allvarligt problem både ur ett individ- och ett samhällsperspektiv. På en grundläggande nivå är en våldtäkt en svår kränkning av en enskild människas integritet. Det kan uttryckas som att våldtäkten är en gränslös gärning, en invasion av en människas vilja och kropp. Våldtäkt kan förstås som en makthandling, där förövarens sexuella gärningar blir uttryck för dominans och den utsatta nyttjas och underordnas.

Även om våldtäkter i de allra flesta fall är gärningar utförda av män, riktade mot kvinnor, är även män utsatta för våldtäkter, och kvinnor kan också vara förövare.

Oavsett könstillhörighet handlar sexuella övergrepp om att utöva makt över den som utsätts.¹⁵ Samtidigt som det finns många likheter mellan våldtäkter som begås mot heterosexuella och mot hbt-personer finns också skillnader. Forskning visar exempelvis att våldtagna män sällan får sina berättelser erkända då samhälleliga föreställningar om kön och våld inte går ihop med att en man kan vara offer för sexuellt våld. Detta leder till att utsatta män ofta underdriver det våld de varit med om, och att de skuldbelägger sig själva.¹⁶ Kvinnor som utsätts för sexuellt våld av en annan kvinna löper stor risk att mötas av misstro. En förövare förväntas vara man, och uppfattningar om att våldtäkt är lika med penetration är utbredda.¹⁷ Erfarenheter av att bli avfärdad eller homofientligt bemött gör att många utsatta avstår från att söka hjälp hos organisationer och myndigheter.

För individen kan konsekvenserna av sexuella övergrepp bli svåra och långvariga. Våldtäktsutsatta lider ofta av såväl fysiska som psykiska skador under många år efter övergreppet. Det omfattande sexuella våldet och de allvarliga konsekvenser detta får, gör att våldtäkt också har formulerats som ett *folkhälsoproblem* som Gun Heimer, Steven Lucas och Mariella Öberg diskuterar i sitt kapitel i denna antologi.¹⁸ Kvinnor som utsatts för olika former av mäns våld har sämre hälsa och använder mer läkemedel än kvinnor som inte utsatts.¹⁹ Några studier visar att omkring hälften av alla våldtäktsutsatta kvinnor drabbas av posttraumatiskt stressymptom, där sömnstörningar, koncentrationssvårigheter och så kallade flashbacks – ett ständigt återupplevande av våldtäkten – är några av de framträdande dragen.²⁰ Problem som rädsla, depression och svårigheter med relationer kan kvarstå i många år, och några studier visar att övergreppen ger en ökad risk för självmord.²¹

Våldtäkt kan också formuleras som ett *samhällsekonomiskt* problem. Det råder stor enighet om att sexuellt våld är ett problem som orsakar höga kostnader i samhället. Enligt flera internationella studier överstiger kostnaderna för våldtäkt vida kostnaderna för andra former av våldsbrott, som misshandel eller rån. Våldtäkt är, enligt en studie, näst mord det dyraste brottet.²² Samtidigt som de akuta sjukvårdskostnaderna för våldtäktsbrott är tämligen låga, vilket hänger samman med att ungefär hälften av alla kvinnor som blivit våldtagna inte har några direkta fysiska skador²³, så är kostnaderna för behandlingar av psykiska skador mycket höga. Även om skillnaderna mellan olika våldtäkter är stora, så konstaterar nationalekonomen Stefan de Vylder i sitt kapitel i denna antologi att även den minst kostsamma våldtäkten i hans exempel fall sammantaget kostar samhället över en miljon kronor.²⁴ Dessa beräkningar visar, anser han, vikten av att satsa mer resurser och arbeta förebyggande i större omfattning än i dag.

Våldtäkt som demokratifråga

Folkhälsoperspektivet och det samhällsekonomiska perspektivet lyfter fram såväl humanitära som ekonomiska skäl för att satsa stora samhälleliga resurser på frågan.

För att komma åt de grundläggande orsakerna till våldtäktsproblemet, räcker det emellertid inte med att formulera frågan i termer av ett medicinskt eller ekonomiskt problem. Om de samhällliga föreställningar och idéer om kön och sexualitet som gör övergreppen möjliga ska kunna förändras är det viktigt att frågans makt-dimensioner synliggörs – det vill säga hur sexuella övergrepp hänger samman med ojämlika könsrelationer. I den samtida debatten har mäns våld mot kvinnor allt mer kommit att förstås som en fråga om en kränkning av kvinnors *mänskliga rättigheter*. Alla kvinnor har rätt att leva ett liv fritt från våld, såväl i det offentliga som i det privata, som FN:s deklaration om avskaffande av våld mot kvinnor framhåller.²⁵ När det gäller frågans status och legitimitet – både på nationell och på internationell nivå – kan man knappast underskatta betydelsen av att våldtäkt nu ses som en fråga om mänskliga rättigheter. Att kunna hänvisa till en internationellt erkänd ordning kan stärka det lokala arbetet mot våldtäkt och ge bättre möjligheter att få igenom politiska förslag.

Samtidigt finns det också mer kritiska röster som lyfter fram att den internationella mänskliga rättighetsdiskursen i grunden baserar sig på en begränsande liberal och individorienterad förståelse, något som gör att frågor om könsskillnader, könsrelationer och strukturell makt inte effektivt kan adresseras inom denna ram.²⁶ Men man kan också förstå rättighetsdiskussionen som en möjlighet att öppna för en diskussion om kön, makt och demokrati. Utöver att innebära en kränkning av rättigheter i sig, kan våldet förstås som ett hinder för kvinnor att utöva sina sociala och politiska rättigheter. Om inte kvinnor erhåller kroppslig integritet i ett samhälle försvåras deras möjligheter att delta på jämlika villkor. Därmed synliggörs hur tätt problemet med sexuella övergrepp är sammanlänkat med frågor om demokrati.

När våldtäkt formuleras som ett *demokratiskt* problem, förstås övergreppen i grunden som ett politiskt fenomen, i meningen att det handlar om maktutövande. Utgångspunkten är att sexuella övergrepp kan ses som ett av de tydligaste uttrycken för kvinnoförtryck, och att systematisk ojämlikhet inte harmonierar med demokratiska ideal om jämlikt deltagande och allas lika värde. Samtidigt som våldet därigenom kan ses som en *följd* av ojämlika könsrelationer, kan också mäns våld mot kvinnor tolkas i termer av ett *upprätthållande* av en maktordning mellan män och kvinnor. Det är inte bara våldsutsatta kvinnor som inskränks i sitt livsutrymme. Även kvinnor som inte har blivit utsatta påverkas av att detta våld är så utbrett. Ett stort antal studier lyfter fram hur rädsla för mäns våld inskränker kvinnors handlingsmöjligheter och försämrar deras livskvalitet.²⁷ Kvinnor anpassar sina vardagsliv med hänsyn till rädslan för våld. Detta kan ta sig uttryck i medvetna val, som att undvika vissa platser och aktiviteter som framstår som otrygga. Men rädsla kan också vara ett närmast oreflekterat tillstånd, som präglar sättet att bete sig och relatera till andra. Riskkalkylerandet pågår i vardagen som något självklart, liksom den egna självövervakningen. Det kan till exempel handla om att inte bete

sig på ett sätt som riskerar att uppfattas som alltför inbjudande, och att se till att inte hamna ensam med män i "riskabla" situationer.²⁸ Ur ett demokratiperspektiv kan det ses som problematiskt att kvinnors livsutrymme på detta sätt begränsas, och frågor kan ställas kring i viken grad detta hindrar ett jämlikt och jämställt medborgarskap.²⁹

Våldet som ytterst en fråga om maktrelationer mellan könen har i allt högre grad accepterats såväl på en nationell som på en internationell arena. I Sverige har sedan i början av 1990-talet våld mot kvinnor etablerats som en del av den svenska jämställdhetspolitiken, och frihet från våld är numer formulerat som ett av de centrala jämställdhetsmålen.³⁰ I FN:s deklaration om avskaffande av våld mot kvinnor beskrivs våldet som "ett uttryck för historiskt ojämlika maktförhållanden mellan kvinnor och män [...] Våld mot kvinnor är en avgörande social mekanism, genom vilken kvinnor tvingas in i en underordnad ställning gentemot män."³¹ Det stora antalet våldtäkter i olika länder kan då ses som en följd av att en manlig maktordning fortfarande upprätthålls. FN:s särskilda rapportör om mäns våld mot kvinnor menar utifrån ett sådant synsätt att den svenska jämställdhetspolitiken "inte varit effektiv när det gäller att hantera de djupt rotade maktskillnaderna mellan kvinnor och män som är den underliggande orsaken till det pågående våldet mot kvinnor."³² Även om jämställdheten i Sverige på flera sätt har utvecklats, exempelvis i termer av ökad kvinnorepresentation på olika arenor, så tycks problemet mäns våld mot kvinnor inte ha följt denna positiva utveckling. Den i jämställdhetspolitiken viktiga idén om progression – tanken om att nya generationer blir mer jämställda och att problemen därigenom håller på att försvinna – blir problematisk i ljuset av det ökande våldet och av att det är unga kvinnor som är mest våldsutsatta.³³

Detta kan tolkas som att den politik som förs inte förmår förändra djupt liggande föreställningar om sexualitet och våld, om manlighet och kvinnlighet. I FN-rapporten uppmanas Sverige också att arbeta för att utmana stereotypa könsföreställningar, inte minst i medier och reklam. Man efterlyser åtgärder mot sexualiseringen av det offentliga rummet och mot den "mainstreaming" av pornografi man finner utbredd, något som kan "underminera kvinnors rättigheter".³⁴ Den tilltagande sexualiseringen av det offentliga rummet kan också diskuteras i ett demokratiperspektiv. Om kvinnor i allt högre utsträckning avbildas som sexualiserade objekt är detta något som kan komma i konflikt med en demokratisk princip om att alla medborgare ska förstås som självständiga, autonoma subjekt. En ökande sexualisering kan också tänkas inverka negativt på kvinnors möjligheter att värna sin kroppsliga integritet. I förlängningen är det möjligt att reproduktionen av sådana föreställningar bidrar till att legitimera sexuella beteenden hos män där kvinnors gränser inte respekteras. Att motverka sexualiserande och objektifierande framställningar kan i ett sådant perspektiv också ses som ett viktigt våldsförebyggande arbete.

Förändrade idéer och förändrad politik

Under de senaste decennierna har mycket skett såväl på den politiska som på den juridiska arenan när det gäller förståelsen och hanteringen av problemet våldtäkt. På en övergripande nivå kan man säga att det rör sig om två större förändringar: det sexuella våldet har blivit *politiserat* på ett nytt sätt och det har skett en *förändrad syn på relationen mellan sex och våld*. Politiseringen av frågan gäller inte minst våld och övergrepp som sker i det privata, i hemmet eller i nära relationer. Från att ha framstått som ett till stora delar marginellt och "privat" problem som samhället inte borde ingripa i, har detta våld blivit en återkommande fråga i såväl mediala som politiska diskussioner. Ett stort antal reformer och åtgärder har genomförts under de senaste årtiondena. Det handlar exempelvis om förändrad sexualbrottslagstiftning, om socialt och juridiskt stöd till våldsutsatta kvinnor, och om satsningar på utbildningsprogram för bland annat poliser, personal inom hälso- och sjukvård samt rättsväsendets företrädare.³⁵

Länge var emellertid frågan knappt existerande i politik och debatt i Sverige. Det var egentligen inte förrän under 1960- och 1970-talen som etablerade föreställningar om våld som en mer eller mindre naturlig del av den manliga sexualiteten började utmanas. Samtidigt som det "grova" våldet sågs som ett marginellt problem för en liten grupp svårt sjuka män, fanns det fortfarande i början av 1960-talet en tanke om att lite våld inom det äktenskapliga samlivet var normalt. Tanken att mannen behövde "övervinna" kvinnans motstånd, eftersom hennes sexualitet var insnärjd i hämningar, var vanligt förekommande.³⁶ "Ett normalt samlag, även mellan människor som håller av varandra genomföres ofta av mannen med ett visst mått av våld", som en riksdagsledamot uttryckte saken.³⁷

Samtidigt som frågan om mäns våld sedan dess blivit en etablerad del av den offentliga politiken, har också toleransen för våld minskat. Juristen Petter Asp visar i sina arbeten hur synen på sexuella kränkningar blivit strängare genom åren, och att lagstiftningen under de senaste decennierna utvidgats så att våldtäktsbrottet kommit att omfatta fler gärningar.³⁸ Numer innefattar våldtäktsbegreppet övergrepp inom äktenskapet, och kränkningar som kan jämföras med samlag kan sedan 1984 definieras som våldtäkt, även om inte penetration skett. Våldtäktsbestämmelsen har blivit könsneutral – såväl förövare som offer kan vara antingen kvinna eller man. Tidigare definierades våldtäkt som en handling förövad av en man mot en kvinna.

Utvecklingen innebär också att allt mindre grad av våld och tvång krävs för att brottet ska kunna rubriceras som våldtäkt. I relation till dessa förändringar lyfter Asp fram betydelsen av ett ökat fokus på våldtäkt som ett integritetsbrott, snarare än ett våldsbrott. Det är inte våldet eller tvånget i sig som är det primära i övergreppet, utan just kränkningen av kvinnans kroppsliga och sexuella integritet, menar han.

Under andra halvan av 1900-talet har generellt sett de juridiska reformerna allt mer legitimeras utifrån idéer om individens integritet – och mindre, som i äldre

tider, med fokus på samhällsmoralen.³⁹ Reformerna sker i samband med två viktiga idémässiga förändringar i efterkrigstiden, som idéhistorikern Åsa Bergenheim visar i sitt kapitel i denna antologi.⁴⁰ Det handlar både om sexualliberala strömningar, där sexualiteten politiseras och kvinnors rätt till sex på egna villkor är en viktig del, och om att feministiska idéer växer sig allt starkare. Genom kvinnörörelsens uppsving på 1970-talet hamnar frågan om mäns våld mot kvinnor på dagordningen. Nu formuleras också kopplingen mellan kvinnors underordning och våldtäkt allt tydligare; ett perspektiv som under senare delen av 1900-talet delvis vunnit insteg i den politiska debatten – även om detta perspektiv ständigt är omdiskuterat och ifrågasatt.⁴¹

En viktig förändringsaspekt är den medieutveckling som ägde rum under 1970- och 1980-talen – under den period som brukar kallas för kvinnörörelsens andra våg. I takt med att feminismen påverkar det politiska och vetenskapliga klimatet kommer mäns våld mot kvinnor allt mer att bli en fråga som belyses i artiklar och reportage. Frågor som tidigare varit osynliggjorda, som våld i nära relationer, incest och våldtäkt, blir nu "talbara" – de formas till samhällseliga problem. Från att ha framstått antingen som icke-existerande, eller som något normalt och privat, blir våldet möjligt att diskutera offentligt. Detta innebär också att åtgärder på området kan bli möjliga. Exempelvis lyfter medieforskaren Jenny Kitzinger fram hur den mediala diskussionen skapade en större legitimitet för olika reformer såsom ny lagstiftning eller stöd till kvinnojourer.⁴²

Den nya mediala rapporteringen är emellertid också problematisk. När det starka intresse som präglade 1970- och 1980-talen börjar avmattas, sätter snart "mediatröttheten" in. Frågan upplevs som gammal och sliten – åtminstone om fallen inte är uppseendeväckande brutala. Detta har kommit att innebära att historier med "ny" vinkel, som historier om falska våldtäktsanklagelser, eller oskyldigt dömda män, inte sällan får mer uppmärksamhet än själva våldtäktsproblemet, menar Kitzinger.⁴³ En annan problematik gäller hur sexuella övergrepp beskrivs i medierna. Våldtäkter blir ett slags "mediehändelser", sensationella nyhetshändelser som ett stort antal medier under en längre tid sysselsätter sig med och spinner berättelser kring. Vi har lärt oss känna igen några av dessa händelser under vinjetter som Södertäljefallet, eller Hagamannen. Gemensamt för sådana mediehändelser är att det rör sig om på olika sätt särskilt våldsamma, dramatiska eller kittlande fall, där persongalleriet är starkt stereotypiskt och/eller består av kända personer.

Här sker en slags hypersynlighet av våldtäkt – som på ett paradoxalt sätt samtidigt upprättar en osynlighet. I mediehändelserna är det oftast en viss form av övergrepp, som kan fogas in i en förutbestämd mall, som får rum. Det handlar inte sällan om överfallsvåldtäkter, om fall med flera förövare, om serievåldtäkter, om våldtäkter med mycket våld eller om övergrepp där offren uppfattas som särskilt utsatta eller oskuldsfulla.⁴⁴ Som medieforskaren Ylva Brune har visat är det just själva möjligheten att infoga en händelse i ett etablerat tolkningspaket, med

stereotypa aktörer i polariserade roller, som avgör om en händelse alls blir en nyhet, och i vilken utsträckning den kan utvecklas till en mediehändelse.⁴⁵

Detta innebär att den mediala bevakningen av sexuella övergrepp tenderar att reproducera en snäv förståelse av vad som utgör en "riktig" våldtäkt, av vem som kan vara en våldtäktsman och hur ett "äkta" våldtäktsoffer ser ut. På samma gång osynliggörs merparten av de våldtäkter som äger rum, då dessa inte kan infogas i etablerade tolkningsramar. Det handlar exempelvis om våldtäkter som utövas av män som uppfattas som "normala", om våldtäkter som sker hemma, om våldtäkter som sker inom ramen för olika relationer, om våldtäkter som inte föregås av grovt våld, etc. Därmed vidmakthålls föreställningar att de våldtäkter som de flesta i realiteten råkar ut för i själva verket inte är "riktiga" våldtäkter. På liknande sätt osynliggörs i stor utsträckning våldsutsatta personer som inte passar in i en stereotyp beskrivning av "den oskyldiga unga flickan". I den mediala verkligheten finns föga utrymme för skildringar av, exempelvis, övergrepp mot äldre kvinnor, hbt-personer eller kvinnor med funktionsnedsättningar. På så vis innebär den mediala hypersynligheten också att osynliggörande av våldserfarenheter kan fortgå.

Stabilitet i föreställningar och politik

Samtidigt som viktiga förändringar har skett på den politiska, den juridiska och den mediala arenan, är det är emellertid viktigt att också lyfta fram den stabilitet som omgärdar föreställningar kring våldtäkt, något som också får konsekvenser för hur problemet kan bemötas. Det handlar bland annat om hur etablerade idéer om kön och våld, om manlig och kvinnlig sexualitet, ännu bidrar till att skuldbelägga offret och friskriva förövaren från ansvar. Men det handlar också om hur etablerade tankesystem om våldtäkt som ett "extremt" och våldsamt fenomen, framför allt utövat av enstaka, sjuka, socialt utslagna eller invandrade individer, kan osynliggöra merparten av de övergrepp som äger rum.⁴⁶

När det gäller skuldbeläggandet av den utsatta, och den närgångna granskning som ofta sker i rättssystemet, så är det en problematik som har diskuterats i flera decennier. I samband med lagändringen 1984 slår förarbetena fast att kvinnans beteende före övergreppet inte ska ha någon betydelse och att ovidkommande granskning av kvinnans kläder och sexualmoral ska undvikas.⁴⁷ Detta försök att vrida fokus från den våldtagna och rikta blicken mer mot förövaren än mot offret har emellertid inte fått avsedd effekt. Rättsprocesserna innebär ännu ofta ett skärskådande av kvinnors utseende, beteende och sexualitet.⁴⁸ Detta får till följd att processen – trots det erkännande och den upprättelse som en rättegång också kan medföra – kan ta form av ytterligare en kränkning. Den noggranna granskningen av offret brukar legitimeras med att kvinnans beteende och relation till gärningsmannen är viktiga i bedömningen av den tilltalades uppsåt. Omständigheterna kring övergreppet blir också ofta av betydelse för att bedöma hur allvarligt över-

greppet anses. Aspekter som kläder, uppträdande eller alkoholvanor blir viktiga delar i utredningen.⁴⁹ Även kvinnans tidigare sexualliv och relationer granskas. Problemet här handlar också om att kvinnans trovärdighet kan minskas om hon har haft många sexuella relationer, eller tidigare sexuell kontakt med gärningsmannen. Sannolikheten för att gärningsmannens handlingar ska kunna tolkas som "sex" och inte som våld ökar.⁵⁰ Forskning visar också att ju lägre social status kvinnan har – om hon exempelvis befinner sig i prostitution eller är psykiskt sjuk – ju mindre risk är det att förövaren åtalas.⁵¹

På så sätt återkommer seglivade föreställningar om vem som kan och inte kan vara ett skyddsvärt offer, för att låna etnologen Simon Ekströms term. Skyddsvärdet för kvinnor tenderar att minska ju mindre de lever upp till att vara skötsamma, oskuldsfulla och oskyldiga. Att framstå som trovärdig är tätt sammanlänkat med respektabilitet, konstaterar Ekström utifrån de polisförhör gällande våldtäkt som han har analyserat. "Trots att kvinnorna inte är formellt anklagade för någonting är de ändå oupphörligt upptagna med att motbevisa männens beskyllningar om ett omoraliskt leverne".⁵² Ett starkt fokus på kvinnans sexualmoral, samtidigt som männens sexuella beteende i stor utsträckning undgår granskning, är något som förenar det 1950-tal som Ekström analyserar med samtidens rättsprocesser och mediala debatt.⁵³

En annan parallell gäller hur kvinnor ofta ifrågasätts och ses som delaktiga i brottet. Här återkommer etablerade föreställningar om att kvinnor som säger nej egentligen inte menar nej – och idéer om mäns sexualitet som i grunden okontrollerbar. Samtidigt förläggs ansvaret för att kontrollera den manliga sexualiteten på kvinnan. Det är hon som måste göra tydligt att hon inte vill ha sex.⁵⁴ Gör och säger hon ingenting, förväntas hon vara tillgänglig; det vill säga kvinnans "normaltillstånd" blir på så sätt en sexuell tillgänglighet.⁵⁵ Juristen Ulrika Andersson uttrycker detta i sin avhandling i termer av att kvinnors kroppar konstrueras som sexuellt "öppna", tillgängliga och passiva.⁵⁶ Detta kan ses som ett återskapande av etablerade föreställningar om heterosexuallitet, där mäns sexualitet förstås som aktiv och kvinnors som passiv, framhåller hon. I feministisk teori diskuteras våldtäktsproblematiken ofta i ljuset av de otydliga gränserna mellan vad som förstås som "normalt" sex och vad som ses som våldtäkt.⁵⁷ Det handlar bland annat om att förståelsen av "normalt" sex innehåller aspekter av manlig, aktiv dominans och av kvinnlig, passiv underordning.⁵⁸ Om avsaknad av kvinnlig sexuell aktivitet – av uttryckt vilja och njutning – därigenom är tämligen normaliserad, försvåras möjligheterna för kvinnor att få tillgång till fullgott rättsskydd och sexuell självbestämmanderätt.

Ytterligare en problematisk aspekt är att lagstiftningen tenderar att skapa en skyldighet för den som utsätts för övergrepp att agera, att uttrycka sin vilja.⁵⁹ På ett något paradoxalt sätt fråntas därmed förövaren ansvaret. Samtidigt kan denna konstruktion legitimera den forskande blicken på kvinnans kropp och beteende i domstolen – betedde hon sig på ett sådant sätt att han verkligen kunde förstå att

hon inte ville ha sex? Denna granskning kan, som idéhistorikern Åsa Bergenheim skriver, "ta formen av ännu ett övergrepp, en sorts offentlig pornografisk exponering av kvinnan och hennes sexualitet."⁶⁰ För att skydda det sexuella självbestämmandet borde lagstiftningen i stället, menar förespråkarna för en så kallad samtyckesreglering, ta sin utgångspunkt i att ingen människa är sexuellt tillgänglig förrän hon visat att hon vill. Därför bör man kräva att det finns ett uttryckt samtycke – man måste helt enkelt försäkra sig om att den man har sex med faktiskt också vill ha sex.⁶¹

På flera sätt är också konstruktionen av, inte bara vad som är "riktig" våldtäkt, utan också av vem som kan vara en riktig våldtäktsman, kvar i stereotypa bilder. Sättet att ringa in problemet genom att urskilja och definiera *en viss grupp* som skyldig till övergreppen återkommer genom historien, men vilka grupper som pekas ut skiljer sig delvis åt i olika tidsperioder. Den etablerade föreställningen om våldtäktsmannen som psykiskt sjuk lever delvis kvar, men i nya former.⁶² Forskning visar också att risken att åtalas och fällas för våldtäkt är betydligt högre för personer som kan uppfattas som avvikande och som har låg social status: arbetslösa, kriminellt belastade, missbrukare eller invandrare.⁶³ Tittar man på anmälda våldtäkter, blir mönstret dock ett annat. Det är, menar juristerna Christian och Eva F. Diesen, "i stort sett vanliga män, utan tydliga sociala eller psykiska särdrag, som begår våldtäkter i Sverige".⁶⁴ De våldtäkter som formeras till mediehandlingar handlar emellertid oftast om fall där förövarna stämmer överens med en stereotyp bild av våldtäktsmannen som socialt avvikande – som exempelvis den ensamme galningen.⁶⁵ Föreställningar om våldtäktsmannen som på olika sätt extrem och avvikande har således förändrats relativt lite, trots den ökade insikten om våldets omfattning. Tanken att alla, eller åtminstone de flesta, kvinnor kan drabbas av mäns våld har ingen parallell i tanken att de flesta män kan begå övergrepp, konstaterar statsvetaren Maud Eduards.⁶⁶

Våldtäkt som "invandrarproblem"

I den samtida diskussionen har emellertid en ny kategori av män dykt upp som allt oftare pekas ut som särskilt problematisk: "invandraren". Denna koppling mellan invandring och våld mot kvinnor kan delvis sägas ha förflyttat fokus från förklaringsmodeller baserade på alkohol/droger eller psykisk sjukdom. Förekomsten av våld och sexuella övergrepp har under det senaste decenniet allt starkare formulerats som en fråga om "kultur", i meningen en invandrarkultur som skarpt åtskiljs från en "svensk" kultur.⁶⁷

I främlingsfientlig retorik har våldtäkt beskrivits som ett problem som härrör från utomeuropeiska eller muslimska invandrargrupper.⁶⁸ Under rubriken "Dags att tala klarspråk om våldtäkterna!", skriver Sverigedemokraternas partiledare att "vi måste börja titta närmare på vilka föreställningar, värderingar och drivkrafter det är som får män från vissa kulturer att i högre utsträckning än andra vilja våldföra sig på –

och förnedra kvinnor från majoritetsbefolkningen. Allt annat vore ett stort svek mot Sveriges kvinnor.”⁶⁹ Den nationalistiska argumentationen annekterar på detta sätt våldtäktsproblemet. I namn av att beskydda kvinnor från (främmande) mäns våld, legitimeras angreppet på fienden, de ”främmande” och hotfulla männen.

Tankefiguren är väl etablerad, och flitigt nyttjad i såväl politisk retorik som krigspropaganda: de manliga medborgarna/soldaterna som beskyddar sina kvinnor/sitt land från de yttre fiendernas angrepp. Ett ”beskydd” som feministiska forskare ofta konstaterar inte bara är en chimär – med tanke på det omfattande våld som kvinnor utsätts för av de egna männen – utan som också tenderar att legitimera mäns överordnade position. I kraft av det beskydd som utlovas, kan lydnad avkrävas.⁷⁰

Sammankopplingen mellan en ”främmande” patriarkal kultur och kvinnors våldsutsatthet har under senare år blivit ett allt vanligare inslag i den svenska debatten – och är således inte något som är begränsat till extremistiska partier.⁷¹ Problemet med detta är att en hotfull och våldsam ”fiende” skrivs fram, något som hakar i och reproducerar rasistiska tankemönster.⁷² Men problemet kan också uttryckas som att våldet blir svårt att komma till rätta med eftersom det omvandlas till något som ”vi” i grunden inte behöver ta itu med. Problemet våld projiceras utåt – bort från ”vår” verklighet och vårt kulturella sammanhang. Sådana konstruktioner kan bidra till att dölja omfattningen av de problem som finns. Som sociologen och etnicitetsforskaren Anna Bredström har visat i sin analys av olika myndighetstexter, tenderar svenska könsrelationer att konstrueras som jämställda, fria och oproblematiske, medan olika slags hot – som övergrepp, våld eller sjukdomar – skrivs fram som något som kommer hit utifrån, från andra länder och kulturer.⁷³ Ett liknande mönster finner psykologen Bengt Jarl och utredaren Eleonora Stolt i sin analys av behandlingsprogram för dömda våldtäktsmän – ”kultur” förstås som en relevant aspekt för våldsproblematiken, men enbart den främmande kulturen. ”Vår” kultur fungerar snarast som korrektiv, som de värderingar av tolerans och jämställdhet som ska föras över från behandlare till intern.

Samma slags mönster kan också hittas i medierna. I en analys av rapporteringen kring ett antal våldtäkter i Umeå, fallet ”Hagamannen”, lyfter sociologen Mona Livholts fram hur det faktum att signalementet inkluderade benämningen ”svensk” inte ledde fram till några diskussioner om nationstillhörighet som förklaring till brottet. Samtidigt som ”invandrarens” kultur ständigt kan användas som relevant förståelseram för våldtäkt fungerar alltså inte svenskhet på samma sätt.⁷⁴ Våldtäktsmannens avvikelse skrivs i stället fram på andra sätt – exempelvis genom olika sjukdomsförklaringar.

Skapandet av den ojämförbara och hotfulla andre kan också ses som en viktig del i att konstruera en svensk nationell identitet som modern, demokratisk och jämställd. Just jämställdhet mellan kvinnor och män har blivit något av kärnpunkten i ett svenskt nationsskapande: de jämställda könsrelationerna görs till det som skiljer svenskar från andra folk.⁷⁵ Samtidigt är detta nationsskapande i stor

utsträckning osynligt och naturaliserat, då en viktig del av konstruktionen av en svensk identitet också handlar om att "vi" saknar nationalistiska känslor.⁷⁶

Detta innebär ett dubbelt osynliggörande av problemen med sexuella övergrepp i Sverige: de problem som finns i den inhemska kulturen förminskas genom den starka kopplingen mellan svenskhet och jämställdhet, samtidigt som nationsskapandet i sig framstår som ett "icke-problem". Att synliggöra hur obehagliga fenomen som våld, manlig överordning och sexuella kränkningar är ett genomgripande problem i Sverige blir därför utmanande både i termer av att en manlig maktordning och en nationell ordning ifrågasätts. Mot bakgrund av detta framstår det som viktigt att uppmärksamma hur nationell gemenskap skapas och upprätthålls, och diskutera vilken betydelse detta gemenskapande har för hur problemet med sexuella övergrepp kan hanteras.

Konflikter i samtida debatt

På en övergripande politisk-retorisk nivå råder, som vi sett, tämligen stor konsensus om att sexuella övergrepp är ett allvarligt samhällsproblem, och att mäns våld mot kvinnor är en fråga för jämställdhetspolitiken. Samtidigt kan man konstatera att frågan alltid varit kontroversiell i politiken, inte minst när mäns makt över kvinnor har förts fram som en grundläggande orsak till sexuella övergrepp.⁷⁷ Det är också tydligt att den samtida debatten, framför allt i media men även inom forskningen, påvisar tämligen stora skiljelinjer, inte minst i själva problemformuleringen.

När det gäller förståelsen av vad som utgör en våldtäkt, handlar konflikterna både om vilka slags handlingar som bör förstås som våldtäkter, och om vilka slags aktörer som är inblandade. I juridisk mening har våld fått mindre betydelse för om handlingen ska definieras som våldtäkt, och vissa bedömare menar att kravet på våld och hot i princip har övergivits.⁷⁸ Trots detta uppfattas ofta våld som nödvändigt för att det ska kunna vara fråga om en våldtäkt. Övergrepp som inte kan tolkas enligt en stereotyp mall av överfall där det ingår mycket våld förstås ofta inte som riktiga våldtäkter. Frågan handlar också om beviskraven: att det i praktiken blir mycket svårt att bevisa bristen på samtycke om det inte finns tecken på våld, exempelvis i form av olika skador. I kölvattnet av ett par omdebatterade våldtäktsdomar där Högsta domstolen friat de åtalade⁷⁹ har det blivit tydligt att fall där våld inte går att styrka har dåliga chanser att leda till fällande dom. Detta gäller även om domstolen betraktar offrets berättelse som trovärdig. Problemet här blir tydligt med tanke på att ungefär hälften av alla våldtäktsoffer saknar fysiska skador.⁸⁰ I mediadebatten diskuteras också allvarlighetsgraden när det gäller övergrepp inom en relation. Mot argumentet om att detta våld är betydligt mindre allvarligt, och inte att ses som riktig våldtäkt, står uppfattningar om att våld i en relation kan vara lika kränkande, om inte värre, än övergrepp av en okänd person.⁸¹

Det finns två principiellt olika utgångspunkter när det gäller beskrivningen av huvudproblemet. Å ena sidan finns en rad debattörer, jurister, politiker och forskare som lyfter fram att problemet i grunden handlar om kvinnors ökade utsatthet för mäns våld, och bristen på kvinnors (och barns) rättsäkerhet.⁸² Det låga antalet anmälda brott i relation till den faktiska brottsligheten, svårigheterna att få fällande domar, behandlingen av kvinnor i rättskedjans olika led och det bristfälliga stödet åt våldtäktsoffer är utifrån detta perspektiv de övergripande och akuta problemen. Å andra sidan förs en diskussion utifrån utgångspunkten att det är de misstänkta position som måste stärkas. Tanken är här att det övergripande problemet gäller mäns rättssäkerhet – att samhällsdebatten inneburit att oskyldiga män döms och att hårdare beviskrav är ett måste.⁸³ Debatten har handlat om falska anmälningar, om ”manipulerade minnen” och om ett juridiskt system som anpassat sig till mediedreven (och feminismen). I detta perspektiv handlar inte problemet om att kvinnor missgynnas och misstros i det juridiska systemet, utan tankelinjen bygger på motsatt argument: alltför stor tilltro sätts till kvinnorna. ”Allt fler riskerar att bli oskyldigt dömda – särskilt stor är risken vid sexbrott”, som Expressen skriver, och man slår också fast att rättsäkerheten för män är svag.⁸⁴

Oron för mäns rättssäkerhet är emellertid ingen ny fråga, utan något som har aktualiserats i stort sett varje gång politiska eller juridiska reformer kring mäns våld mot kvinnor har föreslagits under de senaste decennierna. Rättsäkerhetsdiskussionen kan sägas vara en del, inte bara av ett historiskt, utan också av ett större mönster i samtiden. Etnologen Gabriella Nilsson påvisar i sin avhandling ett antagonistiskt förhållande ”mellan dem som betraktar våldet som ett uttryck för mäns makt över kvinnor till följd av sitt kön, och dem som menar att det könspolitiska intresset för frågan bidrar till ett okonstruktivt skuldbeläggande och i värsta fall leder till häxjakt på oskyldiga män”.⁸⁵ Hon lyfter också fram, att även om det könspolitiska perspektivet till stor del slagit igenom i svensk debatt, så finns samtidigt ett motstånd mot detta perspektiv, inte minst på det juridiska och det vetenskapliga området. På det vetenskapliga fältet står medicinska respektive psykologiska förklaringsmodeller och perspektiv som inte problematiserar kön starka. Nilsson menar att frågor om sexuella övergrepp i stor utsträckning ses som ett individproblem – vilket delvis skiljer detta fält från frågan om mäns misshandel av kvinnor, där könsperspektivet har slagit igenom mer, inte bara i den allmänna debatten, utan också i förövarforskning och olika former av behandlingsprogram.⁸⁶

Konflikterna mellan olika sätt att förstå övergreppen blir också synliga när diskussionen gäller hur problemet med mäns våld generellt bör hanteras. Utifrån olika perspektiv framstår olika lösningar som mer önskvärda och angelägna. Därigenom blir det av betydelse om våldet i första hand kopplas till kultur, till social utsatthet, till fysisk/psykisk sjukdom, till avvikelse eller till könsmakt. Här handlar frågorna exempelvis om hur mycket resurser som är rimligt att lägga på psykiatrisk behandling av (ett fåtal) män, hur denna behandling i så fall bör utformas, och i

vilken utsträckning man bör arbeta bredare och/eller mer förebyggande.⁸⁷ En infekterad fråga i den samtida debatten gäller hur problemet "hedersvåld" ska hanteras. Ska det behandlas som ett helt eget och kanske särskilt allvarligt problem, som kräver specialiserade resurser, eller ska problemet hanteras inom ramen för kvinnofridsatsningar generellt?⁸⁸

Samma slags konflikter återkommer när det gäller vilken form av forskning om våldtäkt som bör prioriteras. En skiljelinje handlar om huruvida våldet förstås som ett i grunden medicinskt och/eller psykologiskt problem för enskilda individer – eller om fokus ligger på våldets utbreddhet och koppling till samhälleliga värderingar. På så vis kan man säga att konflikterna uttrycks såväl i samhällsdebatt som i konkret politik och i vetenskap. Utifrån perspektivet i denna text, som lyfter fram frågans makt- och demokratikaraktär, blir det viktigt att åtgärder tar avstamp i problemet med ojämlika könsrelationer och i föreställningar om kön och sexualitet. Det handlar om att en alltför snäv definition av frågan – exempelvis i termer av en patriarkal invandrarkultur, eller förövares fysiska/psykiska defekter – inte adresserar det grundläggande politiska problemet: mäns överordnade position och samhälleliga föreställningar om kvinnors fysiska och sexuella tillgänglighet. Detta innebär inte att exempelvis medicinsk hjälp och behandling inte kan vara nödvändig, för såväl förövare som offer. Men det innebär en tanke om att vi varken kan nå en förståelse av våldtäkt som ett utbrett samhällsfenomen, eller arbeta mot problemet på ett adekvat sätt, om vi inte också lyfter fram de övergripande samhälleliga mekanismer och föreställningar som strukturerar köns positioner i den samtida verklighet vi lever i.

Glapp mellan problem och åtgärder

Utifrån den forskning som diskuterats i denna text blir några problem med hur sexuella övergrepp hanteras i Sverige tydliga. I denna avslutande del analyseras några av dessa brister i termer av att det finns ett glapp mellan kvinnors erfarenheter av våldtäkt och delar av de institutionella "svaren" på problemet våldtäkt. Man kan uttrycka det som att samhälleliga institutioner, såsom media, rättsväsende, sjukvård eller forskarsamhälle, ibland bemöter eller hanterar ett delvis annat problem än det som merparten av de drabbade upplever. Det finns således ett glapp mellan den etablerade föreställningen om problemet våldtäkt och kvinnors upplevda och reella problem, något som tar sig olika uttryck.

Som diskuterats tidigare i denna text tenderar medierepresentationer av våldtäkt att reproducera föreställningar om våldtäkt där grovt våld, främlingar eller enskilda "galningar" är bärande element i de historier som berättas. Glappet mellan dessa berättelser och många kvinnors erfarenheter av våldtäkt, där det ofta inte har utövats något våld, eller där den utsatta känner gärningsmannen, blir här uppenbara. Erfarenheter från bemötande av våldtagna kvinnor visar att de ofta

har svårt att känna igen de egna upplevelserna som "våldtäkt"⁸⁹ – det som har hänt stämmer kanske inte överens med hur problemet för det mesta skildras. Det skuldbeläggande som kan drabba våldtagna kvinnor, inte minst om våldtäkten inte kan fogas in i den stereotypa mallen, hör också samman med den nationalistiskt färgade svenska jämställdhetsdiskursen. Många svenska kvinnors erfarenheter av våld och sexuella övergrepp inom ramen för olika slags relationer kan vara svåra att sammanfoga med den etablerade bilden av Sverige som världens mest jämställda land. I ljuset av starkt normerande föreställningar om jämställdhet kan det vara svårt att få gehör för berättelser om en våldsam vardagsverklighet, och lätt att känna skuld för att inte ha levt upp till de nationella idealen. Den starka kopplingen mellan svenskhet, normalitet och jämställdhet gör också att våldtäkter blir ett problem som liksom med nödvändighet måste häftas på "de andra", de som på olika sätt avviker från det "vi" som vi vill vara. Därigenom reproduceras ofta en förståelse av våldtäkt som har mindre att göra med det reella problemet och mer med att bevara föreställningen om en samhällsordning präglad av demokrati och trygghet – inte minst för kvinnor.

Även inom rättsväsendet utgår man, som tidigare visats, i vissa fall ifrån föreställningar om våldtäkt som inte stämmer särskilt väl med det faktiska problemet. Delvis handlar detta om att relationsvåld fortfarande kan uppfattas som något mindre allvarligt, och om att förekomsten av våld fortfarande kan ses som centralt för våldtäktsbrottet. Men det handlar också om hur övergreppen förväntas se ut och om hur den utsatta förväntas agera, föreställningar och förväntningar som sällan motsvarar hur de flesta kvinnor faktiskt hanterar situationen. Ett exempel gäller hur bedömningar av kvinnors trovärdighet i rättsprocessen tenderar att knytas till dessa föreställda beteenden. Det kan exempelvis stärka en kvinnas trovärdighet om hon har gjort motstånd eller ropat på hjälp, om hon har polisanmält händelsen direkt och om hon efteråt tar avstånd från mannen.⁹⁰ Om kvinnor inte betar sig på detta sätt kan det inverka menligt på deras trovärdighet, och därigenom kan möjligheterna till fällande dom minska.⁹¹ Samtidigt visar erfarenhet och forskning att våldtäkter sällan kräver att förövaren brukar våld och att få kvinnor vågar göra motstånd och skrika. Därtill tar det ofta lång tid innan kvinnor formulerar den händelse som inträffat som en våldtäkt.⁹² Många övergrepp sker också inom ramen för en relation – inte sällan en pågående våldsrelation – vilket gör att förväntningarna på att kvinnan ska ta avstånd ifrån förövaren och polisanmäla direkt kan vara en orealistisk utgångspunkt. De stora svårigheterna att bryta en sådan relation, och de konkreta fysiska faror detta också kan medföra för den som utsatts, är väl kända.⁹³

Mellan kvinnors erfarenheter av sexuellt våld och delar av den forskning och politik som skapas kring detta våld, finns också olika slags glapp. Detta kommer bland annat till uttryck i den forskning som finns om förövare. Dessa studier analyserar ofta en liten grupp män dömda för våldtäktsbrott, ofta med en allvarlig psykiatrisk problematik, skriver Bengt Jarl och Eleonora Stolt i sitt kapitel i denna

antologi. Samtidigt är de flesta kvinnors erfarenheter av övergrepp kopplade till män som i en vardaglig bemärkelse uppfattas som normala, män som de kanske lever med eller är tillsammans med. Trots att våldtäkt mot en obekant person och mycket grova våldtäkter statistiskt sett är ovanliga, så är det ofta just dessa fall som ligger till grund för forskningsresultaten. Detta angreppssätt har också kritiserats för att skapa förenklade och överdrivna bilder av sexuella övergrepp och av förövarna som blir svåra att relatera till – även för förövarna själva.⁹⁴

Det finns också ett glapp mellan kvinnors erfarenheter av mäns olika former av våld som *sammanhängande*, och politikens och forskningens sätt att *hålla isär* olika slags våld. Det faktum att våldsutsatta kvinnor i hög grad upplever många olika former av övergrepp, och att olika slags övergrepp tenderar att flyta ihop, är, som visas på flera ställen i denna antologi, väl belagt i forskningen. Den svenska omfångsundersökningen *Slagen Dam* lyfter fram betydelsen av att analysera hur olika former av våld mot kvinnor hänger samman, och författarna argumenterar därför starkt för vikten av ett sammanhållet perspektiv på våld.⁹⁵

Frågor om misshandel och frågor om våldtäkt tenderar dock att hanteras som olika slags problem, såväl i politik som i vetenskap. Ofta uttrycks det övergripande våldsproblemet mot kvinnor i termer av "våld i nära relationer", med vilket oftast avses fysiskt våld i en sexuell relation. Samtidigt tenderar våldtäktsproblematiken att hanteras i andra sammanhang, som ett eget problem som kräver egen analys och egna lösningar (vilket även denna antologi, fokuserad på just våldtäkt, till viss del kan sägas utgöra ett exempel på). I den samtida debatten förstås våldtäkt allt oftare i termer av "ungdomsproblem", som ett våld som har att göra med efterfester, alkohol och ungdomars attityder.⁹⁶ I ljuset av att många undersökningar pekar ut yngre kvinnor som mest utsatta för sexuellt våld är detta kanske inte så konstigt. Men problemet här är både att frågor om mäns våld mot kvinnor tenderar att formuleras i termer av något *annat* än kön (det handlar om ungdomsattityder och om spritkultur), och att de kopplingar som finns mellan exempelvis våldtäkter och misshandel osynliggörs.

Även på den internationella arenan kan man se olika former av isärkopplingar. Ett exempel är hur våldtäkt i krig tydligt avskiljs från frågor om våldtäkt i fredligare sammanhang – med särskilda internationella resolutioner för just våldtäkter i krig.⁹⁷ I Europarådets nya konvention gällande våld mot kvinnor begränsas problemformuleringen till "domestic violence" – alltså våld i hemmet. På det sättet blir det våld som kvinnor utsätts för på andra arenor, och av andra aktörer än äkta män/sambor, osynligt. Det betyder också, som ett antal svenska kvinnoorganisationer påpekat i en kritisk artikel, att kvinnor inte skyddas från en stor del av det våld som pågår.⁹⁸

I forskningen kring förövare blir isärhållningen tydlig, menar Bengt Jarl och Eleonora Stolt.⁹⁹ Forskning kring, och behandling av, män som våldtagit och män

som misshandlat kvinnor sker på olika sätt och med olika utgångspunkter. Det uppfattas vara olika slags problem som kräver olika slags lösningar. En viktig skillnad är att behandlingsprogram som riktar sig till våldtäktsmän är starkare förankrade i en medicinsk förklaringsmodell och i betydligt mindre grad tar hänsyn till könsdimensionen än behandlingsprogram för misshandlande män.

Samtidigt som olika våldsformer hålls isär kan man också se en tilltagande *specifisering* av våldsproblematiken. Fokus riktas allt mer mot olika slags våld som drabbar olika delar av befolkningen, något som brukar betecknas som våld mot "särskilt utsatta grupper". Ofta åsyftas med detta begrepp unga kvinnor, äldre kvinnor, kvinnor och män i hederskontexter, hbt-personer och människor med funktionsnedsättning. Detta nya fokus har givit en ökad medvetenhet om hur mångfacetterat problemet med sexuella kränkningar är. Det är av stor vikt att dessa övergrepp, som tidigare varit i stort sett osynliga då de drabbat grupper med svag samhällelig position, nu i större utsträckning formulerats som ett problem i diskussionen. Samtidigt kan ett sådant fokus innebära att övergreppen ses som något som drabbar "avvikande" individer just för att de är avvikande. På så sätt riskerar "avvikarna" att pekas ut som särskilt problematiska, medan förövarna – de som ju utgör det egentliga problemet – förblir osynliga.¹⁰⁰ Det ökande intresset för utsatta grupper med specifik problematik, eller för olika former av övergrepp, kan därtill innebära att sambanden mellan olika slags sexuella övergrepp hamnar i skymundan, och att viktig kunskap om problemet riskerar att förloras. Det är därför viktigt att inte låta individualiserande och stigmatiserande tankesystem blockera de analyser av orsaker och samband som är möjliga utifrån ett könsperspektiv.

I detta sammanhang är det också angeläget att peka på den problematik som har att göra med vad man skulle kunna kalla ett glapp mellan olika vetenskapliga perspektiv i denna fråga. Ett problem är de "vattentäta skott" som ofta finns mellan olika vetenskapliga traditioner och ämnen – exempelvis mellan medicinsk forskning och mer samhällsorienterad forskning som feministisk forskning eller kritisk mansforskning.¹⁰¹ I många fall handlar det mindre om att olika vetenskapliga perspektiv står i öppen konflikt med varandra och mer om att de olika traditionerna låter bli att relatera till varandras kunskapsfält, som därigenom förblir relativt autonoma och opåverkade av varandra. Med en ökad dialog mellan olika vetenskapliga perspektiv finns kanske en möjlighet till såväl fördjupade förståelser av problemet, som till en konstruktiv dialog kring hur sexuella övergrepp kan hanteras.

- ¹ SOU 1952:46, *Betänkande angående psykopatvård m. m. avgivet av 1947 års psykopatvårdsutredning.*
- ² Citerad i Eduards, Maud (1997) "Interpreting Women's Organizing" i Gustafsson, Gunnel, Eduards, Maud, Rönnblom, Malin (1997) (red.) *Towards a New Democratic order? Women's Organizing in Sweden in the 1990s.* Stockholm: Publica.
- ³ Regeringens skrivelse 2007/2008:39, *Handlingsplan för att bekämpa mäns våld mot kvinnor, hedersrelaterat våld och förtryck samt våld i samkönade relationer.*
- ⁴ Se till exempel FN:s deklaration om avskaffande av våld mot kvinnor, A/RES/48/104 (1993), 20 december 1993; FN, Säkerhetsrådet, S/RES/1820 (2008), 19 juni 2008. "Resolution 1820 (2008)".
- ⁵ Garcia-Moreno, Claudia, m.fl. (2005) WHO *Multi-country Study on Women's Health and Domestic Violence against Women. Initial results on Prevalence, Health Outcomes and Women's Responses.* Genève: WHO Press
- ⁶ I en jämförande EU-studie från 2009 har Sverige högst antal anmälningar av 26 undersökta länder, Lovett, Jo, Kelly, Liz (2009) *Different systems, similar outcomes? Tracking attrition in reported rape cases across Europe.* London: London Metropolitan University. Hur dessa siffror ska tolkas är dock inte självklart, då stora skillnader i länders lagstiftningssystem gör jämförelser svåra. De kraftiga ökningarna under framför allt det senaste decenniet har förklarats med att den svenska lagstiftningen vidgat våldtäktsdefinitionen, och att samhällsklimatet har förändrats så att kvinnor vågar anmäla i större utsträckning än tidigare. Samtidigt är ökningstalen så stora att några forskare på området håller för sannolikt att detta också avspeglar en reell ökning av övergrepp, se Diesen, Christian, Diesen Eva F. (2009) *Övergrip mot kvinnor och barn – den rättsliga hanteringen.* Stockholm: Norstedts juridik, samt Brottsförbyggande rådet, *Våldtäkt – En kartläggning av polis-anmälda våldtäkter.* Rapport 2005:7. s. 11, där forskarna skriver att: "[ä]ven om det inte är klarlagt så framstår det inte som osannolikt att antalet våldtäkter har ökat".
- ⁷ För en omfattande komparativ studie av kvinnors våldsutsetthet i prostitution, se Farley, Melissa, m.fl. (2004) "Prostitution and Trafficking in Nine Countries", *Journal of Trauma Practice*, nr 2, 2004.
- ⁸ SOU 2004:71, *Sexuell exploatering av barn i Sverige.*
- ⁹ FN, Människorättsliga rådet, A/HRC/4/34, 17 januari 2007, "Intersections between culture and violence against women"; FN, CEDAW, C/SWE/CO/7, 1 februari 2008, "Concluding observations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women: Sweden".
- ¹⁰ Diesen, Christian, Diesen, Eva, F. (2009) *Övergrip mot kvinnor och barn – den rättsliga hanteringen.* Stockholm: Norstedts juridik.
- ¹¹ Se till exempel Heimer, Gun m.fl. (2001) *Slagen Dam. Mäns våld mot kvinnor i jämställda Sverige – en omfattningsundersökning.* Umeå: Brotts- och offermyndigheten; Brottsförbyggande rådet, *Våldtäkt mot personer 15 år och äldre – utvecklingen under åren 1995–2006.* Rapport 2008:13.
- ¹² Detta perspektiv på relationer mellan föreställningar, problemformuleringar och åtgärder finns till exempel i Bacchi, Carol (1999) *Women, Policy and Politics: The Construction of Policy Problems.* Thousand Oaks: Sage. Om kopplingen mellan föreställningar om kön, makt och våld och politiska åtgärder, se till exempel Wendt Höjer, Maria (2002) *Rådslans politik. Våld och sexualitet i den svenska demokratin.* Malmö: Liber; Nilsson, Gabriella (2009) *Könsmakt eller häxjakt? Antagonistiska föreställningar om mäns våld mot kvinnor.* Lund: Lunds universitet. s. 15 ff.
- ¹³ Analysen gör inte anspråk på att vara en heltäckande utvärdering av denna hantering – något som skulle kräva ett annat kunskapsunderlag – utan nöjer sig med att påvisa och problematisera några glapp som uppenbarar sig mellan kvinnors erfarenheter av sexuella övergrepp och hur rättsväsende, offentlig politik och media bemöter och hanterar problemet.
- ¹⁴ Heimer, Gun m.fl. (2001) *Slagen Dam. Mäns våld mot kvinnor i jämställda Sverige – en omfattningsundersökning.* Umeå: Brotts- och offermyndigheten. s. 16 f.
- ¹⁵ För en diskussion av olika maktperspektiv på samkönat våld, se till exempel NCK (2009) *Våld i samkönade relationer – en kunskaps- och forskningsöversikt.* Uppsala: Uppsala universitet; Abdullah-Khan, Noreen (2008) *Male Rape. The emergence of a social and legal issue.* New York: Palgrave Macmillan.
- ¹⁶ NCK (2009) *Våld i samkönade relationer – en kunskaps- och forskningsöversikt.* Uppsala: Uppsala universitet. s. 54; Holmberg, Carin, Stjernqvist, Ulrica (2007) "Samkönat partnervåld: Vad är det och vilket stöd behövs?" *Tidskrift för genusvetenskap*, nr 4, 2007.
- ¹⁷ NCK (2009) *Våld i samkönade relationer – en kunskaps- och forskningsöversikt.* Uppsala: Uppsala Universitet
- ¹⁸ Heimer, Gun, Lucas, Steven, Öberg, Mariella (2010) i denna antologi.
- ¹⁹ Björck, Annika, Heimer, Gun (2008) "Hälsa- och sjukvårdens ansvar" i Heimer, Gun, Sandberg, David (2008) (red.) *Våldsutsatta kvinnor – samhällets ansvar.* Lund: Studentlitteratur.
- ²⁰ Heimer, Gun, Lucas, Steven, Öberg, Mariella (2010) i denna antologi.
- ²¹ Ibid.
- ²² de Vylder, Stefan (2010) i denna antologi.
- ²³ Heimer, Gun, Lucas, Steven, Öberg, Mariella (2010) i denna antologi.
- ²⁴ de Vylder, Stefan (2010) i denna antologi.
- ²⁵ FN:s deklaration om avskaffande av våld mot kvinnor, A/RES/48/104 (1993), 20 december 1993.
- ²⁶ Se till exempel Charlesworth, Hilary (1994) "What are 'Women's International Human Rights'?" i Cook, Rebecca (1994) (red.) *Women's Rights in International Law.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press; MacKinnon, Catharine A (2006) *Are Women Human? And other International Dialogues.* London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- ²⁷ För en genomgång, se Wendt Höjer, Maria (2002) *Rådslans politik. Om våld och sexualitet i svensk demokrati.* Malmö: Liber.
- ²⁸ Ibid.
- ²⁹ Eduards, Maud (2002) *Förbjuden handling. Om kvinnors organisering och feministisk teori.* Malmö: Liber; Lister, Ruth (1997) *Citizenship. Feminist perspectives.* London: MacMillan, Wendt Höjer, Maria (2002) *Rådslans politik. Om våld och sexualitet i svensk demokrati.* Malmö: Liber.
- ³⁰ I prop. 1990/91:113, *Om en ny jämställdhetslag m.m.* formuleras mäns våld mot kvinnor för första gången som en egen fråga i jämställdhetspropositionen.
- ³¹ FN:s deklaration om avskaffande av våld mot kvinnor, A/RES/48/104 (1993), 20 december 1993.
- ³² FN, Människorättsliga rådet, A/HRC/4/34, 17 januari 2007, "Intersections between culture and violence against women".
- ³³ Unga kvinnors utsatthet för mäns våld beskrivs i Heimer, Gun, m.fl. (2001) *Slagen Dam. Mäns våld mot kvinnor i jämställda Sverige – en omfattningsundersökning.* Umeå: Brotts- och offermyndigheten. I en europeisk undersökning om våldtäkt från 2009 pekas unga kvinnor ut som särskilt drabbade, Lovett, Jo, Kelly, Liz (2009) *Different systems, similar outcomes? Tracking attrition in reported rape cases across Europe.* London: London Metropolitan University.
- ³⁴ FN, CEDAW, C/SWE/CO/7, 1 februari 2008, "Concluding observations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women: Sweden".
- ³⁵ För en genomgång av utvecklingen inom sexualbrottslagstiftningen, se Asp, Petter (2010) i denna antologi; För analys av politiken kring misshandel och våldtäkt under 1900-talet, se Wendt Höjer, Maria (2002) *Rådslans politik. Om våld och sexualitet i svensk demokrati.* Malmö: Liber. Ett exempel på utbildningsinsatsning finns beskrivet i Brotts- och offermyndigheten (2009) *Utbildningsprogram för bättre bemötande av sexualbrottsoffer i rättsväsendet, redovisning av ett regeringsuppdrag.* Umeå: Brotts- och offermyndigheten. Ett annat aktuellt exempel är NCK (2008) *Handbok. Nationellt handlingsprogram för hälso- och sjukvårdens omhändertagande av offer för sexuella övergrepp.* Uppsala: Uppsala universitet.
- ³⁶ Ekström, Simon (2002) *Trövärdighet och ovärdighet. Rättsapparaten hanterande av kvinnors anmälan av våldtäktsbrott Stockholm 1946–1950.* Stockholm: Gidlunds förlag; Bergenheim, Åsa (2010) i denna antologi.
- ³⁷ Motion 1962 II: 654, i Första lagutskottets utlåtande 1962:42 s 43, refererad och diskuterad i Wendt Höjer, Maria (2002) *Rådslans politik. Om våld och sexualitet i svensk demokrati.* Malmö: Liber. s. 73.

- ³⁸ Asp, Petter (2010) i denna antologi.
- ³⁹ Wendt Höjer, Maria (2002) *Rådslans politik. Om våld och sexualitet i svensk demokrati*. Malmö: Liber.
- ⁴⁰ Bergenheim, Åsa (2010) i denna antologi.
- ⁴¹ Wendt Höjer, Maria (2002) *Rådslans politik. Om våld och sexualitet i svensk demokrati*. Malmö: Liber; Eduards, Maud (2002) *Förbjuden handling. Om kvinnors organisering och feministisk teori*. Malmö: Liber.
- ⁴² Kitzinger, Jenny (2004) "Media Coverage of Sexual Violence Against Women and Children" i Ross, Karen, Byerly, Carolyn M. (red.) *Women and Media. International Perspectives*. Oxford: Blackwell. Jämför Carlsson, Ninni (2009) *Avslöjandets tid. Kvinnors bearbetning av sexuella övergrepp*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- ⁴³ Kitzinger, Jenny (2004) "Media Coverage of Sexual Violence Against Women and Children" i Ross, Karen, Byerly, Carolyn M. (red.) *Women and Media. International Perspectives*. Oxford: Blackwell. s. 24 ff.
- ⁴⁴ Livholts, Mona (2007) "Vanlig som vatten". *Manlighet och normalitet i mediernas berättelser om våldtäkt*. Malmö: Gleerups; Kitzinger, Jenny (2004) "Media Coverage of Sexual Violence Against Women and Children" i Ross, Karen, Byerly, Carolyn M. (red.) *Women and Media. International Perspectives*. Oxford: Blackwell. Wennstam, Katarina, Sandberg, David (2008) "Nyhetsrapportering om mäns våld mot kvinnor" i Heimer, Gun, Sandberg, David (2008) (red.) *Våldsutsatta kvinnor – samhällets ansvar*. Lund: Studentlitteratur.
- ⁴⁵ Brune, Ylva (2004) *Nyheter från gränsen. Tre studier i journalistik om "invandrare", flyktingar och rasistiskt våld*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- ⁴⁶ Jämför Jarl, Bengt, Stolt, Eleonora (2010) i denna antologi.
- ⁴⁷ SOU 1982:61, *Våldtäkt och andra sexuella övergrepp. Betänkande av 1977 års sexualbrottskommitté*.
- ⁴⁸ Wennstam, Katarina (2002) *Flickan och skulden. En bok om samhällets syn på våldtäkt*. Stockholm: Albert Bonniers förlag; Diesen, Christian, Diesen, Eva F. (2009) *Övergrip mot kvinnor och barn – den rättsliga hanteringen*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 32 ff.
- ⁴⁹ Diesen, Christian, m.fl. (2005) *Likhet inför lagen*. Stockholm: Natur & Kultur. s. 222
- ⁵⁰ Bergenheim, Åsa (2010) i denna antologi; Ekström, Simon (2002) *Trovärdighet och ovärdighet. Rättsapparatusens hanterande av kvinnors anmälningar av våldtäktsbrott Stockholm 1946–1950*. Stockholm: Gidlunds förlag; Wennstam, Katarina (2004) *En riktig våldtäktsman. En bok om samhällets syn på våldtäkt*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- ⁵¹ Diesen Christian, m.fl. (2005) *Likhet inför lagen*. Stockholm: Natur & Kultur. s. 220.
- ⁵² Ekström, Simon (2002) *Trovärdighet och ovärdighet. Rättsapparatusens hanterande av kvinnors anmälningar av våldtäktsbrott Stockholm 1946–1950*. Stockholm: Gidlunds förlag. s. 95.
- ⁵³ Bergenheim, Åsa (2005) *Brottet, offret och förövaren. Vetenskapens och det svenska rättsväsendets syn på sexuella övergrepp mot kvinnor och barn 1850–2000*. Stockholm: Carlssons. Wennstam, Katarina, Sandberg, David (2008) "Nyhetsrapportering om mäns våld mot kvinnor" i Heimer, Gun, Sandberg, David (2008) (red.) *Våldsutsatta kvinnor – samhällets ansvar*. Lund: Studentlitteratur.
- ⁵⁴ Wendt Höjer, Maria, Åse, Cecilia (1996) *Politikens paradoxer – en introduktion till feministisk politisk teori*. Lund: Academia adacta; Diesen, Christian, Diesen Eva F. (2009) *Övergrip mot kvinnor och barn – den rättsliga hanteringen*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 77 ff.
- ⁵⁵ Wendt Höjer, Maria, Åse, Cecilia (1999) *Politikens paradoxer. En introduktion till feministisk politisk teori*. Lund: Academia Adacta. s. 23.
- ⁵⁶ Andersson, Ulrika (2004) *Hans (ord) eller hennes? En könsteoretisk analys av straffrättsligt skydd mot sexuella övergrepp*. Lund: Bokbox förlag. s. 255 ff.
- ⁵⁷ Jarl, Bengt, Stolt, Eleonora (2010) i denna antologi.
- ⁵⁸ För en genomgång av feministiska perspektiv på våldtäkt se till exempel Anderson, Irina, Doherty, Kathy (2008) *Accounting for Rape. Psychology, Feminism and Discourse Analysis in the Study of Sexual Violence*. London/New York: Routledge. Ett tydligt feministiskt makt-perspektiv på heterosexualitet finns hos MacKinnon, Catharine A (2004) "Sex och våld: Ett perspektiv" i Carbin, Maria m.fl. (2004) *Texter i samtida politisk teori*. Malmö: Liber.
- ⁵⁹ Andersson, Ulrika (2004) *Hans (ord) eller hennes? En könsteoretisk analys av straffrättsligt skydd mot sexuella övergrepp*. Lund: Bokbox förlag. s. 234 ff.
- ⁶⁰ Bergenheim, Åsa (2005) *Brottet, offret och förövaren: vetenskapens och det svenska rättsväsendets syn på sexuella övergrepp mot kvinnor och barn 1850–2000*. Stockholm: Carlsson. s. 410.
- ⁶¹ Diesen, Christian, Diesen Eva F. (2009) *Övergrip mot kvinnor och barn – den rättsliga hanteringen*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 79 ff. Leijonhufvud, Madeleine (2008) *Samtyckesutredningen. Lagskydd för den sexuella integriteten*. Stockholm: Thomson förlag.
- ⁶² Jarl, Bengt, Stolt, Eleonora (2010) i denna antologi.
- ⁶³ Diesen, Christian, m.fl. (2005) *Likhet inför lagen*. Stockholm: Natur & Kultur. s. 220 och s. 275 ff. Lovett, Jo, Kelly, Liz (2009) *Different systems, similar outcomes? Tracking attrition in reported rape cases across Europe*. London: London Metropolitan University. s. 100.
- ⁶⁴ Diesen, Christian, Diesen Eva F. (2009) *Övergrip mot kvinnor och barn – den rättsliga hanteringen*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 30.
- ⁶⁵ Wennstam, Katarina (2004) *En riktig våldtäktsman. En bok om samhällets syn på våldtäkt*. Stockholm: Albert Bonniers förlag; Wennstam, Katarina, Sandberg, David (2008) "Nyhetsrapportering om mäns våld mot kvinnor" i Heimer, Gun, Sandberg, David (2008) (red.) *Våldsutsatta kvinnor – samhällets ansvar*. Lund: Studentlitteratur.
- ⁶⁶ Eduards, Maud (2002) *Förbjuden handling. Om kvinnors organisering och feministisk teori*. Malmö: Liber.
- ⁶⁷ Jämför Eldén, Åsa (2003) *Heder på liv och död. Våldsamma berättelser om rykten, oskuld och heder*. Uppsala: Uppsala universitet; Bergenheim, Åsa (2005) *Brottet, offret och förövaren: vetenskapens och det svenska rättsväsendets syn på sexuella övergrepp mot kvinnor och barn 1850–2000*. Stockholm: Carlsson. s. 388 ff.
- ⁶⁸ Åkesson, Jimmy, "Muslimerna är vårt största hot", *Aftonbladet* 2009-10-19, se även Bergenheim, Åsa (2005) *Brottet, offret och förövaren: vetenskapens och det svenska rättsväsendets syn på sexuella övergrepp mot kvinnor och barn 1850–2000*. Stockholm: Carlsson. s. 389 ff. om hur främlingsfientliga krafter utnyttjat våldtäktsfrågan för att bedriva sin politik.
- ⁶⁹ Pressmeddelande från Sverigedemokraterna 2009-04-28, www.sverigedemokraterna.net/index.php?action=fullnews&id=1149. Kontrollerad 2009-11-25.
- ⁷⁰ Se till exempel Pettman, Jan Jindy (1996) *Worlding Women. A feminist international politics*. London New York: Routledge. s. 99; Eduards, Maud (2007) *Kroppspolitik – om Moder Svea och andra kvinnor*. Stockholm: Atlas akademi. s. 51 ff.
- ⁷¹ Sociologen Åsa Eldén diskuterar i sin avhandling hur våld mot kvinnor allt starkare har sammankopplats med en "avvikande kultur" – varvid svenska män skiljs från icke-svenska män. Eldén, Åsa (2003) *Heder på liv och död. Våldsamma berättelser om rykten, oskuld och heder*. Uppsala: Uppsala universitet. s. 82 ff. Jämför även Eduards, Maud (2007) *Kroppspolitik – om Moder Svea och andra kvinnor*. Stockholm: Atlas akademi; Towns, Ann (2010) "Kultur inför rätta? Kön, nation och civilisation i polisförhör om mäns dödliga våld mot kvinnor", i Jansson, Maria, Wendt, Maria, Åse, Cecilia (2010) (red.) *Den nationella väven. Feministiska analyser*. Lund: Studentlitteratur.
- ⁷² Jämför Brune, Ylva (2004) *Nyheter från gränsen. Tre studier i journalistik om "invandrare", flyktingar och rasistiskt våld*. Göteborg: Göteborgs universitet; Bredström, Anna (2010) "Åk inte dit! Exotiska platser och förföriska andra i svensk hiv/aids-policy", i Jansson, Maria, Wendt, Maria, Åse, Cecilia (2010) (red.) *Den nationella väven. Feministiska analyser*. Lund: Studentlitteratur.
- ⁷³ Bredström, Anna (2005) "Love in Another Country" – 'Race', Gender and Sexuality in Sexual Education Material Targeting Migrants in Sweden", *Sexualities*, Vol 8(4), 2005.
- ⁷⁴ Livholts, Mona (2007) "Vanlig som vatten". *Manlighet och normalitet i mediernas berättelser om våldtäkt*. Malmö: Gleerups. s. 39–40.

- ⁷⁵ Towns, Ann (2002) "Paradoxes of (in)equality. Something is Rotten in the Gender Equal State of Sweden", i *Cooperation and Conflict*, (vol 2); de los Reyes, Paulina, Molina, Irene (2006) "Kalla mörkret natt! Kön, klass och ras/ethnicitet i det postkoloniala Sverige" i de los Reyes, Paulina, Molina, Irene, Mulinari, Diana (2006) (red.) *Maktens (o)lika förklådnader. Kön, klass & ethnicitet i det postkoloniala Sverige*. Stockholm: Atlas akademi. s. 306 f.; Jansson, Maria, Wendt, Maria, Åse, Cecilia (2010) "Den nationella väven: Introduktion" i Jansson, Maria, Wendt, Maria, Åse, Cecilia (2010) (red.) *Den nationella väven. Feministiska analyser*. Lund: Studentlitteratur.
- ⁷⁶ Löfgren, Orvar (1993) "Att nationalisera moderniteten", i Laursen, Linde A., Nilsson, Jan Olof (red.) *Nationella identiteter i Norden – ett fullbordat projekt? Sjutton nordiska undersökningar*. Stockholm: Stockholm allmänna förlag; Åse, Cecilia (2009) *Monarkins makt*. Stockholm: Ordfront; Jansson, Maria, Wendt, Maria, Åse, Cecilia (2010) "Klasslös i bersån – ett minnesarbete om skapandet av nationell harmoni", i Jansson, Maria, Wendt, Maria, Åse, Cecilia (red.) *Den nationella väven. Feministiska analyser*. Lund: Studentlitteratur.
- ⁷⁷ Wendt Höjer, Maria (2002) *Rådslans politik. Om våld och sexualitet i svensk demokrati*. Malmö: Liber; Wendt Höjer, Maria, Jansson, Maria (2004) "Heja Uffe! Så legitimeras mäns överordning", i *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr 4, se även Nilsson, Gabriella (2009) *Könsmakt eller häxjakt? Antagonistiska föreställningar om mäns våld mot kvinnor*. Lund: Lunds Universitet; Eduards, Maud (2002) *Förbjuden handling. Om kvinnors organisering och feministisk teori*. Malmö: Liber.
- ⁷⁸ Asp, Petter (2010) i denna antologi.
- ⁷⁹ Högsta Domstolens dom, 2009-07-03, Mål nr B 1012-09; Högsta domstolens dom, 2009-07-04, Mål nr B 1867-09.
- ⁸⁰ Heimer, Gun, Lucas, Steven, Öberg, Mariella (2010) i denna antologi.
- ⁸¹ Se till exempel åklagare Hillegren, Rolf (2009) "Omöjligt bevisa våldtäkt utan våld", *Svenska Dagbladet* 2009-09-16 och Katarina Wennstams svar i samma tidning, 2009-08-22 samt Bodström, Thomas, Borgström, Claes "Långt kvar till jämställdhet", *Svenska Dagbladet* 2009-08-20. Jämför Bergenheim, Åsa (2010) i denna antologi.
- ⁸² Diesen, Christian, Diesen, Eva, F. (2009) *Övergripping mot kvinnor och barn – den rättsliga hanteringen*. Stockholm: Norstedts juridik; Carlshamre, Maria (2007) "Maria Carlshamre (fi) hyllar Svea Hovrätts dom: machomän har fått sig en läxa", *Expressen* 2007-07-09; Leijonhufvud, Madeleine "Många skyldiga går fria", *Dagens Nyheter* 2007-01-18.
- ⁸³ Asp, Petter (2010) i denna antologi.
- ⁸⁴ Wahlgren, Anna, Krantz, Katrin, "Oskyldigt anklagade" *Expressen* 2007-03-24. Se även Billing, Pelle "Ord mot ord innebär rättslöshet för alla män", *NewsMill* 2009-04-29.
- ⁸⁵ Nilsson, Gabriella (2009) *Könsmakt eller häxjakt? Antagonistiska föreställningar om mäns våld mot kvinnor*. Lund: Lunds universitet. s. 22.
- ⁸⁶ Ibid.
- ⁸⁷ Exempelvis Christian och Eva F. Diesen menar att praktiken att vårda dömda sexförbrytare möjligen kan hindra återfall, men "det är inte de 200 som döms varje år som är problemet. Problemet ligger i mäns attityder till kvinnor och är betydligt mer utbrett", Diesen, Christian, Diesen Eva F. (2009) *Övergripping mot kvinnor och barn – den rättsliga hanteringen*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 31.
- ⁸⁸ Även inom den feministiska kvinnojourrörelsen är frågan om hedersvåld komplicerad, och det finns motstridiga ståndpunkter gällande huruvida detta våld ska förstås som i grunden ett gemensamt problem för alla kvinnor, eller som ett särskilt problem som kräver särskild förklaring och särskilda resurser, se till exempel temanummer om hedersvåld i Roks tidning *Kvinnotryck* nr 4, 2009.
- ⁸⁹ Grände, Josefin (2005) "Jag kallade det aldrig för våldtäkt". Att möta våldtagna kvinnor. Stockholm: Roks. Wennstam, Katarina, Sandberg, David (2008) "Nyhetsrapportering om mäns våld mot kvinnor" i Heimer, Gun, Sandberg, David (2008) (red.) *Våldsutsatta kvinnor – samhällets ansvar*. Lund: Studentlitteratur. s. 319.
- ⁹⁰ Jämför Asp, Petter (2010) genomgång av bevisvärdering i denna antologi.
- ⁹¹ Diesen, Christian, Diesen Eva F. (2009) *Övergripping mot kvinnor och barn – den rättsliga hanteringen*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 37–39; Jämför Andersson, Ulrika (2004) *Hans (ord) eller hennes? En könsteoretisk analys av straffrättsligt skydd mot sexuella övergrepp*. Lund: Bokbox förlag. s. 203ff.
- ⁹² Grände, Josefin (2005) "Jag kallade det aldrig för våldtäkt". Att möta våldtagna kvinnor. Stockholm: ROKS.
- ⁹³ Se till exempel Holmberg, Carin, Enander, Viveka (2004) *Varför går hon? Om misshandlade kvinnors uppbrottsprocesser*. Ystad: Kabusa böcker.
- ⁹⁴ Jarl, Bengt, Stolt, Eleonora (2010) i denna antologi.
- ⁹⁵ Heimer, Gun, m.fl. (2001) *Slagen Dam. Mäns våld mot kvinnor i jämställda Sverige – en omfattningsundersökning*. Umeå: Brottsförmyndigheten.
- ⁹⁶ Stolt, Eleonora (2009) *Ömsesidighetens politik. Sexualpolitiska paradoxer i myndighetsnätverket Operation kvinnofrids kampanj mot sexuellt våld*. Magisteruppsats. Stockholm: Stockholms universitet.
- ⁹⁷ FN, Säkerhetsrådet, S/RES/1820, 30 september 2009, "Resolution 1820 (2008)"; FN, Säkerhetsrådet, S/RES/1888, 26 februari 2009, "Resolution 1888 (2009)".
- ⁹⁸ Bergh, Lise m.fl. "Skydda alla kvinnor mot våld", *Dagens Nyheter* 2009-05-26.
- ⁹⁹ Jarl, Bengt, Stolt, Eleonora (2010) i denna antologi.
- ¹⁰⁰ Lundgren, Silje (2004) *Utsatt "i förbifarten". Hur fokus förskjuts i svensk forskning om våld mot unga kvinnor*. Uppsala: Uppsala universitet.
- ¹⁰¹ Nilsson, Gabriella (2009) *Könsmakt eller häxjakt? Antagonistiska föreställningar om mäns våld mot kvinnor*. Lund: Lunds Universitet. s. 176; Jarl, Bengt, Stolt, Eleonora (2010) i denna antologi.

NCK

Nationellt centrum för kvinnofrid | Uppsala universitet
Akademiska sjukhuset | 751 85 Uppsala
Tel: 018-611 27 93 | www.nck.uu.se

NCK-rapport 2010:2 | ISSN 1654-7195
Första upplagan